

Н. М. Зубкова

**АРХІВ І БІБЛІОТЕКА
ВИДАТНОГО ДІЯЧА
УКРАЇНСЬКОГО ПРОСВІТНИЦТВА
Б. Д. ГРІНЧЕНКА**

**90-річчю
Національної академії наук України
та Національної бібліотеки
України імені В. І. Вернадського
присвячується**

Праця єдина з неодої нас вирос:
Нумо до праці, брати!
Годї лякатись! за діло святеє
Сміло ми будемо йти.

Б. Грінченко.

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ
ІМЕНІ В.І. ВЕРНАДСЬКОГО
Інститут рукопису

Н. М. Зубкова

**АРХІВ І БІБЛІОТЕКА
ВИДАТНОГО ДІЯЧА
УКРАЇНСЬКОГО ПРОСВІТНИЦТВА
Б. Д. ГРІНЧЕНКА**

**(З ФОНДІВ НАЦІОНАЛЬНОЇ БІБЛІОТЕКИ
УКРАЇНИ ІМЕНІ В. І. ВЕРНАДСЬКОГО)**

Київ 2008

У виданні здійснено джерелознавче і книгознавче дослідження архівної та бібліотечної спадщини видатного діяча українського просвітницького руху України кінця ХІХ – початку ХХ ст. Б.Д. Грінченка. Архів та книжкове зібрання Б.Д. Грінченка розглянуті як комплексне культурно-історичне явище, вивчені їх місце й роль у формуванні духовності українського суспільства. Визначено шляхи впровадження Б.Д. Грінченком ідеї народної освіти через розвиток національної мови, його внесок у теорію та практику бібліотечної і видавничої справи в Україні. Встановлено основні напрями діяльності просвітницьких установ України задекларованого періоду.

Розраховано на істориків, бібліотекознавців, архівознавців, джерелознавців, культурологів, філологів, а також на широке коло дослідників, які цікавляться вітчизняною історією.

Відповідальний редактор
Л. А. Дубровіна, член-кореспондент НАН України

Рецензенти
І. Н. Войцехівська, доктор історичних наук
Л. М. Яременко, кандидат історичних наук

Друкується за постановою Вченої ради Національної бібліотеки
України імені В. І. Вернадського

*Підготовлено на комп'ютерному обладнанні,
наданому Національній бібліотеці України імені В.І. Вернадського
Фондом катедр українознавства при Гарвардському університеті (США).
Програма українознавчих досліджень, фундатором якої є ФКУ,
фінансується за рахунок благодійних пожертв
українських громад США і Канади*

ПЕРЕДМОВА

Дослідження розвитку духовної культури України в сучасних умовах деідеологізації суспільства набуває все більшого значення в зв'язку з необхідністю створення об'єктивної концепції історії України взагалі й історико-культурних процесів зокрема. Історія в особах – це особливо актуальне питання для реабілітації нації й суспільства після століть гноблення й постійного деформування природних процесів їх розвитку. Найважливішим є не лише повернення імен із забуття, а й визначення їх реального впливу на суспільні процеси, з одного боку, і впливу суспільства на формування видатних осіб, які складають основу розвитку духовності народу та держави, з іншого. Отже, на нашу думку, книгознавчо-археографічні дослідження сукупної книжково-рукописної спадщини як фактора розвитку духовних процесів суспільства – справа надзвичайно перспективна.

Бібліотечне та архівне зібрання Б.Д. Грінченка є одними з найоптимальніших об'єктів для здійснення таких досліджень. Адже вони включають не лише матеріали його власної багатогранної діяльності, а й містять численні документи, що характеризують історико-культурний розвиток України кінця XIX – початку XX ст. Комплекс зібрання становить близько 18 тис. од. зб. (бібліотека – понад 3 тис., архів – понад 14 тис.).

Бібліотека Б.Д. Грінченка складається з художніх творів письменників України (близько 340 авторів), Росії та багатьох зарубіжних країн, брошур, відбитків статей, журналів з різних галузей науки, з проблем національної та світової культури, громадського життя, історії, педагогіки, філософії, мовознавства, літературознавства,

етнографії, фольклору, мистецтвознавства, освіти, історії церкви, природничих наук (біології та географії), права, економіки тощо¹.

Рукописна спадщина Б.Д. Грінченка міститься в багатьох архівних та наукових установах України, проте найповніше вона збереглася в Інституті рукопису (далі ІР) НБУВ. У документах особового архіву Б.Д. Грінченка з фондів ІР НБУВ знайшли відображення творчість та особисте життя цієї непересічної особистості – письменника та історика, етнографа й педагога, книгознавця і перекладача, укладача наукових та популярних видань і редактора, бібліографа і видавця, а саме: в автографах збереглися поезії та проза, літературно-критичні праці, етнографічні та фольклорні здобутки, матеріали книгознавчої та видавничої роботи, суспільно-політичної та громадської діяльності, листування. Вивчення цих матеріалів, безумовно, може мати велике значення для поповнення персонологічного ряду діячів української культури ще й тому, що чималий документальний пласт, який характеризує педагогічний та просвітницький рух в Україні кінця ХІХ – початку ХХ ст., залучається до наукового обігу вперше.

Архівний фонд Б.Д. Грінченка складається з власне документів фондоутворювача, архівів його дружини – М.М. Грінченко та доньки – А.Б. Грінченко, а також матеріалів інших діячів культури та просвіти того часу.

Оцінка творчої спадщини Б.Д. Грінченка й за його життя, й після смерті була дуже неоднозначною й зазнавала різних змін – від апологетизування до вщент знищувальних висновків прискіпливо вивчався розвиток його світогляду, народно-демократичних і ліберальних поглядів. Багатопрофільну діяльність Б.Д. Грінченка розглядали І. Франко, М. Коцюбинський, П. Грабовський, В. Гнатюк, В. Дурдуківський, А. Кримський, М. Плевако, М. Рильський, О. Білецький, І. Пільгук, М. Пилинський, Є. Шаблійовський, Є. Кирилюк, М. Ґуменюк, В. Яременко, А. Погрібний, О. Кисельов, М. Веркалець, С. Кіраль, В. Качкан та ін.² У своїх працях вони, переважно,

¹ Каталог фондів. [Т.] 1. Бібліотечні колекції, вип. 1. Б.Д. Грінченко / Підг.: І.Г. Шовкопляс, М.А. Воробей, Г.Г. Дідківська. – К., 1988; Книжкові фонди Центральної наукової бібліотеки ім. В.І. Вернадського АН УРСР : Короткий огляд / Підг.: І.Г. Шовкопляс, П.А. Сотниченко, М.А. Воробей. – К., 1989. – С. 70–71.

² *Франко І.Я.* Зібрання творів: У 50 т. – К., 1980–1986. – Т. 28. – 1980. – С. 167–175; Т. 29. – 1981. – С. 14; 1983. – С. 513; Т. 50. – 1986. – С. 306; *Коцюбинський М.М.* Твори: У 6 т. – К., 1962. – Т. 6. – С. 453–454; *Грабов-*

спіралися на поодинокі архівні матеріали стосовно обраної для вивчення теми, внаслідок чого розгляд документальної спадщини Б.Д. Грінченка як фактора осмислення не лише його творчого доробку, а й як джерела для вивчення історії просвітництва, бібліотечної та видавничої справи в Україні кінця XIX – початку XX ст. залишався поза межами досліджень. Те ж саме можна сказати й про такий конкретний аспект даної проблеми, як джерелознавче та книгознавче розроблення книжкового й архівного зібрання Б.Д. Грін-

ський П.А. Зібрання творів: У 3 т. – К., 1960. – Т. 3. – С. 295; *Гнатюк В.* [Рецензія] // Зап. Наук. Т-ва ім. Т. Шевченка. – 1900. – Т. 33, кн. 1. – С. 28–31. – Рец. на кн.: Грінченко Б.Д. Этнографические материалы, собранные в Черниговской и соседних с ней губерниях. Т. 3. Песни. – Чернигов, 1899. – XXII, 767 с.; *Дурдуківський В.* Педагогічна діяльність Б. Грінченка // Пр. Наук.-пед. коміс. – К., 1929. – Т. 1. – (Зб. Іст.-філол. відділу ВУАН; № 97); *Крымский А.Е.* Этнограф. обозрение. – 1898. – Кн. 36, № 1. – С. 168–178. Рец на кн.: Б. Грінченко. Этнографические материалы, собранные в Черниговской и соседних с ней губерниях: Рассказы, предания, пословицы, загадки и пр. Два выпуска. – Чернигов, 1895 и 1897 (IV+308 и II+390); *Плевако М.* Життя та праця Бориса Грінченка. – Х.: Вид-во ім. Б. Грінченка, 1911. – 81 с.; *Рильський М.Т.* Троянди й виноград. – К., 1957. – С. 43–44; *Білецький О.І.* Борис Грінченко // Радянське літературознавство. – 1963. – № 1. – С. 116–122; *Пильгук І.І.* Класична спадщина Бориса Грінченка // Грінченко Б. Твори: У 2 т. – К., 1963. – Т. 1. – С. V–XLIII; *Пилинський М.М.* З історії розвитку української лексикографії: деякі уваги щодо джерел і реєстру “Словаря української мови” за ред. Б. Грінченка // Дослідження з мовознавства. – К., 1962. – С. 3–28; *Шаблювський Є.С.* Письменник, демократ, гуманіст: До 100-річчя з дня народження Б.Д. Грінченка // Вітчизна. – 1963. – № 12. – С. 146–158; *Кирилюк Є.П.* Борис Грінченко // Літ. і мистецтво. – 1943. – № 17; *Гуменюк М.П.* Библиографическая деятельность Б.Д. Грінченко // Сов. библиография. – 1965. – № 3. – С. 39–44; *Яременко В.В.* Борис Грінченко: (До 100-річчя з дня народження) // Укр. мова та літ. в школі. – 1963. – № 10. – С. 16–25; *Погрібний А.Г.* Б. Грінченко про російську літературу: З літопису єднання // Прапор. – 1970. – № 7. – С. 64–73; *Погрібний А.Г.* Дружба велетнів: [Б. Грінченко та І. Франко] // Вітчизна. – 1967. – № 2. – С. 164–173; *Кисельов О.* Листи П. Грабовського до Б. Грінченка // Укр. літературознавство. – 1940. – № 5/6. – С. 231–293; *Веркалець М.* Педагогічні ідеї Б.Д. Грінченка. – К., 1990. – 48 с.; “Віддати зумієм себе Україні...”: Листування Трохима Зінківського з Борисом Грінченком / Упор. С. Кіраль. – К.; Нью-Йорк, 2004. – 520 с.; *В. Качкан.* Хай святиться ім'я твоє. Історія української літератури і культури в персоналіях (XVIII–XXI ст.): Антологія одного листа. – Т. 8. – К., 2006. – С. 101–102.

ченка як окремого явища історії та культури й об'єкта комплексного історико-книгознавчого та історико-джерелознавчого аналізу.

Актуальність зазначеної тематики підтверджує й висновок академіка О.І. Білецького, який, аналізуючи творчий доробок Б.Д. Грінченка в своїй, на жаль, незакінченій, перерваній смертю автора статті пише: "...художня творчість для Бориса Грінченка – сільського вчителя, видавця популярних книжок для народу, збирача народної творчості, упорядника і редактора першого за якістю українсько-російського словника – ніколи не здавалась головним у житті. Найголовніше – праця, просвітительська робота серед народу і інтелігенції, в яких треба пробудити почуття національної самосвідомості"³.

Метою дослідження є визначення місця й ролі бібліотечної та архівної спадщини видатної особистості, в даному разі – Б.Д. Грінченка, в формуванні духовних основ суспільства. За формою, змістом та складом його документальна спадщина, серед інших особових архівів ІР та подібних архівних і наукових установ, найбільш повно й багатоаспектно репрезентує такі важливі напрями національно-духовного життя України кінця ХІХ – початку ХХ ст., як розвиток української літератури, народної педагогіки та просвіти.

Конкретні завдання монографічного дослідження полягали в тому, щоб:

- вивчити історію, особливості формування, структуру, наповнення, склад документів та шляхи поповнення бібліотеки й особового архіву Б.Д. Грінченка;

- проаналізувати книгознавчі аспекти формування бібліотеки, її склад, зміст та зв'язки з архівним фондом;

- скласти найбільш повний життєпис Б.Д. Грінченка, який би відображав розмаїття діяльності і визначав належне йому місце в історії української культури;

- розглянути книжково-рукописну спадщину Б.Д. Грінченка як окреме культурологічне явище й комплексне джерело вивчення історії просвіти в Україні кінця ХІХ – початку ХХ ст.

Предметом дослідження є архів та бібліотека Б.Д. Грінченка як окреме історико-культурологічне явище, що відображає як об'єктивні та суб'єктивні фактори формування особистості, так і конкретні етапи розвитку культури. Документи й матеріали, що відкриті в архівному фонді та бібліотеці, надають можливість об'єктивного

³ Рад. літературознавство. – 1963. – № 1. – С. 116.

аналізу та реконструкції реальних процесів становлення духовних тенденцій суспільства. У пропонованому дослідженні розглядається розвиток української просвіти в один з найбільш складних для української історії періодів.

Теоретико-методологічну основу складають основні, прийняті в різних наукових концепціях, загальні принципи науковості, об'єктивності й конкретності істини, що базуються на використанні всього масиву джерельної бази, її комплексного аналізу переважно методами книгознавчого (що виявляють процеси створення, розповсюдження та використання книг) та джерелознавчого (що вивчають походження, атрибуцію, опис, структуру та зміст документальних джерел) аналізу й синтезу, класифікації та систематизації документів на базі сукупного за видотематичними та типологічними ознаками джерельного масиву.

Історико-книгознавчі та історико-джерелознавчі методики аналізу бібліотечного та архівного фонду Б.Д. Грінченка дають змогу не лише оцінити роль і місце видатних українських громадських діячів у культурно-просвітницькому житті України на перехресті століть, а й виявити провідні тенденції історико-культурного розвитку, глибше пізнати процеси формування документальної спадщини України, яка й нині служить джерелом духовності сучасного суспільства.

Джерельну базу дослідження становить комплекс бібліотечного зібрання та документальної спадщини Б.Д. Грінченка, що складається з матеріалів ІР НБУВ та класифікується так:

- книжкове зібрання (власне бібліотека) Б.Д. Грінченка, яку він та його дружина збирали протягом свого життя;
- біографічні документи Б.Д. Грінченка;
- творчі матеріали (художні, наукові та науково-популярні праці, переклади);
- матеріали громадсько-просвітницької діяльності;
- матеріали різних товариств, комісій, об'єднань, в роботі яких Б.Д. Грінченко брав участь;
- комплекси матеріалів інших видатних діячів культури й освіти, зокрема В.М. Доманицького, Т.А. Зіньківського, С.Д. Носа, Ф.К. Вовка, П.Й. Капельгородського, А.Ю. Кримського, Панаса Мирного та ін.;
- листування.

До дослідження також залучалися інші архівні джерела стосовно цієї проблеми.

Передмова

Наукова новизна й практичне значення дослідження полягає в тому, що в ньому вперше зроблена спроба розглянути архів і бібліотеку видатного громадського та культурного діяча України як комплексне культурологічне явище, що, в свою чергу, дозволило проаналізувати багатоаспектний зв'язок: особа – архів – суспільство та шляхи формування документальної спадщини України через діяльність її видатних людей в умовах реальних соціально-культурних процесів.

До наукового обігу залучено нові архівні джерела стосовно життя та науково-просвітницької діяльності Б.Д. Грінченка, середовища, в якому він жив і працював. Нові підходи до проблеми та методики комплексного аналізу можуть бути використані в подальших дослідженнях документальної спадщини видатних діячів історії та культури.

РОЗДІЛ 1

Бібліотека та архів Б.Д. Грінченка: історія, основні принципи формування, систематизації та класифікації документів

Бібліотека і архів Б.Д. Грінченка розглядаються нами як сукупне документальне зібрання, що допомагає глибше та репрезентативніше зрозуміти просвітянський рух в Україні кінця ХІХ – початку ХХ ст. через призму вивчення життя та діяльності видатного українського діяча. Досліджуючи будь-яке документальне зібрання слід, насамперед, чітко окреслити предмет і джерельну базу студій і визначитися з такими поняттями, як “особистий архів та бібліотека”, “особовий архів та бібліотека” та “документальна спадщина”. Особистими архівом та бібліотекою називається сукупність документів, що відклялися в сімейному архіві та власному книжковому зібранні і є результатом діяльності особи. Під поняттям “особові архів та бібліотека” мається на увазі структурна одиниця рукописного фонду архівосховища, що реалізується у понятті “архівний фонд”. Документальна спадщина – це вся сукупність документів, яка відображає життя та діяльність особи в найрізноманітніших аспектах і прямо або опосередковано відклялася в архівах різних осіб та соціальних інституцій.

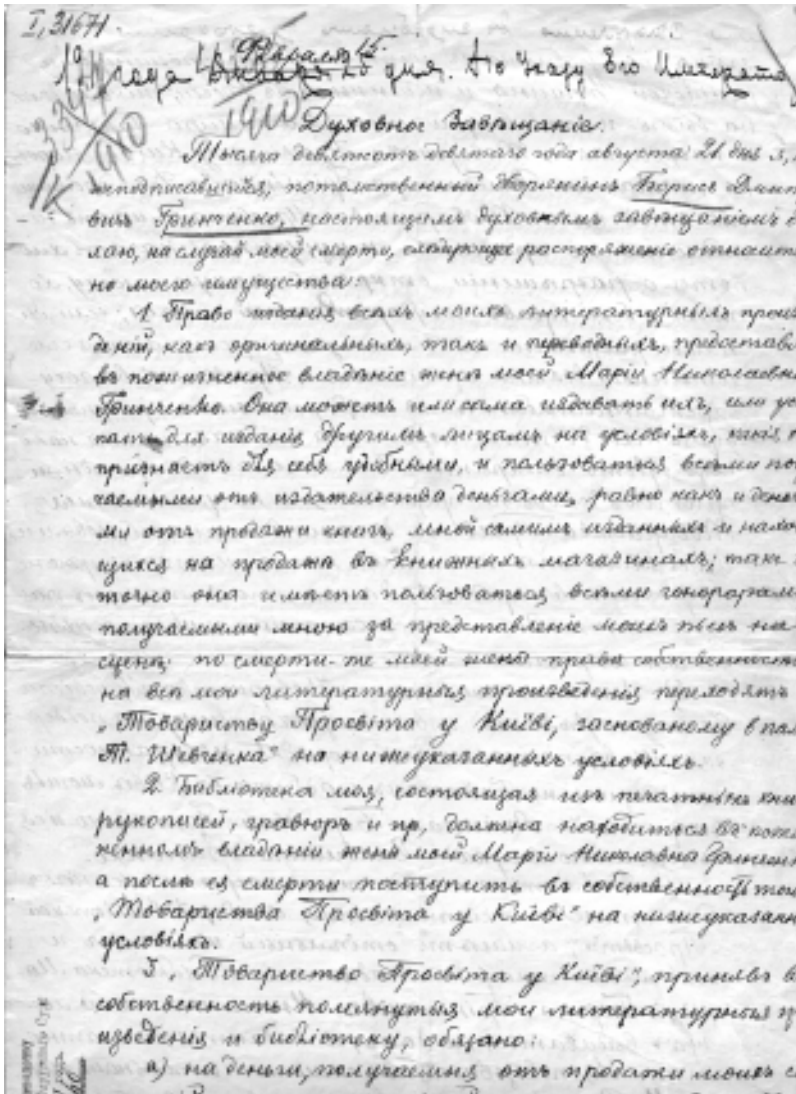
Документальна спадщина (у сучасному понятті “документ”) охоплює всі види і способи передачі інформації – як рукописні, так і друковані, що збереглися до нашого часу. Вивчення життя та діяльності особи як мета і предмет дослідження, безумовно, потребують вивчення всієї сукупності джерельної бази. Такий підхід властивий спеціальній науці – біографістиці, яка нині сформувалася як окрема дисципліна в колі спеціальних історичних наук, але, практично, існує досить давно як прикладна функція історичних досліджень.

Природно, що власний архів та бібліотека Б.Д. Грінченка з фондів НБУВ не можуть вважатися всією його документальною спадщиною, оскільки частина документів відклалася в інших архівних фондах. Перш за все, це стосується листування, що зберігається в архівах інших осіб і є, відповідно, їх частиною. По-друге, це матеріали службової, наукової та громадської діяльності, які зберігаються за принципом походження в складі архівів установ, з діяльністю яких доля так чи інакше зводила Б.Д. Грінченка. Матеріали, що зберігаються в архівах окремих діячів науки та культури, є частиною його спадщини, але, звичайно, не можуть бути визнані частиною його особового архіву. Це принципове положення даного дослідження, яке вивчає архівний фонд і бібліотеку, а фонди інших діячів і установ залучає лише з метою визначення складу його особового архіву та репрезентації цього фонду для книгознавчо-джерелознавчого аналізу. В центрі уваги та частина спадщини Б.Д. Грінченка, яка пов'язана з особовим архівом як джерелом культури і відображає через особу зв'язок із суспільством. Отже, в пропонованій роботі слід чітко розрізняти поняття “особовий архів та бібліотека” та поняття “документальна спадщина”.

Друге принципове положення торкається штучного, на нашу думку, розриву понять “бібліотеки” та “особового архіву”. Оскільки Б.Д. Грінченко був і письменником, і вченим, і педагогом, і громадським діячем, його зібрання – бібліотека та архів, як і його творчість та громадська діяльність, не може бути відокремлене одне від одного як предмет наукового дослідження. Тому ми і розглядаємо їх як єдине комплексне джерело.

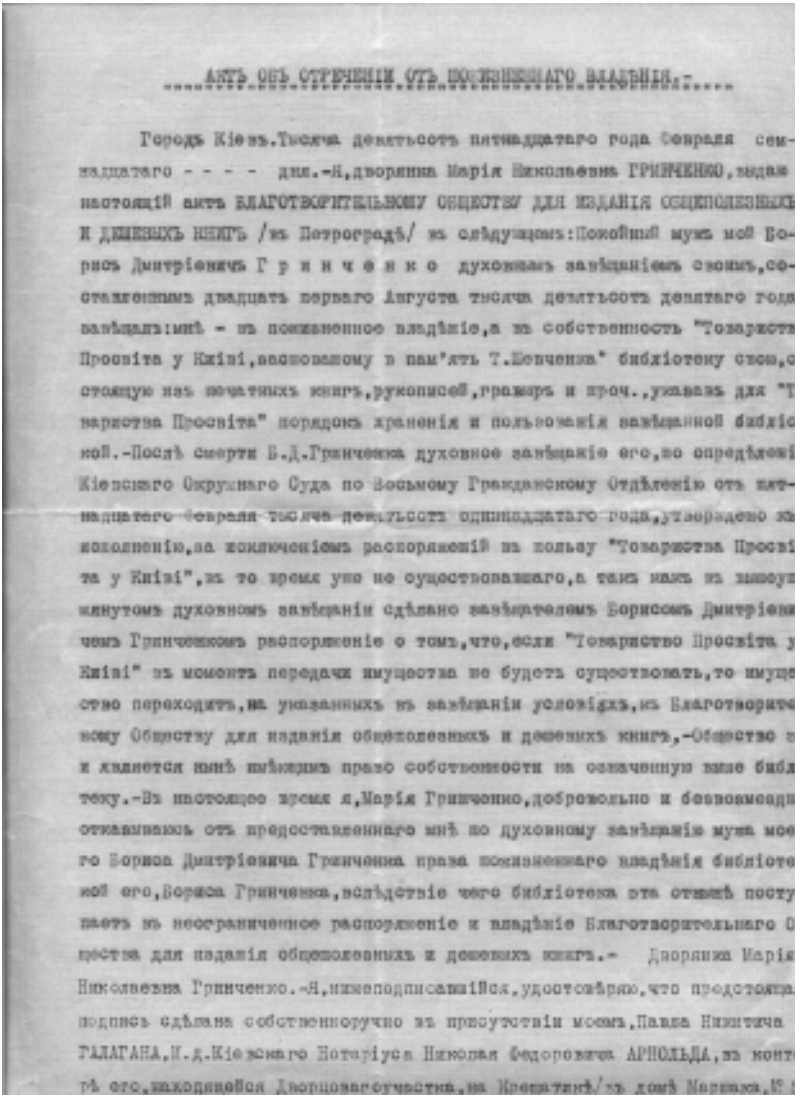
Історія формування й сучасний стан особового архіву та бібліотеки встановлювалися за документами з архівів НБУВ та ІР НБУВ, а також за обліковою документацією, зокрема, паспортами книжкового зібрання та архівного фонду тощо.

Б.Д. Грінченко завжди мріяв про те, щоб зберегти своє бібліотечне та архівне зібрання у цілісності і зробити якнайдоступнішим для громадськості. Духовний заповіт Бориса Грінченка, написаний у 1909 р. [ф. I, № 31676], дає змогу зрозуміти його оцінку власної спадщини: бібліотека та архів, що складаються з книжок, рукописів, гравюр тощо, переходять до дружини – М.М. Грінченко, а по її смерті – київському товариству “Просвіта”. Умови висувалися такі: “Библиотека моя должна сохраняться как единое целое и не смешиваться с общей библиотекой “Просвіти”, а иметь отдельный

Духівниця Б.Д. Грінченка. ІР НБУВ, ф. І, № 31671

каталог и отдельные шкафы с надписями: “Бібліотека Марії і Бориса Грінченків”. Книги из нее не могут выдаваться на дом, а вы-

Акт про надання права власності на бібліотеку Б.Д. Грінченка
санкт-петербурзькому "Благотворительному обществу для издания
общеполезных и дешевых книг". 1915 р.

IP НБУВ, ф. I, № 31673

даються безплатно лише для пользования в самом читальном зале” [ф. I, № 31672].

У разі закриття “Просвіти” всі права на тих самих умовах мали перейти до Санкт-Петербурзького “Благотворительного общества для издания общепользных и дешевых книг”. Якщо ж і ця установа буде зліквідована, тоді все згадане повинне стати власністю товариства “Просвіта” у Львові на таких само умовах, але “місце відкриття школи воно вибирає за власним бажанням, а виховання має проводитися українською мовою”.

Київську “Просвіту” було закрито в 1910 р., в тому ж році помер і Б.Д. Грінченко, і опікувалася величезною бібліотекою та архівом чоловіка М.М. Грінченко.

У 1916 р. вона склала власний духовний заповіт, відповідно до якого й у зв’язку із закриттям київської “Просвіти” бібліотека, за побажанням Бориса Дмитровича, після її смерті мала бути передана у власність того ж таки “Благотворительного общества для издания общепользных и дешевых книг (Петроград)”, яке багато зробило для розвитку української національної освіти [ф. I, № 32758, 31673].

Відроджена після перемоги Лютневої революції 1917 р. київська “Просвіта” “в силу об’єктивних причин (перманентна зміна влад і їх недостатня увага до інституції і навіть пряма протидія праці “просвітян”, велика плінність в лавах керівництва і в робочих комісіях товариства, постійна нестача коштів і матеріальних ресурсів тощо) не змогла, попри всі намагання, розгорнути свою діяльність на тому рівні, якого досягла її попередниця за часів царату. Більш-менш сприятливим для розгортання праці “Просвіти” був короткочасний період порівняної стабільності у квітні-грудні 1917 р., коли товариство мало можливість зосередитися насамперед на відновленні видавничої діяльності та пошуку приміщення для своєї бібліотеки”¹.

Бібліотека київського товариства “Просвіта” була найбільшою в Російській імперії спеціалізованою науковою книгозбірнею українки. Вона була збережена зусиллями “просвітян” після скасування товариства (сім років її переховували в одній з легальних інституцій Києва – “Російському громадському зібранні”) і відновила свою діяльність офіційно у 1918 р., а фактично – лише в 1919 р.

15 червня 1918 р. М.М. Грінченко звернулася до Міністра освіти Української Народної Республіки (УНР) з таким листом:

“Покійний Борис Грінченко заповітом своїм одписав “Т-ву “Просвіта” в Києві” бібліотеку свою з книг українською мовою та

іншими мовами по українознавству. Бібліотека складається більше як з шести тисяч книг переважно наукового змісту. До моєї смерті доглядати цю бібліотеку, по заповіту Бориса Грінченка, мушу я. Тепер бібліотека стоїть майже в льоху, бо я не можу її держати в себе, позаяк сама живу в гостинниці, в одній світлиці. Але за-для того, щоб громадянство могло користуватися з бібліотеки так, як про те написав у своєму заповіті покійний власник її, себто щоб поставити шафи з книжками і дати змогу людям працювати на полі української науки, я купила пайову квартиру на Бульварно-Кудрявській вулиці (буд. 8, кв. 5)...

Маючи на увазі: а) що заповідана Товариству “Просвіта” бібліотека може загинути, стоячи в невідповідному помешканні і б) що в Києві не функціонує ні одна бібліотека українська, а потреба в науковій бібліотеці дуже велика, я прохаю Вас вжити заходів ... задля того, щоб куплену мною квартиру... реквізовано було для публічної безплатної бібліотеки-читальні “Товариства “Просвіта” в Києві” [ф. 170, № 28].

У 1918 р. С.О. Єфремов, один з найближчих друзів та однодумців покійного Б.Д. Грінченка, звернувся до М.М. Грінченка з пропозицією передати бібліотеку її чоловіка до створюваної в той час Національної бібліотеки України (НБУ). На засіданні Тимчасового комітету для заснування НБУ С.О. Єфремов повідомив, що М.М. Грінченка “рада була б передати її (бібліотеку Б.Д. Грінченка. – Н.З.) Національній Бібліотеці, але позаяк вона обіцяна була в заповіті Б.Д. Грінченка Т-ву Київському “Просвіта», – то через це треба про це переговорити з Т-вом “Просвітою” – чи не згодилося б воно передати тої бібліотеки Національній Бібліотеці”². Перемовини з київською “Просвітою” доручили провести С.О. Єфремову. І, нарешті, 4 квітня 1919 р. на черговому засіданні ТК було оголошено листа М.М. Грінченка, в якому та висловила бажання передати до НБУ, крім бібліотеки Б. Грінченка, ще й решту книжок та рукописів, що знаходяться у неї: “в помешканні моему (Денисівський проул., № 15, третя монастирська гостинниця, кімн. 43 і 16) стоять шахи і полиці з книгами та рукописами, що належали до колишньої бібліотеки Бориса Грінченка, переданої у власність Українській Національній Бібліотеці. Окрім того, стоять у мене й інші меблі з колишнього помешкання Бориса Грінченка: столи до писання та інші, придатні до вжитку в бібліотеці, три великі і дві малі шахи, призначені до складання в їх рукописів і карток до словарної та фольклорної праці, стародавня канапа, стародавнє ліжко,

крісла, стільці й інші меблі з помешкання Бориса Грінченка, малюнки і портрети. Все це я, виконуючи волю покійного Б. Грінченка, мала передати у власність одній з українських наукових установ. Я передаю їх Українській Національній Бібліотеці, щоб вони стояли там, де стоятиме бібліотека Бориса Грінченка, вже передана у власність Українській Національній Бібліотеці. Тепер же, поки ще Національна Бібліотека не має відповідного помешкання, всі ці речі мають бути в моєму помешканні під моїм доглядом, і я прохаю Правління Національної Української Бібліотеки видати мені посвідку, що всі вищезазначені речі належать їй і ніхто не має права реквізувати їх, а також і те помешкання, в якому тепер вони стоять”³. Єдиною умовою, яку висувала М.М. Грінченко при передаванні бібліотеки свого чоловіка до НБУ, було те, що книги та рукописи мають знаходитися в НБУ “допоки Національна Бібліотека залишиться при Академії Наук, в противному разі, щоб усе це залишилося в Академії Наук”⁴. Протокол № 52 засідання Тимчасового комітету засвідчує надання М.М. Грінченко “охоронного листа від імені Академії Наук із зазначенням, що ця бібліотека Б. Грінченка та інші деякі його речі взагалі належать до Академії Наук”⁵.

Отже, бібліотека та архів Б.Д. Грінченка надійшли до архівних сховищ (комор, як їх тоді називали) Всеукраїнської академії наук (ВУАН), куди спочатку потрапляли всі документи, зібрані Академією. Деякі з них за тематикою відразу ж розподілялися між комісіями ВУАН, але вже на початку 30-х років було прийняте рішення про концентрацію таких документів у фондах Всенародної (колишньої Національної) бібліотеки України (ВБУ) при ВУАН. Разом з іншими книжковими колекціями бібліотека Б.Д. Грінченка надійшла до відділу комплектування ВБУ, а архів, який раніше був розподілений між Етнографічною комісією та Комісією української літератури доби промислового капіталізму та імперіалізму ВУАН, згідно зі спеціальним рішенням щодо розподілу рукописних збірок, окремими партіями в 1931–1933 і 1938 рр. був переданий до відділу рукописів ВБУ (нині – ІР НБУВ)⁶. Ще одна частина рукописів Грінченка, яка випадково потрапила до відділу комплектування ВБУ, була переадресована відділові рукописів протягом 1938–1939 рр.⁷

Документи Архіву ІР НБУВ фіксують також і окремі надходження матеріалів Б.Д. Грінченка до рукописних фондів Бібліотеки. Так, у 1936 р. на розгляд тодішнього завідуючого відділом руко-

писів М.В. Геппенера було направлено листа від [О.Н.] Грушевської з м. Краснодар з пропозицією придбати у неї “рукопись стихов Б.Д. Гринченко (В. Чайченко), принадлежавшую моему мужу, бывшему профессору Краснодарского Педагогического института Грушевскому Сергею Григорьевичу. Рукопись эту он получил от своей матери Ольги Владимировны Грушевской, рожденной Ганцовой, которая получила ее от Т. Зиньковского, подарившего рукопись матери моего мужа с разрешения Б.Д. Гринченко ... рукопись была исследована профессором Луганского института народного образования Пулинцем Александром Степановичем, причем оказалось, что в рукописи имеются стихотворения, не вошедшие в полное собрание сочинений...”⁸.

Історія бібліотеки Б.Д. Грінченка заслуговує на окремий розгляд і книгознавчий аналіз. До цієї теми зверталися під час репринтної публікації каталогу бібліотеки Грінченка, складеного М.М. Грінченка, яку підготували І.Г. Шовкопляс, М.А. Воробей та Г.Г. Дідківська, а також у спеціальній статті А.Г. Погрібного “Унікальний документ нашої культури”, присвяченій власне каталогові бібліотеки Б.Д. Грінченка⁹.

Характеризуючи бібліотеку Б.Д. Грінченка як надзвичайно цінну збірку художньої та науково-популярної літератури, що відображала “справдешний універсалізм” укладача, А.Г. Погрібний підкреслював, що за репертуаром книжок з бібліотеки Грінченка “можна скласти конкретне уявлення про його загальне світоглядне прямування, про непрості шляхи тогочасної української літератури до засвоєння естетичних і політичних ідей часу”¹⁰.

Дружина Б.Д. Грінченка – Марія Миколаївна померла у 1928 р., не залишивши по собі відповідного до нових історичних обставин нового духовного заповіту. Отже, попереднє бажання її та її чоловіка – залишити бібліотеку та архів в єдиному непорушному комплексі – так і залишилося просто бажанням. У результаті, бібліотеку було злито із загальними і окремими спеціалізованими бібліотечними фондами за усталеною бібліотечною систематизацією, частину колекції, як констатують укладачі “Каталогу бібліотечної колекції Б.Д. Грінченка”, у різний час було втрачено.

Визнаючи значну наукову та загальнокультурну цінність спеціально підбраного книжкового зібрання Б.Д. Грінченка, було вирішено відновити його через вилучення видань, що входили до нього, із загальних та спеціалізованих фондів НБУВ, заповнивши

1.1. Бібліотечне зібрання: історико-книгознавчий огляд

лакуни із обмінно-резервного та інших бібліотечних фондів. Ця складна та дуже копітка робота розпочалася у 1989 р., і на 2008 р. віднайдено, систематизовано та паспортизовано майже 3 тис. книжок з первісної грінченківської бібліотеки.

Архів, на жаль, також став заложником правил, що превалювали в архівній системі того періоду: всі матеріали розпорозувалися за трьома великими тематичними фондами або, як їх тоді називали, “відділами”: I. Літературні матеріали; II. Історичні матеріали; III. Листування.

Основний масив документів Б.Д. Грінченка був описаний комплексно у складі I фонду. Треба віддати належне фаховим якостям та інтуїції архівістів, що підказали їм необхідність зведення споріднених за походженням матеріалів, хоча принцип походження і не був основоположним у ті часи. У 50-ті роки система пофондової організації матеріалів за походженням уже була визнана як найдоцільніша для рукописних матеріалів, тому в архівному комплексі I фонду подекуди зустрічається і листування Грінченка. Як приклад, стосовно III фонду “Листування” можна навести той факт, що автограф віршів П. Куліша, де на першому ж аркуші є дарчий напис Куліша Грінченкові, зберігається в архіві Куліша. До цього треба додати й те, що частина рукописів Б.Д. Грінченка знаходиться нині в інших інституціях НАН України, оскільки первісно вони були розподілені, як згадувалося, між різними Комісіями ВУАН.

1.1. Бібліотечне зібрання: історико-книгознавчий огляд

Головними джерелами вивчення складу і змісту бібліотечного зібрання Б.Д. Грінченка є реєстри, каталоги та покажчики книжок, які М.М. Грінченко складала протягом свого життя, а саме: “Літературні праці М. Загірньої та Вас. Чайченка” (1881–1893) [ф. I, № 32271]; “Бібліотечне зібрання Б.Д. і М.М. Грінченків” [ф. I, № 32233 (підготовлений до друку репрографічним способом І.Г. Шовкоплясом та ін.), № 32235–32237] та “Книжки, постачені сім’єю Грінченків. 1883–1915” [ф. I, № 32234].

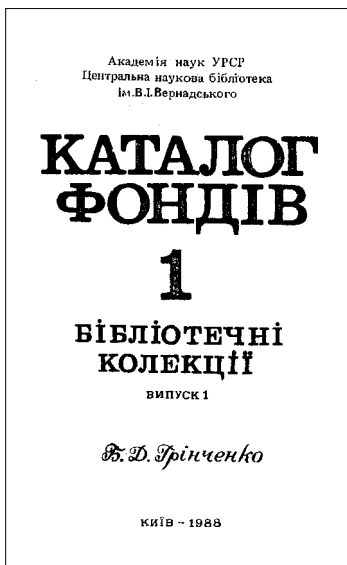
Бібліотечне зібрання можна умовно поділити на два комплекси: власні твори Бориса Дмитровича, Марії Миколаївни та Насті Грінченків, а також усі інші видання.

Бібліотека формувалася як власне Б.Д. Грінченком, так і М.М. Грінченко (після його смерті). Тому серед книжок зустрічаються видання, датовані періодом після 1910 р. М.М. Грінченко

багато часу присвятила упорядкуванню бібліотеки. З притаманною їй старанністю деякі невеликі за обсягом видання були поєднані в конволюти та оправлені, тому, може, не завжди збережено принцип надходження і розміщення в каталозі. Дуже поповнилася бібліотека Грінченка під час його праці в київській “Просвіті”, адже після відміни указу стосовно заборони національної мови тут можна було придбати і видані раніше книжки, і львівські та віденські українські видання.

Чимало сил віддала М.М. Грінченко підготовці алфавітних покажчиків бібліотеки, складених за галузями знань. Її мрією було створення єдиного хронологічного покажчика, проте ця робота, на жаль, не була завершена, і тому ми маємо нині покажчик цього типу тільки стосовно першого та другого відділів грінченківської бібліотеки [ф. I, № 32234]. Хронологічних каталогів інших відділів (історії, мовознавства, етнографії тощо) немає. Прогалини в цьому частково усуває систематичний покажчик до видання каталогу.

Історію створення, цензурних утисків та публікації власних творів Б.Д. Грінченка можна прослідкувати за багатьма документами архіву, але найповніше ці процеси висвітлені в покажчиках, створених М.М. Грінченко, зокрема, в такому книгознавчому джерелі, як “Літературна робота М. Загірньої та Вас. Чайченка”. За змістом це анотований бібліографічний покажчик літературних праць з системою коментарів, що дозволяють простежити долю кожного твору від написання до видання, – так би мовити, щоденник життя творів (в ньому наводяться дані про надсилання твору до цензури, отримання дозволу або відмови, відправку до видавця або видавництва, ціни на книжки, кількість примірників, гонорар тощо). Цими деталями бібліографічні документи, створені М.М. Грінченко, відрізнялися від покажчиків, складених за інструктивними канонами бібліографознавства як методу інформаційної репрезентації книжки, що схиляється до анотованого пояснення її історії.

		45
12.	<u>Шевченко.</u>	Ф. Ф. Шевченко. Збірник творів. Тільки Перший. Ковсарь. Спб. 1883. XVI+526ок. 8°
13.	<u>Шевченко.</u>	Бібліотека „Зорь“. Поезії Тараса Шевченка. Частина перша. Л. 1884. 110+2ок. 8° Частина друга. Л. 1885. 96ок. 8°
14.	<u>Вовчок М.</u>	Повістки (народні оповідання). Марка Вовчка. Другий видання. Коштом Н. Тиблена Спб. 1861. 138+2ок. 8°
15.	<u>Галуцун М.</u>	Занмок рідного поля вистогий працею М. Г. М. 1857, Портрет Дорошенка Петра + 2+1V+371ок. 8°
16.	<u>Рудченко И.</u>	Народныя потворусемі сказанн. Выпускъ 1. Издаиъ И. Рудченко. К. 1869. XI+1с.+III+1с.+266+3ок. 8°. Выпускъ 2. К. 1870. 8+209+3ок. 8°
17.	<u>Рудченко И.</u>	Украицкія народныя пьески. И. Я. Рудченка. К. 1874. VIII+XIV+257+5ок. 8°

- 50.

Зр.

1-30.

Найбільш цікавим з книгознавчого боку є, безумовно, період дії Емського указу, коли Б.Д. Грінченко працював, за власним висловом, “со всякими ухищрениями” (використовуючи псевдоніми, надсилаючи твори з адрес рідних та знайомих, друкуючись без дозволу за кордоном тощо).

Тому коментарі М.М. Грінченко до покажчика “Літературна робота М. Загірньої та Вас. Чайченка” – це своєрідне відтворення життя та діяльності Б.Д. Грінченка. Наведемо декілька позицій цього покажчика:

1881. 1. Пісня землі. Казка про Кота-Воркота. Переклад Б. Грінченка. Посилано до цензури. Дозволено, але не було видавця, – тим і не надруковано.

2. Вірші. – Посилано І.С. Левицькому, а він їх одіслав у “Світ”, – там їх і надруковано. Див. №№ 1 та 2... Посилано ще й О.Я. Кониському для “Луни”, та “Луна” вже тоді склалася, і їх не надруковано.

1882. Пісня землі. Казка про Кота-Воркота. Переклад Б. Грінченка. – Посилано до цензури. Дозволено. Віддано, укупі з “Березою”, для видання Харківському книгареві Кервіллю. Плата за обидві книжки – 10 рублів і по 10 примірників кожної книжки. Видані не були” [ф. I, № 32270, арк. 1–2]¹¹.

Згідно з каталогами М.М. Грінченко, на 1915 р. нараховувалося:

– власних творів Б.Д. Грінченка в бібліотечному зібранні на 1915 р. – 310 найменувань; перекладів його видань різними мовами – 19; видань, що включали твори, покладені на музику – 6;

– власних творів М.М. Грінченко в бібліотечному зібранні на 1915 р. – 69 найменувань;

– власних творів Н.Б. Грінченко в бібліотечному зібранні – 13 найменувань [ф. I, № 32271].

У бібліотеці представлені всі твори Грінченків. Комплексне вивчення цієї частини бібліотечного зібрання та архіву дозволяє простежити шлях книги від рукопису до публікацій, стосунки автора з видавцями, умови, на яких книга була опублікована. Крім того, в архіві є докладні переліки назв книжок і статей, зокрема за 1881–1882, 1893, 1894, 1899 рр. [ф.1, № 32278, 32280–32289].

Видання М.М. Грінченко поділяються на її власні художні твори; переклади з російської та інших мов (Л. Толстого, У. Павленка, М. Лескова, А. Теннісона, Г.Х. Андерсена, Г. Ібсена, Г. Зудермана, К. Гольдоні); науково-популярні статті для народу (“Орлеанська дівчина Жанна д’Арк”, “Як треба жити”, “Як вигідно машиною

їздити”, “Страшний ворог. (Про горілку)”, “Мудрий учитель. (Про Сократа)”, “Під землею. (Про шахти)”, “Оборонець покривджених. (Про Авраама Лінкольна)”, біографічні нариси (“Афанасій Васильович Маркович”, “Л.І. Глібов”).

Видання Насті Грінченко дають уяву про світогляд та моральні засади молодого талановитої дівчини, яка в неповні 24 роки пішла з життя. Оповідань було надруковано небагато (перші вона написала в 14 років): “Добрий звір. – Сірко. – Вірний кінь”, “Між хмарами сонечко”, “Буря на морі”, “Два перші дні” (під псевдонімом Н. Гаєнко); стаття “Ідея федералізму у декабристів” (1907 р.); переклади О. Шнейдера, Анатолія Франса, Марка Твена, Г. Ібсена, Г. Зудермана.

Аналіз бібліотечного та архівного зібрання Б.Д. Грінченка дав змогу виявити факти, які заперечують існуючі твердження про те, що Грінченко видав практично всі свої твори і в багатьох перевиданнях. Для майбутніх дослідників його творчості можна порекомендувати оцінювати творчу спадщину Бориса Дмитровича не лише за друкованими матеріалами, тому що тільки комплексний аналіз може дозволити вивчити творчість діяча якнайповніше.

Наукове значення особистого бібліотечного зібрання Б.Д. Грінченка полягає ще й у тому, що воно відображає склад книжкової джерельної бази, на якій вчилася та виховувалася українська громада кінця XIX – початку XX ст. Крім того, будучи значним за обсягом книжним комплексом, зібрання Грінченка дозволяє в книгознавчому плані вивчити типи і джерела комплектування та методику складання власних бібліотек.

Виходячи з атрибуції книжок, можна зробити висновок про те, що каталог складався після 1916 р. Систематизація М.М. Грінченко була типовою для бібліофільської традиції кінця XIX – початку XX ст.

Бібліотека Грінченків зазнала три етапи комплектування: перший був пов’язаний з періодом роботи в школі та в Чернігівській управі, другий – в Києві і останній – після смерті Бориса Дмитровича, коли бібліотека поповнювалася його дружиною.

Оскільки комплектування бібліотеки здійснювалося постійно і реєструвалося згідно з надходженням, можна простежити дуже близько до реального склад його бібліотеки до київського періоду та зробити відповідні висновки щодо основних зацікавлень та професійних потреб її власника, а також можливостей придбання книжок.

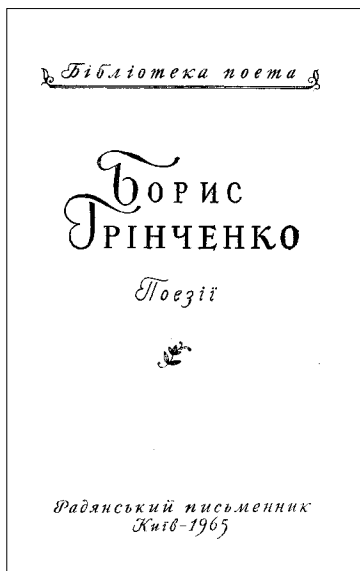
Досліджуючи бібліотеку Б. Грінченка та інші документальні

матеріали його унікального архіву, вважаємо за необхідне зробити застереження про те, що характер об'єкта вивчення диктує необхідність поєднувати аналітичний аспект з елементами опису, бо саме це дозволяє забезпечити максимальну повноту репрезентації практично всіх матеріалів у їх багатоманітності.

Найзначнішу частину бібліотеки Б.Д. Грінченка чернігівського періоду визначали етнографічні матеріали. Дещо згодом вони склали основу бібліографічних покажчиків, що були створені Грінченком з допомогою Марії Миколаївни під час роботи в Чернігівському земстві¹².

Взагалі треба відзначити фундаментальність підрозділу з українського народознавства. Центром етнографічних видань є багатотомна праця “Этнографическое обозрение” (М., 1889–1900). Крім того, це книжки М. Максимовича, зокрема “Украинские народные песни” (У 3-х кн., СПб., 1834); “Світгляд українського народу” Ів. Левицького (Львів, 1876); “Народные южнорусские песни” А. Метлинського (К., 1854); “Малороссийские и червонорусские народные думы и песни” І. Лукашевича (СПб., 1836); “Народные южнорусские сказки” та “Чумацкие народные песни” І. Рудченка (Вып. 1. – К., 1869; Вып. 2. – К., 1870); “Приказки” та “Гостинец землякам” П. Білецького-Носенка (К., 1871, 1872); “Гомельские народные песни” З. Радченка (СПб., 1888); збірники А. Маркевича (СПб., 1864) та Я. Головацького; “Труды этнографическо-статистической комиссии в Западно-Русский край” П. Чубинського (багатотомне видання – 7 т., Спб., 1872–1878) та багато ін.

Серед книжок бібліотеки – історико-статистичні та етнографічні матеріали Херсонської губернії Т. Осадчого та Г. Сорокіна, Чернігівської губернії – Г. Милорадовича, Подільської губернії – Н. Данильченка, Степового регіону – Д. Багалія; “Воронежский этнографический сборник”, “Записки Юго-Западного Отдела имп. русского географического общества” тощо.

Цінною є та частина бібліотечного зібрання Б.Д. Грінченка, в якій зосереджено відбитки з журналів та періодичних видань “Киевской Старины”, “Русской старины”, “Современника”, “Русского богатства”, “Дела”, “Нового слова”, “Бібліотеки “Зорі”, “Вестника Европы”, “Правди” тощо.

Укомплектовуючи свою бібліотеку, не обійшов Б.Д. Грінченко увагою й історичну науку, зокрема, дослідження В. Антоновича, М. Драгоманова, І. Маркевича; працю Д. Мордовцева “Политические движения русского народа”; “Очерк истории русской женщины” С. Шашкова; праці Краєвського польською мовою; “Собрание сочинений М. Максимовича з історії, етнографії, мовознавства”; “Книга пожитков бывшего черниговскаго полковника Павла Полуботка и детей его Андрея и Якова Полуботков”; “Сулимовский архив. Фамильные бумаги Сулим, Скоруп и Войцеховичей”; витяги статей про історію козаччини П. Єфименка, М. Костомарова, А. Пуґавіна, О. Русова, Л. Шлікевича, В. Мякотіна, Л. Падалки.

Серед драматургічних творів – п'єси та комедії І. Котляревського, М. Кропивницького, К. Ванченка, Г. Осовського, М. Старицького та ін..

Видання з питань літературознавства та мовознавства репрезентовані такими працями: А. Пыпин и В. Спасович. История славянских литератур (СПб., 2 т., 1879–1881); Н. Петров. Очерки из истории украинской литературы XVIII века, XIX века. (К., 1880, 1884); творами М. Сумцова, О. Кониського, А. Павловського, С. Кулебки про Т. Шевченка.

Є в бібліотечному зібранні Грінченка і природознавчі матеріали Яструбця “Про звірів (по Брему). М'ясоїди, або хижі звірі” (К., 1876) та Н. Горбунова “Що робиться у воздуху і що з того треба знати землеробу” (К., 1875) і “Як розпізнавати ґрунти” (К., 1876).

Серії та збірки репрезентовані такими книгами: “Степ. Херсонський белетристичний збірник”; видання “Русской беседы” у Чернівцях; “Учитель” – орган руського педагогічного товариства у Львові, “Киевлянин” (Изд. М. Максимовича. К., 1850), “На вічну пам'ять Котляревському”. Літ. збір. “Вік” (К., 1904), львівська “Бібліотека “Зорі”, Український альманах “Рада”; “Основа” (южнорусский литературно-ученый вестник (СПб., 1861–1862), “Сборник Харьковского Историко-филологического общества” (в 13 т., 1886–1902), “Галичанин” (літературний та науково-белетристичний збірник).

Розділ словників містить Малорусько-німецький словник

Євг. Желеховського і “Словарь живого народного, письменного и актового языка русского южан Российской и Австро-Венгерской империи” Ф. Піскунова.

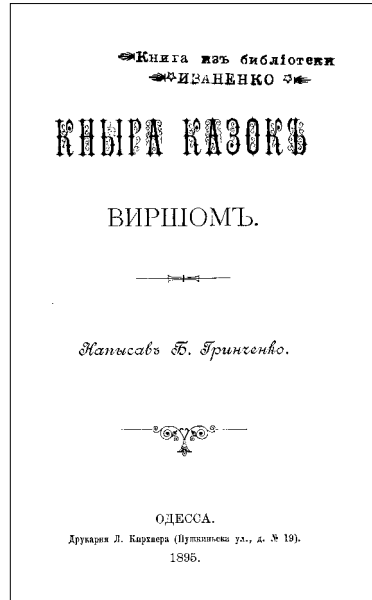
Природно, що в бібліотеці зберігаються і популярні книжки для народу, видані в чернігівський період. Серед них – твори Т. Шевченка (“Кобзар”, “Наймичка”, “Тополя”), І. Котляревського, І. Нечуя-Левицького, П. Грабовського, Є. Чикаленка, Д. Гордієнка, Л. Глібова та самого Б. Грінченка.

Бібліотечне зібрання Б.Д. Грінченка чернігівського періоду характеризується великою кількістю книжок, надрукованих у Росії і східних регіонах України. Львівських і віденських видань у той період було небагато, оскільки це були часи Емського указу, і для отримання книжок, надрукованих у Львові, треба було звертатися до “Главного управления по делам печати” у Санкт-Петербурзі [ф. I, № 31786].

Частина бібліотеки, складена в київський період, збиралася після скасування указу про заборону української мови, коли наставала реальна можливість не лише придбання книжок, надрукованих за кордоном, а й розвитку власної української видавничої справи.

Наприкінці ХІХ та на початку нового століття бібліотека Б.Д. Грінченка швидко поповнюється, перш за все, львівськими виданнями накладом Наукового Товариства ім. Шевченка – “Галицьким літературно-науковим вісником”, книжками “Академічного Братства”, львівської “Просвіти”, “Українсько-руської видавничої спілки” тощо.

Крім того, київський період формування бібліотеки починається з роботи над створенням “Словаря української мови”, що логічно засвідчує підбірка різноманітних словників різними мовами. До тих словникових видань, які були зібрані в чернігівський період, він придбав цілу серію інших видань цього типу та рецензій на них. Як відомо, при редагуванні “Словаря” Грінченко користу-

вався не лише матеріалом, підібраним для нього раніше редакцією “Киевской Старины”, але залучив і свої джерельні матеріали. Більшість таких видань на сьогодні є бібліографічними раритетами, наприклад, праці І. Верхратського (“Знадоби до словаря южно-руського” і “Початки до уложения номенклятури и терминологии природописной, народной”. – Львів, 1864–1872), В. Левицького (“Матеріали до математичної термінології”, “Начерк термінології хемічної”), І. Срезневського (“Материали до словаря древне-русского языка по письменным памятникам” – СПб., 1893–1909), М. Анненкова (“Ботанический словарь”); “Словарь русского языка, составленный вторым отделением имп. Академии наук” тощо.

Основна частина бібліотеки київського періоду присвячена літературі новітнього часу – як українській, так і зарубіжній в перекладах українських письменників. Вона комплектувалася за рахунок тих видань українською мовою, що активно друкувалися в перше десятиріччя ХХ ст. в різних товариствах. Крім видавництва львівської і київської “Просвіт”, це були видання “Киевской Старины”, науковий та літературно-публіцистичний журнал “Україна”, “Етнографічний збірник”, “Большая энциклопедия”, “Матеріали до українсько-руської етнології”, “Записки Наукового Товариства імені Шевченка”, “Сборник историко-филологического общества при Институте кн. Безбородка”, “Літературно-Науковий Вістник”, “Зоря Галицкая” тощо.

Київська частина зібрання містить новітні дослідження з літератури і української словесності М. Драгоманова, В. Перетца, М. Сумцова, С. Єфремова, М. Петрова, І. Франка, Д. Дорошенка.

Цікавою є колекція видань портретів видатних діячів української культури, наприклад, “Альбом заслуженных русинів. Портрети” та “Портреты украинских писателей, изданные Д. Каменецким”.

Б.Д. Грінченко збирав також видання історичних та археологічних товариств, літописи, публікації архівних документів (наприклад, “Акты, относящиеся к истории южной и западной России, собранные и изданные Археологической комиссией”, “Акты фамилии Полуботок” тощо), історичні праці з історії України М. Грушевського і його твори “Історія України-Руси”, “Киевская Русь”, “Ілюстрована історія України” тощо), практично всі видання М. Костомарова, Д. Яворницького, М. Аркаса, І. Срезневського, О. Лазаревського, І. Каманіна, В. Антоновича, А. Кримського, М. Драгоманова та ін.

Фольклорний та етнографічний матеріал перестає домінувати в складі бібліотеки київського періоду. Серед нових етнографічних матеріалів лише “Сборник материалов по малорусскому фольклору” А. Малинки та народознавчі дослідження М. Сумцова та Б. Шухевича.

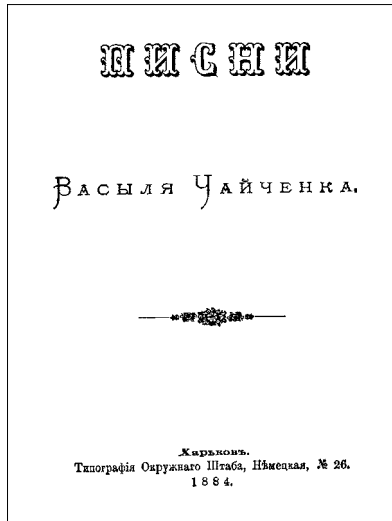
Значне місце серед книжок бібліотеки займає дитяча література: “Дітські пісні, казки й загадки”, “Русская читанка для низших клас середних шкіл”; “Ілюстрована бібліотека для молодіжі, міщан і селян”; дитячий річник “Дзвінок”, серія “Рассказы и стихотворения для детей” І. Білоусова (до речі, видання І. Білоусова в бібліотеці Б.Д. Грінченка зібрані практично повністю), журнали “Світло”, “Дзвінок”.

У бібліотеці є окремі соціал-демократичні видання, наприклад, К. Каутського “Історичне діло К. Маркса” та “Борьба национальностей и государственное право в Австрии”. Знаючи погляди Б.Д. Грінченка на політику, ми припускаємо, що, швидше за все, такі видання були придбані його дочкою.

За книжковим складом бібліотеки Грінченка можна визначити коло видавництв та видавців, що друкували українські книжки. Це – “Благотворительное общество издания общепользных и дешевых книг” (Санкт-Петербург); “Українсько-руська видавнича спілка” (Львів); товариств “Просвіта” у Львові та Києві, “Рух”, “Час” (Київ), видавництво Т.А. Губанова (Київ).

Після смерті Б.Д. Грінченка Марія Миколаївна продовжувала збирання серій книжок, що видавалися такими видавництвами, як “Час”, “Вік”, “Благотворительное общество издания общепользных и дешевых книг”, “Ранок”.

Природно, що остання частина бібліотеки (після смерті Б.Д. Грінченка) містить багато дарів. Друзі та знайомі Бориса Дмитровича намагалися поповнити його бібліотечне зібрання своїми працями і книжками з власних колекцій (І. Левицкий. “Грамматика языка

русского в Галиции”; праці Л. Яновської, М. Грушевського “Про українську мову і українську школу”; С. Єфремова “З громадського життя на Україні” і “Серед сміливих людей”). Треба відзначити, що практично всі книжки С. Єфремова, який був близьким другом Бориса Дмитровича та Марії Миколаївни (він, навіть, допомагав, перевозити тіло Б.Д. Грінченка на батьківщину), мають його автографи.

Б.Д. Грінченко, як бачимо з аналізу його бібліотечного зібрання, уважно слідкував за виданнями в Києві, Львові, Відні, Москві, Санкт-Петербурзі.

Шляхами поповнення зібрання була купівля, отримання в дар, на ранньому періоді – навіть переписування книжок.

Багато книжок Б.Д. Грінченко придбав за рекомендацією знайомих, серед яких було немало відомих учених. Так, А.Ю. Кримський у листі до Б.Д. Грінченка від 29 серпня 1898 р. радив придбати нові видання свого учителя, П.Г. Житецького, – “Теория поэзии” і “Очерки из истории поэзии”: “Думається мені, що для естетичного виховання книжки Житецького дорогоцінні, бо в двох томах гуртують те, для чого треба прочитати безліч книжок”¹³.

Серед книжок з дарчими написами – “Гетман Мазепа” Ф. Уманця: “Думки на могилі” П. Огієвського; оповідання Д. Мордовця; “Энеида” Котляревського и древнейший список ея” П.Г. Житецького; “Что такое малорусская (южнорусская) речь?” К. Михальчука; “Наша доля – Божа воля” та “По следам запорожцев” Д. Яворницького; “Отчет Городецкого музея Вольнской губ.” М. Біляшівського; статті К. Шейковського; твори Г. Коваленка, С. Єфремова, І. Левицького, М. Бережкова, П. Грабовського, М. Левицького, В. Доманицького, А. Тесленка, Л. Яновської, М. Коцюбинського, Х. Алчевської, С. Руданського, Олени Пчілки та ін.

Рукописні копії містяться як у бібліотеці, так і в архіві. Тому копійний матеріал архівного фонду, що зберігся у великій кількості, рівноцінно може бути доданий до бібліотечного зібрання як його невід’ємна частина. Цікаво, що деякі видання Б.Д. Грінченко доповнював рукописними копіями або коментарями. Так, наприклад: “а) П.А. Куліш. Магомет и Хадиза. Поэма. Л.,1883. [Примітка М.М. Грінченко: “Рукописна копія такого формату і з стількома боками, як і друкована книжка; 46 бк., 8°, до цього Б.Д. Грінченком додано 6 боків рукописних “Додатків”]; б) Дума про курку з курчатами. Зложив на спомини про Дорнбах П. Куліш. [“Списано з рукопису від В. Олександрова у Харкові р. 1893. 14 бк., 8°”] [ф. І,

№ 52237, арк. 6.]; в) Л. Боровиковський. Байки та прибаутки Левка Боровиковського. К., 1852. – [“Року 1891-го у сл. Олексіївці Славносербського повіту Катеринославської г. переписав з друкованого Грінченко Борис”].

Аналіз бібліотечного зібрання допомагає глибше зрозуміти рушійні сили творчого процесу Б.Д. Грінченка, висвітлити деякі сторони його світогляду, чітко розділити книжкову спадщину за напрямками, що відповідали його професійній діяльності; це твори з проблем української літератури, мови, фольклору, етнографії, історії, народної освіти та просвітницького руху. За складом і напрямками його архівний фонд, який розглядається у наступному підрозділі, прямо пов'язаний з бібліотечним зібранням.

1.2. Особовий архівний фонд Б.Д. Грінченка: принципи формування, архівної систематизації та основний склад документів

Класифікація фондоутворення архівних документів передбачає фондування матеріалів за назвою установ та організацій, іменем особи або родинним іменем, предметно-тематичним визначенням змісту архівного фонду.

В архівній та бібліотечній практиці існує декілька основ організації та систематизації фондів, які відштовхуються від принципу походження матеріалів, котрий, в свою чергу, розглядає поняття походження як джерело виникнення матеріалів, тобто персональне або колективне авторство. Другий принцип систематизації – принцип відношення, під яким мається на увазі об'єднання або групування матеріалів за деякими предметними ознаками в разі відсутності даних про походження з єдиного джерела. Принцип спорідненості матеріалів передбачає встановлення можливих зв'язків як за походженням, так і за предметними ознаками та групування одиниць зберігання в архівні комплекси.

Матеріали Б.Д. Грінченка в його особовому фонді укладені за принципом походження – вони всі були зібрані як сімейний архів, що утворився в результаті життя та діяльності сім'ї Грінченків. Чимало матеріалів про життя та творчість Б.Д. Грінченка та М.М. Грінченко зберігаються в архівах інших осіб або установ, в яких працював Борис Дмитрович: в архівах видатних письменників, видавництв, архівах газети “Рада”, товариства “Просвіта” тощо. Але його архів розглядається нами як такий документальний комплекс, що об'єк-

1.2. Особовий архівний фонд Б.Д. Грінченка ...

Автор, заголовок, короткий зміст, Оригінал, копія чи переклад. Хронологічні дати, формат, число зшитків, аркушів чи сторінок	
<p>Ф. 170, № 107</p> <p>Педагогічні курси ім. Б. Д. Грінченка. - Грінченко Марії Миколаївні</p> <p>Запрошення на свято перемоги Жовтєвої революції, концерт пам'яті М. В. Лисенка.</p> <p>/ 1922 р. /</p> <p>5 арк.</p>	13
<p>Ф. 170, № 108</p> <p>Республіканська бібліотека України при ВУАН - Грінченко Марії Миколаївні.</p> <p>Запрошення на святкування 5-річного звільення.</p> <p>21 листопада 1923 р.</p> <p>1 арк.</p>	
<p>Ф. 170, № 109</p> <p>Учениці школи ім. Бориса Грінченка. - Грінченко Марії Миколаївні</p> <p>Лист 19 грудня 1923 р. із Львова в Київ.</p> <p>2 арк.</p>	

Опис особового архівного фонду Б.Д. Грінченка
(ІР НБУВ, ф. 170))

тивно відображає історико-культурний процес в його природному розвитку через особовий архів. У свою чергу, визначення етапів життя та біографічних даних діяча допомагають встановити наповнення архіву, відокремити комплекси документів, показати зв'язок документів цього архіву з іншими архівами, розкрити зміст документів. Архів Грінченка розглядається у всій сукупності документів і ґрунтується на архівно-археографічній систематизації за принципом предметної класифікації матеріалів архіву як багатоаспектного джерела з історії української культури і просвіти.

В основу систематизації особових архівних фондів, архівних матеріалів, виробленої на початку 50-х років, був покладений принцип розподілу матеріалів за їх родо-видовими характеристиками: творчі матеріали, особисті документи, листування, матеріали інших діячів. Архів Б.Д. Грінченка був описаний дуже поверхово, систематизація, на сучасний погляд, є незадовільною. Споріднені матеріали, тісно пов'язані з діяльністю Грінченка, опинилися в різних частинах архіву, а родо-видова класифікація без предметного визначення змісту ускладнює вивчення напрямів його діяльності та біографії і практично повністю виключає використання його архіву за іншими принципами. Археографічний опис документів іноді не відображає змісту документа. Опис архіву має винятково обліковий характер. Тому для огляду його фонду ми пропонуємо систематизацію, яка бере за основ предметне наповнення матеріалу, що прямо торкається напрямів діяльності Б.Д. Грінченка. Верхній класифікаційний ряд представлений такими розділами:

I. Біографічні документи про життя та діяльність Б.Д. Грінченка як письменника, етнографа, мовознавця, бібліографа, просвітителя під час роботи в школах, офіційних установах, видавництвах, науково-просвітницьких товариствах і комісіях.

II. Творчі матеріали (художні твори, наукові та науково-популярні праці, переклади).

III. Матеріали суспільно-просвітницької та видавничої діяльності.

IV. Матеріали діяльності різних товариств, комісій, об'єднань, в яких Б.Д. Грінченко брав участь. Серед них найбільше значення мають матеріали діяльності київського товариства "Просвіта".

V. Особисті документи та матеріали його родини.

VI. Комплекси матеріалів інших видатних діячів культури і освіти.

VII. Листування.

Перший розділ складають документи особистого походження і

службові матеріали (посвідчення, метричні виписи, довідки, документи службового характеру, доповідні записки тощо). За обсягом цей розділ зовсім невеликий, що пояснюється тим, що Борис Дмитрович працював на офіційній службі небагато: в школах та в Чернігівському земстві. Проте матеріал саме цього розділу дозволяє відтворити біографію Грінченка як за офіційними матеріалами, так і за спогадами, записними книжками, листуванням, документами, які стосуються громадської діяльності; надати сучасної інтерпретації розвитку просвіти в Україні, розкрити нові аспекти внеску Б.Д. Грінченка в розвиток шкільної освіти, бібліотечної, музейної та видавничої справи, що розкривається нами у другому та третьому розділах.

Другий розділ архіву – творчі матеріали Б.Д. Грінченка. Цей комплекс складається з автографів та списків рукописів, поетичних, прозаїчних, драматичних творів, перекладів, підготовчих матеріалів тощо. Привертають увагу й інші матеріали творчого “супроводу”, що дозволяють не лише вивчати психологію його творчості, а й власне життя самих творів у літературі, виданнях, виставах, у просвітницькій лекційній роботі – загалом у культурі суспільства. Скажімо, “Расчетные листы, выданные обществом русских драматических писателей” Б.Д. Грінченку як авторові п’єс, що засвідчують їх популярність на театральних сценах Чернігова, Катеринослава, Херсона, Одеси, Києва (Купечеське зібрання), Умані, Кременчука тощо.

Усередині розділу можна виділити:

1. Власні художні твори Грінченка: опубліковані казки, оповідання, вірші, п’єси, збірки. На них Марією Миколаївною були складені каталоги (один з них із зазначенням долі творів після публікації) [ф. I, № 32243].

2. Переклади-автографи: М. Вагнера (“Казка про Кота-воркота”, “Дядько Пуд”) [ф. I, № 31616, 31628]; Ф. Шіллера (“Вільгельм Телль”, “Дон Карлос” та “Марія Стюарт”) [ф. I, № 31618, 31626, 31641]; Ж.-Б. Мольєра (“Дон Жуан”) [ф. I, № 31617]; О. Мірію (“В золотих кайданах”) [ф. I, № 31619]; вірші Леопарді [ф. I, № 31629] та Г. Гейне (“Північне море”, “Фауст”, “Філантроп”) [ф. I, № 31616, 31648; ф. I, № 31632]; В. Жуковського [ф. I, № 31638]; Брет-Гарта і Лессінга [ф. I, № 31639–31540]; В. Гюго (“Останній день засудженого”) [ф. I, № 31645]; Г. Гауптмана (“Перед сходом сонця”) [ф. I, № 31647]; Анатолія Франса (“Тхір”) [ф. I, № 31651]; Марка Твена

(“Розповіді”) [ф. I, № 31652]; Дж. Байрона (“Сарданапал”) [ф. I, № 31655]; О. Пушкіна [ф. I, № 31660]; Г. Спенсера (“Виховання розумове, моральне і фізичне”) [ф. I, № 31445]. Деякі з них надруковані [ф. I, № 32243].

Борис Дмитрович знав багато мов, перекладав з англійської, французької, німецької, італійської, латини. Природно, що в архіві наявні словники – як загальні, так і підручні для забезпечення перекладів [ф. I, № 32238–32254].

3. Літературно-критичні праці та публіцистика (статті, рецензії, відгуки тощо). До цієї групи відносяться такі його твори, як “Галицькі вірші”. Критична стаття Василя Чайченка [“Правда”. – 1891, кн. VII–IV]; “Гребінчині байки”. (Невеликі замітки одного з читачів). [“Правда”. – 1891, кн. VIII]; “Народ в неволі” – Вид. К. Паньківського, Львів, 1895. [Рос. вар. “Народ в неволе”. Львов, 1894]; “Соціалізм і отчизна” (Дискусія) [ф. I, № 335771; “По сторінках “Кобзаря” [ф. I, № 33578]; “Несколько слов по поводу мыслей, высказанных Гоголем в его “Записках из сумасшедшего дома” [ф. I, № 33594], “Значение поэзии для умственного и нравственного развития человека” [ф. I, № 33589] тощо.

4. Окрему групу матеріалів складають біографічні нариси Бориса Дмитровича та Марії Миколаївни, підготовчі матеріали, статті інших осіб про Т. Шевченка, П. Куліша, Г. Квітку, М. Костомарова, І. Котляревського, С. Руданського, Є. Гребінку, І. Шишацького, П. Кузьменка, Л. Глібова, С. Мстиславського, І. Гулака-Артемовського, О. Тищинського, І. Левицького, М. Драгоманова, М. Синицького та ін.¹⁴ Цей корпус відображає не лише наукові інтереси Грінченка, а й його роботу з підготовки літературно-біографічного словника.

5. Статті та дослідження з проблем народної освіти й бібліотечної справи, нотатки з педагогічних курсів 1883 р. [ф. I, № 31484], серія статей з проблеми народної школи: “К чему приготавливает детей наша школа” [ф. I, № 31486]; “Про початкову школу і вивчення в ній дисциплін” [ф. I, № 31512] тощо.

6. Етнографічні та фольклорні матеріали Харківської і Чернігівської губерній, які збиралися як власне Б.Д. Грінченком, так й іншими дослідниками. Це досить значна група матеріалів, вона становить робочий матеріал для багатьох його теоретичних праць та публікацій з етнографії. Серед них: Левко Боровиковський. Байки та прибаутки, записані в с. Олексіївці [ф. I, № 31617]; польовий матеріал, записаний Б.Д. Грінченком у с. Арестово Богдашевського

пов., с. Олексіївці та с. Буйлер Лебединського пов. [ф. I, № 31441]; пісні та думи 1895 р. з Чернігова [ф. I, № 31441]; приказки та прислів'я, заговори, звичаї та обряди Харківської губ. та м. Рівного [ф. I, № 33622–33637] тощо.

Етнографічні записи суттєво допомогали Борису Дмитровичу при роботі над “Словарем української мови”, про що він сам згадував у листах до різних осіб.

7. Матеріали для створення українсько-російського словника і тлумачного словника української мови, які включають різні картотеки, граматичні правила, нотатки з лексики та орфографії, біографічні довідки, статті тощо [ф. I, № 34380–34437].

Третій розділ стосується суспільно-просвітницької та видавничої діяльності:

1. Документи цього розділу репрезентують матеріали періоду роботи Грінченків над упорядкуванням музею Тарновського; перевезення матеріалів колекції української давнини В.В. Тарновського з Києва до Чернігова та створення у Чернігові музею його імені [ф. I, № 31807–31823].

Б.Д. та М.М. Грінченки в процесі упорядкування Музею українських старожитностей В.В. Тарновського виявили себе талановитими камеральними археографами. Результати їхньої праці були підсумовані у підготовленому другому томі “Каталога Музея українських древностей В.В. Тарновського” [Упор. Б.Д. Грінченко. – Чернігів, 1903. – Том. II. – 367 стор.]. Комплекс документів про історію надходження, опис, процес підготовки до друку складають листування з Ф. Уманцем, головою Чернігівської Управи, який був душеприкажчиком В.В. Тарновського; описи речей, рукописів та книжок; акти передачі від М.Ф. Біляшівського Б.Д. Грінченку експонатів, умови обробки; чернетки вступу до видання каталогу друкованих книжок, підготовчі матеріали і описи, коментарі і пояснення щодо змісту та складу колекції; матеріали розробки правил користування фондами музею, копії доповідних записок Грінченка в земську управу, звіти, витяги з протоколів засідань; розповіді про переїзди та переміщення матеріалів тощо. Цей період висвітлюється і в спогадах М.М. Грінченко.

2. Матеріали про стан народної освіти в Україні, педагогічну діяльність та службу в Чернігові: серед них учнівські роботи [ф. I, № 55569, 33571), списки книжок, прочитаних дітям [ф. I, № 34574], дитячі саморобні книжки та журнали [ф. I, № 31440], доповіді на

засіданнях комісії з народної освіти при Чернігівському земстві [ф. I, № 314851]; різні документи про службову діяльність (розрахунки, реєстри книжок, витрат тощо) [ф. I, № 32195–32232], нотатки стосовно бібліотечної та лекційної роботи в народній школі, створення репертуарів дитячих та науково-популярних книжок. Цей матеріал має значну джерелознавчу цінність для створення концепції народної школи.

3. Видавнича діяльність установ і товариств, до яких Грінченко мав безпосереднє відношення: матеріали про видавництво коштом Івана Череватенка [ф. I, № 32280–32281, 32283–32286, 32416]; видавництва Чернігівського земства [ф. I, № 31743–3174], київського товариства “Просвіта”, матеріали “Нової Громади”, “Ради” [ф. I, № 31530, 31447, 31450, 32303, 32449 тощо].

4. Цензурні справи – заяви на дозвіл видрукувати той чи інший твір та відповіді Головного Управління у справах друку [ф. I, № 31664–31670, 31724–31725]. В архіві є навіть спеціальне бібліографічне дослідження М.М. Грінченко “Список творів Грінченка Бориса, а также переклади, які заборонила друкувати цензура в 1894–1898 рр.” [ф. I, № 32636]. Значний обсяг займає листування Б.Д. Грінченка з Головним управлінням в справах друку, що залишилося в копіях [ф. I, № 32455–32443 та ін.], московським, одеським цензурними комітетами тощо. Зустрічаються і документи про заборону публікацій інших осіб [ф. I, № 33873–33874].

5. Історія книговидавничої справи в Україні представлена в багатьох документах. На цій групі матеріалів слід зупинитися докладніше, оскільки вона практично випала з поля зору спеціальних досліджень. Джерела з цієї галузі пов’язані з колом питань щодо технології видавничої справи, цін на папір, книжки, поліграфічні роботи, книготоргівлю, передплату, соціальне коло читачів, репертуар українських книжок тощо. Серед документів – списки витрат на видання різних книжок, квитанції, розписки про отримання грошей за видання, розрахунки з друкарнями, магазинами, книгарнями, видавничими артілями, паперовими фабриками [ф. I, № 31869–31879].

За матеріалами архіву Б.Д. Грінченка можна вивчати історію книгопродажу; в ньому є документи з прізвищами величезної кількості власників книжкових магазинів та складів того часу: квитанції від книжкових магазинів А.Д. Карчагіна (Харків), [ф. I, № 31889], А. Дредера (Харків) [ф. I, № 31890–31891], С.К. Федоровського

(Харків) [ф. I, № 31892], І.А. Розова [ф. I, №31896], Е.П. Череповського (1908) (Київ) [ф. I, № 31902], І.І. Куколевського (Харків) [ф. I, № 32190], “Высочайше утвержденного Южно-Русского общества печатного дела” (Одеса) [ф. I, № 31897], книгарні “Літературно-Наукового Вістника” (Київ) [ф. I, № 31900], Української книгарні (ред. журн. “Україна”) (1909) (Київ) [ф. I, № 32058], Книжкового складу при Полтавській громадській бібліотеці (1898) [ф. I, № 32060], Книжкової торгівлі редакції журналу “Киевская Старина” [ф. I, № 32130].

За архівними документами також можна скласти список друкарень, з якими мав справу Б.Д. Грінченко. Це друкарня Чернігівського губернського земства [ф. I, № 31895], “Товарищество печатного и издательского дела “Просвещение”” (Київ) [ф. I, № 31922–31931], “Типография первой киевской артели печатного дела” (Київ), [ф. I, № 31932], “Представительство и склад Ревельской писчебумажной фабрики Э.И. Иогансона” (Київ) [ф. I, № 31974], Друкарня С.А. Борисова (Київ), [ф. I, № 32004], Друкарня Петра Барського (Київ) [ф. I, № 32015], Типо-літографія Чернігівської губернської управи [ф. I, № 32026], “Фото-цинко-ксилографическое заведение Густ. А. Болгальдера” (Київ) [ф. I, № 32055], “Фото-цинкография В. Красносельского “График” [ф. I, № 32057] (див. Додаток 1).

Не менш цінними є численні угоди та розписки щодо видання книг, умов видання, авторських прав тощо¹⁵. Історія авторського видавничого права подається в численних угодах та листуванні з видавництвами. Цей масив представлений документами Друкарні Київського губернського правління за 1917–1918 рр. [ф. I, № 32967–32972], Всеукраїнського кооперативного видавничого союзу за 1919–1920 рр. [ф. I, № 32927–32930], видавництва “Рух” [ф. I, № 33175], Всеукраїнського робітничого кооперативного видавництва [ф. I, № 33128–33136], Всеукраїнського учительського видавничого товариства [ф. I, № 33138–33141], Українського товариства драматургів і композиторів [ф. I, № 33164–33166, 33296–33305], Державного видавництва України [ф. I, 33216–33219]. Серед документів книгознавчого характеру винятковий інтерес становлять матеріали про передплату видань Бориса Дмитровича, особливо списки приватних осіб із зазначенням їхніх прізвищ, фахового статусу або походження, адреси [ф. I, № 32279]. Серед них – режисери театрів та гуртків, лікарі, військові, заводчики, священики та архієреї, учителі, залізничники з різних міст України, Росії, Закавказзя, Середньої Азії тощо.

Четвертий розділ відтворює діяльність різних просвітницьких товариств, комісій, об'єднань.

1. Матеріали про створення київської “Просвіти”; укладання її статуту, пропозиції, плани, нотатки, чернетки, записи тощо. Серед них: Статут товариства “Просвіта” у Києві, заснованого в пам'ять Тараса Шевченка (Київ, 1906. – 14 стор.); Устав общества “Товариство Просвіта в Києві”, основанного в пам'ять Тараса Шевченка (Київ, 1906. – 12 стор.); Видання товариства “Просвіта” у Києві, заснованого в пам'ять Тараса Шевченка за 1906–1909 рр.; Календарі “Просвіти”, виписки про засідання, плани видань, списки лекцій, програми концертних вечорів [ф. I, № 34361–34367], квитанції, рахунки, запрошення, квитки, програми, афіші, оголошення [ф. I, № 34473–34498].

2. Група матеріалів стосовно участі Б.Д. Грінченка в діяльності різних товариств, комітетів, рад та інших громадських об'єднань. Цікаві матеріали таких, наприклад, товариств, як львівська “Просвіта”, “Комітет по створенню пам'ятника Т.Г. Шевченкові 1909 р.” [ф. I, № 31483], “Українська громада в Парижі” [ф. I, № 33547], “Етнографічне товариство” [ф. I, № 33349], “Славянское общество св. Кирилла и Мефодия” (статут) [ф. 1, № 33829], “Союз малорусских сценических деятелей” (статут) [ф. I, № 33846]; “Товариство за допомогу українським письменникам” [ф. I, № 33854]; “Общество русских драматических и оперных композиторов” [ф. I, № 31730, 31798, 32066–32123]; “Южнорусское общество печатного дела в Одессе” [ф. I, № 31897] тощо.

П'ятий розділ складають особисті документи та матеріали родини Б.Д. Грінченка.

Серед них, перш за все, слід виділити персональні групи матеріалів його дружини та дочки, що становлять значну частину архіву. Особливо слід зупинитися на матеріалах Марії Миколаївни – вона співпрацювала з Борисом Дмитровичем і була його вірним супутником все життя. Пропонуючи систематичний огляд документів, ми подаємо короткі анотації на них.

1. Документи Марії Миколаївни Грінченко (Марії Загірньої).

Постать Марії Миколаївни заслуговує окремого розгляду. Талановита письменниця, вона невтомно і самовіддано працювала для просвітництва українського народу і, за словами видатного літературознавця Сергія Єфремова, “лишила по собі нестертий слід в історії українського відродження”. “На суд її можна було сміливо

спуститись як на суд людини, що не кривить душою. З цього погляду вона мала добру школу – ту Грінченківську школу, може не широку обхватом, зате глибоку переконанням, сильну моральним гартом та волею думки і слова – в діла та вчинки перетворювати. Взагалі, було це прекрасне, повне життя. Життя, повне великої любові, великої саможертви, великої скромності і праці, праці, праці – беззупинної, безкомпромісової праці”¹⁶.

Її архів є невід’ємною частиною архіву Бориса Дмитровича, його природним продовженням.

Основним джерелом вивчення життя дружини Грінченка є її власна автобіографія (ф. I, № 32292), атестати, свідоцтва, посвідчення, охоронні грамоти, повідомлення, спогади, щоденники, листування тощо [ф. I, № 32676–33090 та ін.]. Її офіційні документи та автографічні творчі матеріали виділені в архіві окремим розділом, своєрідним архівом в архіві, який дозволяє повноцінно та багатогранно розглянути діяльність соратниці фондоутворювача.

Блок творчих матеріалів Марії Миколаївни [ф. I, № 32579–32635] репрезентований її власними творами для дітей, перш за все, казками: “Віддяка”, “Троє друзів”, “Лев та собачка”, “Злодій та Лев”, “Галін город”, “Як Галя ходила до бабусі”, “Жив старий удовець”, “Як Івась та Василько надили рибу”, “Івась та Василько та зайчик старий”; читанками для дітей середнього віку.

Поезія і белетристика представлені великою кількістю віршів, оповідань, критичних статей, перекладів класиків світової літератури.

Цінним джерелом для вивчення історії народної освіти є її популяризаторська робота, зразки якої зберігаються в архіві. Це – “Про гори”, “Про вулкани”, “Страшний ворог” [ф. I, № 32529]; “Хто народові ворог” [ф. I, № 32534]; “Про виборче право” [ф. I, № 32558].

Окремий великий масив складають переклади Марії Миколаївни, адресовані, переважно, підліткам та молоді, з Е. Сеттона-Томпсона (“Арно”, “Бінго”, “Ваб”, “Ведмедик Джонні”, “Горобчик Ренді”, “Історія одного степового зайця”, “Лобо” та ін.); Л. Толстого (“Бог правду бачить, да не скоро скаже”); Е. Золя (“Без роботи”); Г. Ібсена (“Будівничий Сольнес”, “Ворог народові”, “Примари”); Г. Мальо (“Без сім’ї”); Е. Сюель (“Вороний красень”), А. Доде (“Джек”); Ч. Діккенса (“Ніколас Ніккльбі”); Мольєра (“Скупий”); віршів Г. Гейне, Ф. Шіллера тощо [ф. I, № 32572–32635].

Серед документів багато рецензій, спогадів про діячів українського національного руху, письменників, драматургів: В.І. Самійлен-

ка (Сивенького) [ф. І, № 32556–32557], І. Франка [ф. І, № 32659], про приїзд Кропивницького з трупою до Чернігова [ф. І, № 32653].

Підсумковою бібліографічною роботою Марії Миколаївни є згаданий вище капітальний труд “Бібліотека Б.Д. і М.М. Грінченків”, який складається з основного каталогу, створеного за топографічним принципом, і двох алфавітних покажчиків, що розподілені на два розділи відповідно до предметного принципу.

Інші матеріали Марії Миколаївни репрезентують її громадську діяльність після смерті Бориса Дмитровича і складають значну частину її архіву. Вони розподіляються на декілька комплексів, а саме:

- комплекс матеріалів стосовно її роботи в Комісії по створенню Словника живої мови у ВУАН;

- великий масив документів відносно видання нею творів Бориса Дмитровича та її власних творів у 1910–1920 рр.: підготовка текстів, коментарі, редагування; стосунки з видавничими товариствами і книгарнями (“Рух”, “Час”, “Слово”, “Кооперативне видавництво” тощо), редакціями, друкарнями, повідомлення, рахунки, квитанції тощо.

2. Друга група матеріалів репрезентує документи та твори Насті – дочки Б.Д. та М.М. Грінченків.

Оскільки свідома частина короткого життя Анастасії Борисівни була пов’язана з революційним рухом, матеріалів про її діяльність залишилося мало. З огляду на постійні обшуки та арешти чимало документів було ліквідовано самою родиною. Поодинокі листування, дитячі книжки, гімназичні конспекти, записники, деякі статті, оповідання та переклади – це все, що залишилося в архіві на спомин Насті Грінченко. Дослідники її життя та творчості користуватимуться більше документами Настиної матері та друзів, ніж її власними (“Біографія Грінченко Насті Дмитровни”, написана М.М. Грінченко [ф. І, № 32654]; Спогади про Настю [ф. І, № 323040]; “Бібліографічний покажчик до писаннів та перекладів Насті Грінченко” [ф. І, № 32671].

Шостий розділ складає комплекс матеріалів осіб, з якими так чи інакше доля зводила Б.Д. Грінченка. Це, переважно, автографи як видатних діячів народної просвіти, так і другорядних (хоча, на нашу думку, вивчення саме цих персоналій створює підвалини для дослідження реального культурного впливу на розвиток духовності народу). За архівною цінністю матеріалів ця частина може бути охарактеризована як колекційна.

Аналіз документів різних осіб дозволяє припустити, що зби-

рання цих матеріалів Борис Грінченко почав цілком свідомо як створення архіву історії літератури та просвіти в Україні, розуміючи, як багато визначних людей і подій залишається поза межами офіційної історії. Посади Голови “Просвіти”, редактора газет і видавця дозволяли це зробити в найсприятливіших умовах. Це і архівні матеріали Трохима Зіньковського (художні твори, гумористичні оповідання, статті з історії релігії, національного питання, бібліографія писань, спогади) [ф. I, № 33441–33451]; і частина власного архіву Василя Доманицького (публіцистичні матеріали, наукові статті з національного питання, історії релігії і церкви, історичні дослідження минулого України, її промисловості, історії запорізького козацтва та літературні портрети Сагайдачного, Наливайка, Гулака-Артемовського, копії документів з історії України, бібліографічні роботи, біографічні матеріали) [ф. I, № 33452–33520].

В архіві відклалися і окремі документи різних осіб, з якими Б.Д. Грінченко спілкувався і співпрацював багато років. Серед них: записні книжки за 1915–1916 рр. та деякі документи Д. Дорошенка [ф. I, № 31613–31614, 33618, 33820], окремі особисті матеріали Д. Яворницького [ф. I, № 33521–33522], П. Куліша [ф. I, № 33582]; Б. Вільхівського [ф. I, № 33617]; М. Синицького [ф. I, № 33818, 33823–338241], Л. Яновської, листування В. Дубровського, О. Лотоцького, М. Левицького, А. Кримського, В. Колодочки, О. Барвінського.

Сьомий розділ становить приватне листування Грінченків.

Серед кореспондентів Б.Д. Грінченка, природно, – найближчі родичі (батько, дружина, дочка), колеги та друзі (В. Дубровський, М. Кропивницький, Г. Коваленко, А. Шахматов, П. Куліш, С. Малюк, М. Старицький).

Коло осіб, з якими листувалася М.М. Грінченко, теж дуже широке. Крім рідних, це і В. Артеменко, П. та О. Білозерські, П. Багацький, М. Синицький, С. Єфремов, М. Плевако, А. Кримський, Д. Дорошенко, О. Клименко, Ф. Котляр, Л. Юркевич.

Як уже зазначалося, листування в особовому фонді нараховує незначну кількість одиниць зберігання, оскільки переважна його частина відійшла до III відділу. Тому ми включаємо листування до реконструкції первісного вигляду власного архіву Б.Д. Грінченка. Слід лише зазначити, що в цьому розділі не подаємо тих матеріалів, що залучаються нами до дослідження у подальшій роботі, але належать до фондів інших осіб, наприклад, С. Єфремова, Д. Дорошенка, П. Куліша.

Третій фонд найповніше репрезентує епістолярну спадщину Б.Д. Грінченка, зберігаючи листи Х. Алчевської, В. Андрієвського, О. Барвінського, В. Боровика, І. Буніна, М. Вороного, П. Грабовського, В. Гнатюка, С. Гомолинського, М. Грушевського, М. Дикарева, Д. Дорошенка, І. Зозулі, О. Кониського, О. Куліш, І. Липи, О. Русова, П. Стебницького, К. Студинського та багатьох інших видатних та менш відомих особистостей, життєві шляхи яких перетиналися з Б.Д. Грінченком.

Отже, бібліотека та архів є єдиним бібліотечно-архівним масивом документів, що склався протягом життя Бориса Дмитровича та Марії Миколаївни Грінченків. За змістом ця документальна та бібліотечна спадщина може бути охарактеризована як архів з історії народної просвіти в Україні кінця XIX – початку XX ст.

Бібліотека та архів повинні вивчатися теж комплексно – в книгознавчому, археографічному та історико-культурологічному плані, доповнюючи один одного, оскільки літературна та просвітницька спадщина Грінченка тільки так може бути репрезентована найбільш повно.

Запропонована нами систематизація дозволяє подати біографічний матеріал Бориса Грінченка в його зв'язках з іншими структурними підрозділами архівного фонду, які, в свою чергу, дозволяють інтерпретувати та пояснити деякі аспекти його життя.

Комплексний аналіз документів та видань характеризує основні структурні частини зібрання і визначає можливі напрями джерелознавчого та книгознавчого аналізу історії просвітницької діяльності Б.Д. Грінченка, залишаючи за межами даного дослідження його художню творчість, яка пов'язана із спеціальним літературознавчим дослідженням. Цієї теми ми торкаємося лише в контексті його загальноідейних поглядів. Основна увага в роботі звертається на дослідження таких напрямів:

- народна просвіта кінця XIX – початку XX ст. і проблеми її розвитку в системі національного виховання;
- бібліотечно-музейна та бібліографічна діяльність Б.Д. Грінченка;
- видавнича діяльність Б.Д. Грінченка.

Примітки

¹ *Зворський С.Л.* Видавнича та бібліотечна діяльність київського товариства «Просвіта» (1906–1920 рр.) : Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – К., 2000. – С. 10–11.

Примітки

² Архів НБУВ, оп. 1, спр. 1, арк. 5.

³ Там само, арк. 75–75зв.

⁴ Там само.

⁵ Там само, спр. 76.

⁶ Там само, спр. 42, арк. 40; спр. 43, арк. 159–160, 165.

⁷ Там само, спр. 46, арк. 17, 140.

⁸ Там само, спр. 20, арк. 182.

⁹ Каталог фондів. [Т.] 1. Бібліотечні колекції, вип.1. Б.Д. Грінченко. – К., 1988. – 957 с.; *Погрібний А.Г.* Унікальний документ нашої культури // Рукописна та книжкова спадщина України. – К., 1993. – Вип. 1. – С. 70–84.

¹⁰ *Погрібний А.Г.* Унікальний документ нашої культури. – С. 83.

¹¹ Публікацію покажчика див.: “Віддати зумієм себе Україні...”: Листування Трохима Зінківського з Борисом Грінченком / Упоряд. С. Кіраль. – К. ; Нью-Йорк, 2004. – С. 349–380.

¹² Литература украинского фольклора, 1777–1900 гг.: Опыт библиогр. указ. / Сост. Б.Д. Гринченко. – Чернигов, 1901. – 317 с.; Этнографические материалы, собранные в Черниговской и соседних с ней губерниях: В 3-х вып. – Чернигов. 1895–1899. – Вып. 1. – 1895. – 308 с.; Вып. 2 – 1897. – 390 с.; Вып. 3. – 1899. – 767 с.

¹³ *Кримський А.Ю.* Твори: В 5 т. – К., 1973. – Т. 5. – С. 324.

¹⁴ Деякі з них надруковані: *Чайченко В.* Іван Котляревський, український письменник: Життєписне оповідання. – Львів: Т-во “Просвіта”, 1891; Іван Котляревський. Описание его жизни. – Полтава: Полт. Губерн. земство, 1898. – 48 с.; *Чайченко В.* Григорій Квітка, український письменник: Життєписне оповідання. – Львів: Т-во “Просвіта”, 1892; П.А. Кулиш: Биограф. очерк. – Чернигов, 1899. – (Земский сб.; прил. к вып. 1); *Загорня М., Грінченко Б. Л.И.* Глибов: Биограф. очерк. – Чернигов, 1900; Іван Виговський. Його життя й діла. – К.: Вік, 1909. – 112 с.

¹⁵ Див. Додаток 2.

¹⁶ Сергій Єфремов. Марія Грінченкова. – С. 317.

РОЗДІЛ 2

Життя і творчість Б.Д. Грінченка на матеріалах бібліотечного зібрання та особових архівних фондів

2.1. Джерельна база вивчення життя й творчості Б.Д. Грінченка. Основні принципи джерелознавчого аналізу документів

Створення достовірної та об'єктивної біографії вченого й громадського діяча в контексті наукового, суспільно-політичного та особистого життя завжди передбачає залучення якнайбільшої кількості різномірних за походженням, видами, типами та змістом джерел, дослідження контексту процесів та врахування суб'єктивних факторів, що так чи інакше впливають на ступінь висвітлювання фактів і дають змогу виявити або приховати істину.

Оцінка життєвого та творчого шляху Б.Д. Грінченка й за його буття, й після смерті була дуже неоднозначною. Його творчість та громадську діяльність то підносили до загальнонаціонального рівня, то принижували до визначень типу “український ліберально-буржуазний діяч”. Тому, як писав відомий дослідник Б. Грінченка А. Погрібний, “немає, звісно, кращого способу розібратися у складносплетенні непростих питань, що постають у зв'язку з особою Б. Грінченка... як вивчити його життя і праці за першоджерелами. Й робити це треба сучасному дослідникові кожного разу ніби заново, вчитуючись у письменникові рядки від слова до слова, не минаючи, як мовив Шевченко, “ані титли, ніже тії коми”. Тільки так можливо уникнути покращення чи погіршення історії, тільки так можна розставити всі крапки над “і”¹.

Створення офіційних та неофіційних біографій або спогадів, як відомо, завжди визначається цілеспрямованими мотивами або конкретними завданнями автора, який складає текст. Психологічні та ідеологічні фактори, ступінь доступу до інформації – все це так чи інакше впливає на вибір фактів, їх інтерпретацію та загальні

2.1. Джерельна база вивчення життя й творчості Б.Д. Грінченка

оцінки при репрезентації творчості особистості та її духовних якостей. Тому критичний аналіз джерел у їх максимально повному складі і на їх основі встановлення матеріальної та духовної основи суспільних процесів, латентних зв'язків, зовнішньої та внутрішньої мети й обґрунтування цих явищ є неодмінним етапом визначення ролі та місця особи в житті суспільства.

Архівні фонди та книжкова спадщина конкретної особи в своїй сукупності дають можливість методом джерелознавчої критики документів сконструювати життєвий шлях якнайближчим до реального буття, відображаючи як прямі, так і непрямі фактичні дані в численних матеріалах, виявляючи їх протиріччя та розставляючи акценти. Адже на великих масивах різних за походженням і видовою характеристикою джерел прагнення до істини може бути реалізоване в найбільш сприятливих умовах.

Основу такого джерелознавчого матеріалу, як правило, становлять власне автобіографії та біографічні матеріали до них, документи, що висвітлюють офіційну діяльність, біографічні нотатки та записні книжки різних осіб, спогади родичів, друзів, недругів, некрологи, листування, інші споріднені документи, що зберігаються не лише в особовому архіві, а й в архівних матеріалах інших осіб.

У запропонованій роботі ми спиралися, перш за все, на загальні підходи, застосовані в дослідженнях історичного джерелознавства, принципи типологічної та родо-видової класифікації писемних джерел, що визначають основу оцінки вірогідності джерела і текстологічного аналізу зовнішньої та внутрішньої критики джерел, розроблені відомими джерелознавцями В.І. Бугановим, І.А. Булигіним, М.А. Варшавчиком, С.В. Воробковою, М.Ф. Дмитрієнком, В.А. Замлинським, С.М. Каштановим, М.П. Ковальським, І.Д. Ковальченком, А.В. Санцевичем, В.І. Стрельським, С.О. Шмідтом, В.Л. Яніним та ін.

Першим найбільш доступним для аналізу джерелом життя є автобіографічні матеріали. Проте, як правило, вони не можуть визнаватися беззастережно достовірним і вичерпним фактажем для вивчення життєвого шляху особи, оскільки не позбавлені суб'єктивної самооцінки.

Офіційні службові біографії переважно базуються на формальних даних, реєструючи факти службового характеру за "формулярним послужним списком", які подаються без додаткових пояснень і потребують інтерпретації із залученням інших документів.

Біографічні нариси до різного типу видань концентрують увагу

на позитивних аспектах діяльності особистості (чого б тоді було інакше видавати її праці?!) і почасти залишають поза межами опису багато життєвих реалій, що не “вкладаються” в обрану характеристику. Ще тенденційнішими або занадто узагальненими є матеріали, складені до визначних дат, та некрологи. У переважній більшості випадків у них наявна цілеспрямована інтерпретація фактів: ювілейні біографічні матеріали неминуче позначаються парадністю, а некрологи, природно, акцентують увагу на внеску небіжчика в науку, культуру або громадське життя, оминаючи більшість життєвих реалій.

При складанні життєпису, підводячи підсумки загальної характеристики джерельної бази, слід виходити з того, що основою використання інформації документа в дослідженні є встановлення його походження, автентичності, зіставлення фактів та порівняння даних й оцінок очевидців і, нарешті, визначення об'єктивної цінності конкретного джерела .

Основні дати життя Б.Д. Грінченка максимально відображені в офіційних документах – у свідоцтвах про народження та одруження, посвідченнях про підтвердження “дворянського достоїнства” та про навчання, різноманітних метричних довідках, свідоцтвах, юридичних актах тощо.

Матеріалами, що висвітлюють професійний шлях Б.Д. Грінченка, його неформальну, незареєстровану в спеціальному офіціозі просвітницьку діяльність, можна вважати практично всі документи його величезного архівного фонду.

Життя та творчість Б.Д. Грінченка у передмовях до прижиттєвих видань його поезій та прози, підготовлених переважно за участю самого автора, та навіть до наступних посмертних видань й перевидань його доробку висвітлювалися з максимальним використанням автобіографічних нарисів Грінченка.

Природно, що підготовка певного виду видання завжди передбачає відповідний біографічний нарис, до якого, як правило, входять лише загальні відомості, – висвітлюються, головним чином, шляхи формування світогляду автора, його творчих особливостей, а також додається матеріал про історію написання та літературно-критичні оцінки пропонованого твору.

Серед таких типових публікацій про Б.Д. Грінченка можна назвати прижиттєвий автобіографічний нарис без підпису, що передує надрукованому видавництвом “Час” оповіданню “Панько” (К., 1909). В його основу покладено рукопис самого Бориса Грінченка, скла-

2.1. Джерельна база вивчення життя й творчості Б.Д. Грінченка

дений ним того ж року, але, як встановив В.В. Яременко, – у вільному переказі фактів. О.М. Огоновський в “Історії літератури руської” (Львів, 1893, т. III) також використав автобіографію Б.Д. Грінченка в авторській редакції. Третю автобіографію було написано в 1898 р. при упорядкуванні збірки “Вік”, але, з цензурних причин, надруковано лише в 1910 р.²

У виданні “Борис Грінченко. Твори в двох томах”³ опубліковано чернетку останньої автобіографії Б.Д. Грінченка 1909 р., яка нині зберігається у його особовому архіві в Інституті рукопису НБУВ [ф. I, № 32303] і наведені дані із зазначених автобіографій – другої та третьої. Встановити джерело вже згадуваної біографії Б.Д. Грінченка, що супроводжувала публікацію оповідання “Панько”, упорядникам двотомника не пощастило.

Вивчення архівних документів дозволило знайти досі невідомий автограф автобіографії, покладений в основу цього нарису.

Вона знайдена нами в листуванні Бориса Дмитровича з В. Дубровським, який попросив вже хворого Б.Д. Грінченка написати свій життєпис для видання оповідання “Панько”. Грінченко надіслав текст у листі з Оспедалетті до Києва у листопаді 1909 р., зазначивши, що викладені в ньому відомості “ні в якому разі не до друку (підкреслено Б. Грінченком. – *Н.З.*), а тільки матеріали для Вас” [ф. I, № 32449]. Цим і пояснюється, що оповідання “Панько” вийшло не з авторським текстом біографії, а лише з її переказом.

Біографічні дані Б.Д. Грінченка також були опубліковані у помертньому багатотомному виданні, здійсненому М.М. Грінченко⁴. Слід зазначити, що вона багато зробила для увічнення пам’яті Бориса Грінченка. За словами самого Бориса Дмитровича, Марія Миколаївна була йому не лише дружиною, а й “вірним товаришем у всіх заходах і в багатьох важких і важких працях” (автобіографія 1909 р.) за життя, такою лишалася вона й після смерті коханого. За духовним заповітом Бориса Дмитровича Марія Грінченко (Загірня) отримала прижиттєві права на бібліотеку, рукописи та колекційні матеріали [ф. I, № 31676] свого чоловіка, що, без сумніву, допомогло їй, використовуючи неофіційну біографістику Б.Д. Грінченка, при написанні спогадів. Вона ж дбайливо збрала газетні та журнальні вирізки некрологів і статей пам’яті Грінченка [ф. I, № 32307, 32295].

Деякі опублікованих літературно-критичних та біографічних нарисів про творчість та життя Бориса Дмитровича можуть бути охарактеризовані як найбільш повні. Три з них стали вже бібліо-

графічними раритетами: критично-біографічні нариси Л. Смілянського і Є.П. Кирилюка та монографія С.О. Єфремова⁵. Біографічні нариси про Грінченка зберігаються і в деяких інших архівах, наприклад, в архіві М.А. Плевака (ф. XXVII). С.О. Єфремов, який близько був знайомий з родиною Грінченків, опублікував також ще передне слово до книги Б. Грінченка “Сонце сходить” (1914) і статтю про письменника під назвою “Душа “Просвіти”, а дві його невеликі біографічно-літературознавчі статті про Бориса Дмитровича та Марію Миколаївну Грінченків (1925) дійшли до нас зовсім недавно (в 1993 р.)⁶. До 50-річчя від дня смерті Бориса Грінченка коротка стаття М.Ф. Вишневського про педагогічну діяльність була опублікована в журналі “Література в школі” (1960. – №3. – С. 84–88). У 1990 р. у серії видань Товариства “Знання” вийшла брошура М. Веркальця, присвячена Б.Д. Грінченку – вчителю-новатору.

Найбільш відомими можна назвати літературно-критичні нариси І.І. Пільгука до видання “Без хліба” [Борис Дмитрович Грінченко. Вступна стаття до кн.: Грінченко Б. Без хліба. – К., 1958. – С. 3–8] та до першого тому “Борис Грінченко. Твори у двох томах” [К., 1968. – Т. 1. – С. V–XLIII], в яких аналіз літературної спадщини письменника пов’язується з основними етапами його життя та підкреслюється яскрава біографічність творчості.

Загальні біографічні дані подано і в некрологах, зокрема, в статті В. Данилова в “Русском филологическом вестнике”, що видавався у Варшаві (1910. – Т. 63. – Вип. 2. – С. 371–376)⁷. Найповніша добірка некрологів та спогадів, статей у газетах та журналах тих років, зібрана Марією Миколаївною, зберігається в архівному фонді Бориса Дмитровича в ІР НБУВ [ф. I, № 34500]. Протягом 1912–1913 рр. вийшло декілька статей, присвячених пам’яті Грінченка: М. Сумцова, М. Жученка, І. Белоусова, Х. Алчевської та ін. Значна частина з них включена до біобібліографічного словника “Українські письменники”.

У радянський період особа Б.Д. Грінченка усталено пов’язувалася з ідеологією українського буржуазного націоналізму, і, хоча офіційної заборони і вилучення до спецховища не було, його ім’я значилося серед одіозних. “Громадський діяч буржуазно-ліберального напрямку”, “обмеженість ідейних поглядів” – такими визначеннями окреслювалося багатогранне життя та громадська діяльність видатного діяча України.

З довідкових видань слід зупинитися на Біобібліографічному словнику українських письменників, куди увійшла стисла біографічна

2.2. Етапи життя та діяльності Б.Д. Грінченка (за архівними джерелами)

довідка (декілька рядків) про Б.Д. Грінченка та вибіркова бібліографія його творів (К., 1963. – С. 242).

В останні роки інтерес до творчості та особистості Бориса Грінченка надзвичайно зріс у зв'язку із розвитком демократичних тенденцій в суспільстві, державотворчими процесами в Україні, відродженням духовної культури, поверненням в історію багатьох “забутих” імен. Розробки окремих біографічних сюжетів про Грінченка зустрічаються у багатьох історико-публіцистичних та наукових статтях, що стосуються його творчості. Переважна більшість авторів акцентує увагу на діяльності Бориса Грінченка як письменника, літературознавця і в набагато меншому обсязі – як фольклориста, етнографа, видавця, просвітителя. Серед них виділяється біографічний нарис І.Г. Шовкопляса до видання Каталогу бібліотеки Б.Д. Грінченка, яке супроводжується літературою про життя та творчість Б.Д. Грінченка⁸.

З огляду на це, метою нашого дослідження стало створення якнайповнішої біографії Б.Д. Грінченка, що об'єктивно відображала б його творчий шлях та громадську діяльність, базуючись на всій сукупності біографічних матеріалів з його архівних фондів та спогадів сучасників.

До дослідження залучено комплекс, перш за все, неопублікованих джерел в їх порівняльно-критичному аналізі. Це – матеріали біографічного характеру, як прямі, так і непрямі: автобіографії, біографії Б.Д. Грінченка, складені сучасниками, щоденники та записники [ф. I, № 31605–31614, 31611], записки з приводу різних життєвих подій [ф. I, № 31484]; спогади різних осіб, насамперед, – Марії Миколаївни [ф. I, № 32567, 32541, 32569], величезне листування Грінченків тощо.

Основна увага надавалася характерним особливостям документально-архівного та бібліотечного супроводу основних етапів життя та можливості через аналіз життєвого шляху людини подати деякі наукові обґрунтування характеру й типології архівних фондів і навпаки – простежити основні дати життя та діяльності через формування фондів.

2.2. Етапи життя та діяльності Б.Д. Грінченка (за архівними джерелами)

За предметно-хронологічним принципом основні етапи життєвого шляху Б.Д. Грінченка можуть бути поділені на три великих

періоди, пов'язані з провідними напрямками та характером його діяльності.

1. Період становлення світогляду та вибору життєвого шляху – дитинство та юність (Вільховий Яр – Долбіно – Харків): 1863–1881 рр.

2. Період педагогічної діяльності (Введенське – Сироватка – Олексіївка): 1882–1893 рр.

3. Період просвітницької діяльності (Чернігів – Київ): 1894–1910 рр.

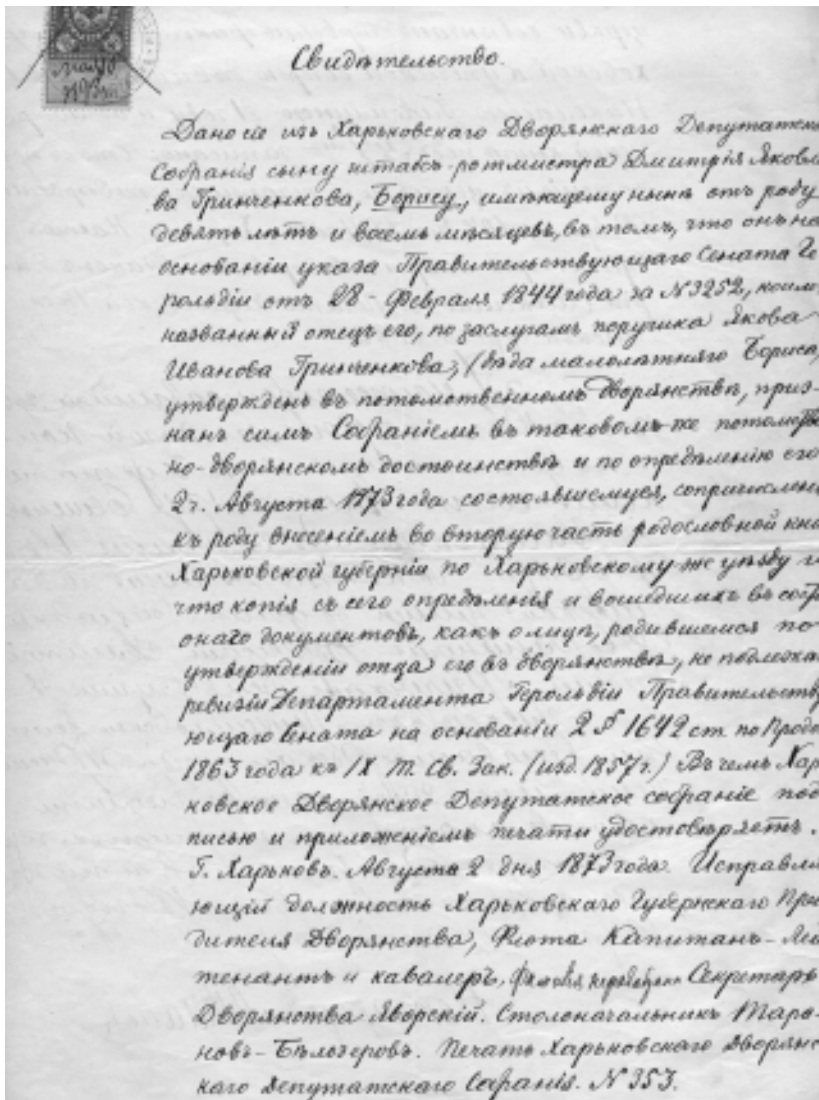
2.2.1. Період становлення світогляду та вибору життєвого шляху – дитинство та юність (Вільховий Яр – Долбіно – Харків): 1863–1881 рр.

Борис Грінченко народився 27 листопада (9 грудня) 1863 р. на хуторі Вільховий Яр на Харківщині (нині Сумська обл.) у дрібнопанській змосковленій сім'ї поміщика штабс-ротмістра Дмитра Яковича Грінченка і його законної дружини Поліксени Миколаївни, про що в метричній книзі Архангело-Михайлівської церкви села Борщового Харківського повіту було зроблено відповідний запис [ф. I, № 31680].

Коли хлопцеві виповнилося 9 років, його дворянське звання “в третьем колене” було підтверджено Харківським Дворянським депутатським зібранням “на основании указа Правительствующего Сената от 28 февраля 1844 года за № 3252, коим названный отец его, по заслугам поручика Якова Иванова Гринченкова (дѣда малого Бориса. – *Н.З.*), утвержден в потомственном дворянстве, признан сим Собранием в таковом же потомственно-дворянском достоинстве и по определению его 2 ч[исла] августа 1873 года состоявшемуся, сопричислен к роду внесением во вторую часть родословной книги Харьковской губернии” [ф. I, № 31692, 31683].

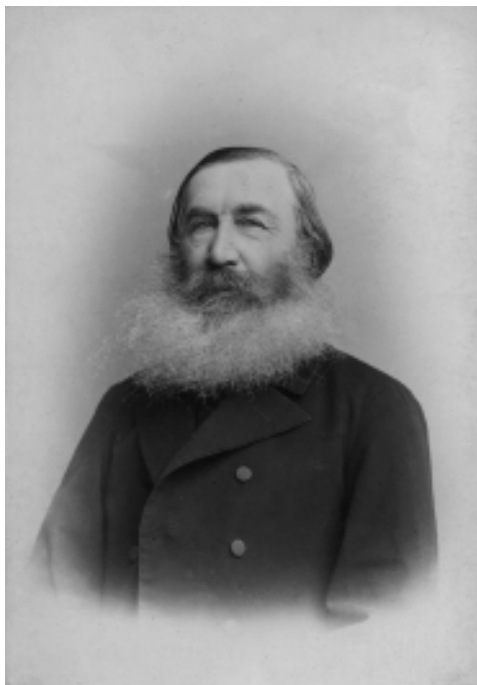
Практично всі джерела засвідчують літературну обдарованість Бориса, що виявилася ще в ранньому дитинстві. На жаль, матеріалів його дитинства та юності в особовому архіві майже не збереглося. Сам Грінченко про ці роки, як, власне, і про все особисте життя, пише дуже скупо. У рукопису автобіографії, що зберігається в фондах ІР НБУВ, зазначено: “Писати я почав дуже рано – щось шестилітнім хлопцем, але по-московському, бо українську мову з нашої сім'ї було вигнано яко мужицьку. Років 13-ти я прочитав Шевченка і почув од знайомої пані прихильний суд про його й

2.2. Етапи життя та діяльності Б.Д. Грінченка (за архівними джерелами)

Свідощтво про затвердження Б.Д. Грінченка
в потомственному дворянстві. 1873 р.

ІР НБУВ, ф. І, № 31682

Д.Я. Грінченко – батько Б.Д. Грінченка.
ІР НБУВ, ф. 170, № 805

про українську мову. Мене вона зацікавила, вже і я став писати по-українському. Про це з моїх слів у Огоновського – про початок мого українського писання і про те, як я вперше виступив в 1881 році у “Світі” – це так і було. Але Огоновський узяв ще два моїх оповідання – “Ксенія” й “Дядько Тимоха” і за їми написав про мої дитячі літа, рішивши, що хлопець, од якого мова мовиться, є я, – це дурниця, до якої Огоновський не мав ніяких підстав” [ф. I, № 32449, арк. 3–3 зв.].

Батько Бориса, який не цурався простої роботи по господарству та на млині, спілкувався із селянами українською мовою, проте дітям це категорично заборонялося. Мати, яка походила з сім’ї полковника царської армії, взагалі не знала української мови. Лише творчі праці сина – повісті, оповідання та вірші, писані по-українськи, змусили її трохи опанувати цю мову.

2.2. Етапи життя та діяльності Б.Д. Грінченка (за архівними джерелами)

П.М. Грінченко – мати Б.Д. Грінченка.
ІР НБУВ, ф. 170, № 807

Серед архівних документів збереглися фрагменти спогадів Дмитра Яковича про ті часи, коли хлопець (з 6-ти років) почав писати та ілюструвати як твори улюблених авторів, так і свої власні. Д.Я. Грінченко жалкував, що не зміг зберегти дитячих поезій, байок та “курйозної” газети, яку його син “видавав” у колі родини та друзів 2–3 рази на тиждень і в якій, за словами батька, дотепний та саркастичний Борис нікого не милував: ані матері, ані сусідів, ані друзів [ф. І, № 32293, арк. 2 зв.]. Сам Грінченко писав про цей період з відтінком іронії як про час, коли він жадав творчості та захоплювався будь-якими книжками, що потрапляли йому до рук, і дуже докучав своїми виданими на хуторі “журналами” і батькові, і матері, і сестрам з братом⁹.

Отже, до початків творчості Б.Д. Грінченко ставився не без гумору, проте ми можемо констатувати, що проба пера майбутнього

митця відбулася вже в ранньому дитинстві. Виховання естетичних уподобань на класичних творах світової багатонаціональної культури стало основою розвитку власної, національної самосвідомості. Сталося так, що зразу після того, як юнак відчув себе громадянином світу, у його життя увійшла українська література, справивши своїми титанами – Іваном Котляревським та Тарасом Шевченком на нього величезний вплив. Захоплення “Енеїдою” та “Кобзарем”, жанрова відмінність яких так очевидна, не було випадковим, воно дуже яскраво поєднало властивості молоді бурхливої та романтичної натури Бориса і відобразило подвійну природу духовного менталітету українського народу. У подальшому ця властивість буде пластами відкладатися в його діяльності та матиме численні прояви у творчій праці. Хоча сам Грінченко вважав, що Котляревський, Думитрашко та Гребінка не справили на нього значного впливу, бо відносилися до комедійного жанру¹⁰, його юнацькі роки, безумовно, навіть і в силу власних молодості, енергії, оптимізму, завдячуючи природній схильності українського народу до блискучого гумору, пройшли під окликом непомітного для юнака, але досить очевидного для його родини цього напрямку в українській літературі. Можливо, в цьому слід шукати і витоків його майбутніх фольклорно-етнографічних зацікавлень, сформованих Котляревським та Шевченком.

Дитяче прагнення самому створювати книжки, копітка робота над “домашніми” газетами та журналами, збірками поезій та оповідань згодом знайде відображення в “учнівських” витворах у тих школах, де викладатиме Б.Д. Грінченко. Потяг до “авторської” (або, як М.М. Грінченко пише, “саморобної”) книги, надзвичайний редакторський та видавничий талант знайшли прояв і в реальному училищі, і під час ранньої педагогічної діяльності, і в процесі виховання улюбленої доньки. В умовах заборони української мови це було, почасти, єдиним шляхом до духовного та інтелектуального розвитку народу, збереження його національного середовища.

Сім’я Грінченків не жила у достатку (на що вказувала М.М. Грінченко у коментарях на берегах рукопису зі спогадами батька), але була досить освіченою. Улюбленими книжками з домашньої бібліотеки у Бориса були Альфонс Карр, Дюма-батько, Віктор Гюго, Гоголь, Байрон, Карамзін, Гоголь, Пушкін, Некрасов, дослідження з історії інквізиції, наполеоновських воєн, народні казки, Гребінка, Думитрашко і, насамперед, Шевченко.

Батько сам готував Бориса до вступу у гімназію і робив це наперекір матері, яка мріяла бачити свого сина військовим. На прохання Поліксени Миколаївни та клопотанням її брата, рідного дядька Бориса, юнакові було навіть залишене вакантне місце в Полтавському кадетському корпусі. Батько був рішуче проти військової кар'єри і не дозволив влаштувати сина до корпусу, про що потім, переживши ранню смерть Бориса Дмитровича, жалкував: “А если бы поместил в корпус, то быть может был бы до сих пор жив и здоров, а честным человеком и работать на пользу другим везде можно” [ф. I, № 32293, арк. 2 зв.–3].

Атмосфера у сім'ї була дуже сприятливою для вільного естетичного та інтелектуального розвитку дітей. Про це по крихтах відшукуємо в архівних документах: не дуже багато залишилося тих властивих кожній сім'ї подробиць дитинства, які батьки традиційно передають своїм дітям. Батько писав у спогадах: “Елка каждый год устраивалась, со всеми украшениями и лакомствами, для этого немного нужно, чтобы сделать удовольствие детям, а удовольствие детям есть наше удовольствие. Как-то раз еще на Ольховом Борис как всегдашний инициатор во всем – как в проказах, так и играх – предложил устроить игру в часовые, состоялся по этому совет, на совещании пришли к заключению, что всегда часовой должен что-то караулить. После долгих дебатов разрешили поставить опять елку. Девочки, услыша, что будет елка, а значит и сладости, с восторгом одобрили проект. А так как за праздники все было уничтожено с елки, то завернули сахар в разноцветные бумажки и навесили на елку. Кстати, у Бориса было маленькое ружье, из которого даже можно было стрелять, и вот Борис с братиком по очереди были на часах, якобы караулили”. Навіть цей незначний, на перший погляд, факт з дитинства Бориса є насправді дуже цікавим, тому що засвідчує головну рису його характеру, яка визначила у подальшому все його життя: до будь-якої справи він завжди ставився дуже відповідально, проникав у саму глибину і видавав усі сили на виконання поставленої перед собою мети. (Прикметно, що один з його раних псевдонімів був “Вартовий”).

Марія Грінченко знала сім'ю Бориса Дмитровича не зі спогадів, а, так би мовити, бачила її на власні очі і тому не в усьому вважала спогади Дмитра Яковича об'єктивними. У коментарях до його нотаток вона, визнаючи, що інших матеріалів, крім спогадів близьких людей про дитинство свого чоловіка, немає, пропонує довіряти

цим спогадам із застереженням, що “пам’ять його (Д.Я. Грінченка. – *Н.З.*) потьмарилася”. “... А воно справді було так, що сім’я дуже бідувала, і грудочка цукру чи бублик були дітям великим розкошом. Так саме й цілі чоботи. Може колись напишу про дитинство Борисове, а може і ні – нащо ворушити те, що давно пережилося, нащо робити ці розкопки в минулому?” [ф. I, № 32293, арк.1] – не без гіркоти зазначала М.М. Грінченко.

Справжній матеріальний стан сім’ї висвітлює батьківська дарча Борисові Дмитровичу, датована 1900 р., згідно з якою відставний штабс-ротмістр Дмитро Якович Грінченко в 1873 р. успадкував від матері, вдови поручика Ганни Степанівни Грінченко, тридцять десятих землі в слободі Данилівка Харківської губернії і все життя прикупував по 10–15 десятих. У 1900 р. Д.Я. Грінченко подарував синові п’ятдесят п’ять десятих землі при хуторі Немишлі і “с переводом на него, одаряемого Бориса Грінченко, лежачего на даримой ему земле долга Харьковскому Земельному Банку, в сумме одной тысячи рублей, из коих в настоящее время числится капитального долга восемьсот семьдесят шесть рублей” [ф. I, № 31675].

Перші літературні спроби, як зазначалося, були зроблені Борисом Грінченком російською мовою, оскільки вся сім’я розмовляла по-російськи, проте під впливом української літератури і особливо “Кобзаря” Тараса Шевченка він швидко і вправно почав писати українською мовою. За спогадами батька, сім’я до того ставилася дуже прихильно: батько сам ще до реального училища давав читати Борису Тараса Шевченка [ф. I, № 32293, арк.1 об.]. Ще одним свідченням ранньої двомовності було й те, що його “видання” на хуторі та в училищі оформлювалися і російською, і українською мовами, а для друзів-школярів був підготовлений, за словами Грінченка, український словник. У спогадах самого Бориса Дмитровича зазначено, що він у третьому класі “почув, як одна панія похвалила ... вкраїнську мову й Шевченка” і після цього “став писати по-вкраїнському, а дома знайшов “Кобзаря” у батька в скрині, прочитав його, і враження від цієї книги покрило всі враження”¹¹. Видається, що ці розбіжності в спогадах батька й сина не мають принципового значення. Роком раніше чи роком пізніше, але Борис Грінченко прийшов у своєму інтелектуальному розвитку до розуміння поезії Шевченка та під її враженням усвідомив себе українцем. (До речі, слід зазначити, що літературний талант Б.Д. Грінченка міг мати спадковий характер, адже його бабуся по батькові була двоюрідною сестрою Г.Ф. Квітки-Основ’яненка¹²).

2.2. Етапи життя та діяльності Б.Д. Грінченка (за архівними джерелами)

У 1874 р. для підготовки до вступу до другого класу гімназії (внаслідок суперечок між батьками стосовно його майбутнього хлопчик запізнився із вступом і тому дома мав надолужувати перший клас) був найнятий учитель, молодий студент Філіп'єв. Півроку спілкування із студентом справили великий вплив на юнака, що спостерігав і батько, забравши хлопця додому. Про демократичні зміни в поглядах сина він писав із незадоволенням: “явились другіє идеи и пошли другіє разговоры” [ф. I, № 32293, арк. 3]. Філіп'єву було відмовлено у репетиторстві, і хлопець залишився з батьком. У 1875 р. він вступив до реального училища, проте тільки в перший клас.

У 1876 р. сім'я Грінченків переїхала в Долбино, де батько за рік до цього купив паровий млин та сподівався зайнятися землеробством і садівництвом. Борис залишився в Харкові на квартирі і приїздив додому лише на канікули. Незабаром батьківські побоювання виправдалися. В гімназії молодий Грінченко продовжував зустрічатися з студентом-народником Філіп'євим і перебував під сильним впливом його ідей. У 1879 р. Бориса було заарештовано внаслідок заяви інспекторові батька одного з гімназистів, якогось Кудрявцева, про те, що Грінченко дав читати його синові заборонену книгу, а саме “Парову машину” Подолинського [ф. I, № 32449, арк. 1 зв.]. Півторамісячне перебування в тюрмі (на той час йому не виповнилося й 16 років) визначило багато в чому його життєве кредо. І батько, і дружина з боєм говорять у своїх спогадах про цю страшну подію в житті рідної для них людини. Батько, на все своє життя залишившись ворогом студента-народника Філіп'єва, через сорок років, вже після смерті сина, писав: “От Бориса только требовали, чтобы он сказал, от кого получил книгу, его запира-тельство повлекло за собой арест, и, несмотря на все мои хлопоты и влиятельных родных, его тогда только освободили, когда сказал от кого получил. А сказал потому, что узнал, что Филиппев ушел, скрылся с Харькова. Филиппев, зная, что Борис настолько был благороден, что не хотел его подвергать ответственности, не следовало ли Филиппеву, как честному человеку, заявить об этом и не губить будущность Бориса. Эти господа всегда действуют за спиной других” [ф. I, № 32449, арк. 2 зв.]. На перший погляд, здається дивним, за які такі “страшні гріхи” молодого Грінченка так довго тримали у в'язниці. Проте все стає на свої місця, коли зіставити цей дрібний епізод з подіями осені 1879 р., а саме – із замахом на

I, 31693.

СВИДѢТЕЛЬСТВО.

Предъявитель сего, бывший ученикъ V класса Харьковского Реального училища Гринченко Борисъ, какъ видно изъ документовъ, сынъ Михаила Ивановича и Марии Ивановны, родился 27 дня 1865 г., поступилъ въ I классъ въ Августѣ мѣсяцѣ 1875 года по случаю, переведенъ въ V классъ въ Августѣ 1879 года, находясь въ училищѣ по выписанное число, при формальномъ проведеніи, оказалъ въ предметахъ IV^{го} класса слѣдующіе успѣхи въ общемъ выводѣ:

Въ Законѣ Божіемъ хорошій (4)

- Русская грамматика и словесности отличное (5)
- Математикѣ:
 - а) Арифметикѣ _____
 - б) Алгебрѣ удовлетворительное (3)
- а) Геометріи хорошій (4)
- г) Тригонометріи _____
- д) Начертательной Геометріи _____
- е) Практической Алгебры и Геометріи _____
- Химіи _____
- Физикѣ _____
- Французскому языкѣ _____
- Нѣмецкому языкѣ удовлетворительное (3)
- Естественной Исторіи _____
- Механикѣ _____
- Исторіи хорошій (4)
- Географіи удовлетворительное (3)
- Писемновѣдствѣ и Книговедствѣ _____
- Составленіи подлинныхъ чертковой машинѣ _____
- Моделированіи _____
- Рисованіи удовлетворительное (3)
- Черченіи хорошій (4)
- Электріи и телеграфѣ _____

№ 31693

Свідощтво про успішність Б.Д. Грінченка
в Харківському реальному училищі за 1875 р.
ІР НБУВ, ф. І, № 31693

2.2. Етапи життя та діяльності Б.Д. Грінченка (за архівними джерелами)

Б.Д. Грінченко. 1879 р. ІР НБУВ, ф. 170, № 743

Олександра П. Марія Грінченко написала, що сама зрозуміла зв'язок між цими двома фактами, коли вони вже були одружені: саме тоді вона дізналася, що замах був підготовлений групою народників, до якої належав і репетитор Бориса. Терористи встигли втекти, а Борис, який входив до групи дуже умовно, нічого про це не знав і не признавався у в'язниці, доки його приятель Микола Зімборський не зумів передати йому очікувану інформацію [ф. І, № 32294, арк.1].

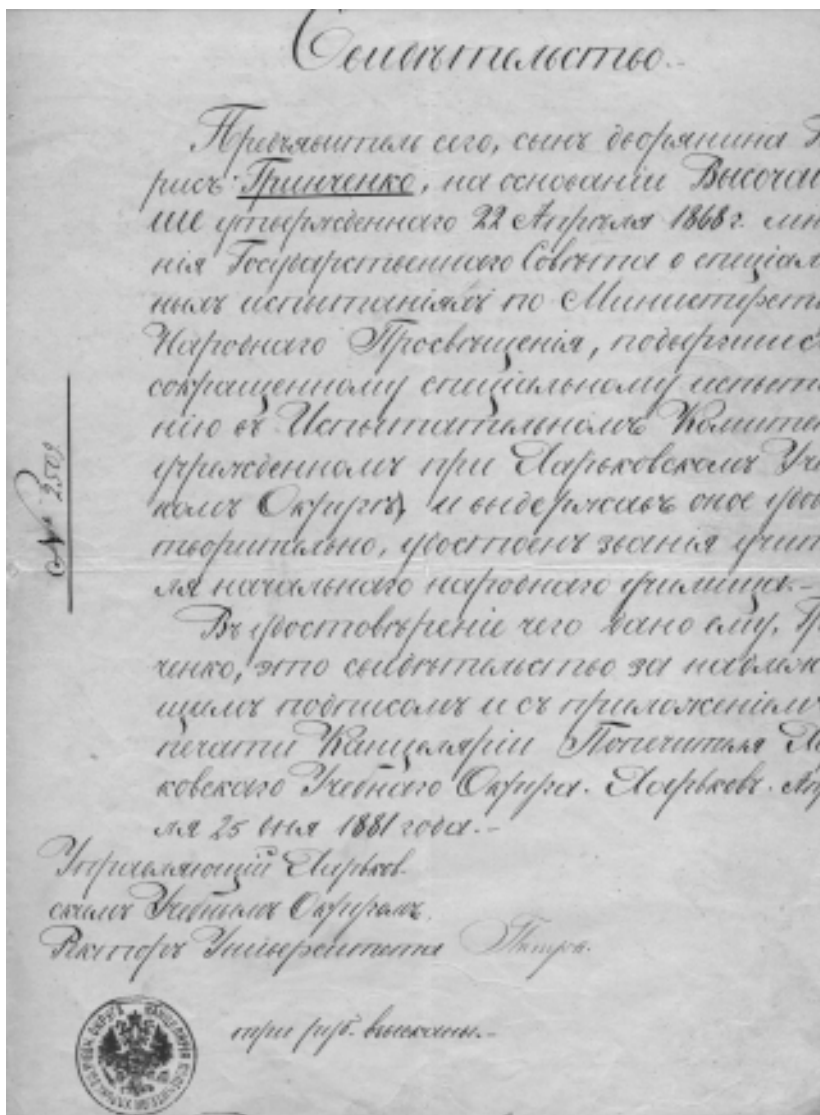
Арешт став великою травмою для сім'ї. Про це ніколи не писалося в офіційних біографіях Грінченка. М.М. Грінченко доповнила спогади батька розповідями самого Бориса. У харківській в'язниці півтора місяці він сидів в підземній холодній і мокрій камері, а все це відбувалося узимку. Годували дуже погано й солоно, а води не давали, мовляв, скоріше признаються, тому в'язні частіше цю страву і не брали, а сиділи голодними. "Харківська тюрма здавна, ще з часів губернатора Крапоткіна, вславилася тим, що в її важче було

сидіти, ніж по інших тюрмах, – писала М.М. Грінченко. – Крапоткін звелів навіть віконця в “одиночках” чорною фарбою позамазувати. Може його і вбито, головним чином, через той режим тюремний, що він заводив” [ф. I, № 32294, арк. 1]. Батька Бориса було викликано до генерала-губернатора Лоріс-Мелікова, котрий почав погрожувати йому, що в разі подальшої впертості сина “через 24 часа вы всей семьей будете уже на дороге в Восточную Сибирь”. Батькові дали побачення з сином, і він на зустрічі, вимагаючи зізнатися, навіть ударив його. Чиновнику, який знаходився при цьому, Д.Я. Грінченко сказав, що вжив усіх заходів і попросив передати губернаторові, що його спроба умовити сина не вдалася. Проте, на думку М.М. Грінченко, він, у глибині душі, був проти того, щоб Борис видав Філіп’єва, оскільки близько був знайомий з ним та його приятелем Миколою Зімборським. Він був просто “абсолютно чесним чоловіком”. У в’язниці Борис захворів, що, на думку батька, й спричинило страшну хворобу, яка згодом увірвала йому життя.

Після звільнення Б.Д. Грінченка з-під арешту його ім’я було на устах у всіх харків’ян: серед молоді він став героєм, а “благомыслящими” вважався настільки “неблагонадежным”, що навіть і через рік його прізвище викликало незадоволення.

Матеріальне становище сім’ї ставало все гіршим, і тому, відбувши деякий час у батька на поруках у Долбині, Б.Д. Грінченко прагне знайти собі роботу. На початку 1881 р., відбувши річний термін висилки, він пішки, тримаючи в руках своє невелике майно, з 10 крб. у кишені попрямував до Харкова. Квартиру в місті йому, з його гучним минулим, дістати було практично неможливо, і тому з великими труднощами він оселився у передмісті Харкова Журавлівці у чоботаря [ф. I, № 32541, арк. 3–4]. Житло було бідняцьким: кімната з одним віконцем, з покривленими стінами, з глиняною долівкою, до того ж укупі з родиною господаря¹³. З допомогою брата матері, Миколи Літарєва, який був генералом і членом військового суду, Борисові пощастило отримати місце канцеляриста у Харківській Казенній палаті. Три місяці молодий канцелярист працював практично без платні. На четвертий місяць йому стали платити спочатку по 10, а потім по 15 крб. щомісячно. Це були мізерні гроші, і йому довелося вчити дочок свого дядька за 10 крб. на місяць. Та все ж зароблених коштів вистачало лише на обіди в найдешевшій їдальні (та й то через день). Найчастіше вбогий раціон Бориса складався з хліба з чаєм та інколи молока, яке передавала мати.

2.2. Етапи життя та діяльності Б.Д. Грінченка (за архівними джерелами)

Свідочтво про отримання Б.Д. Грінченком
звання вчителя початкового народного училища. 1868 р.
ІР НБУВ, ф. І, № 31679

Проте робота виявилася цікавою, адже його “опреділили” до відділу, пов’язаного із справами простого народу. Саме тоді, побачивши бідування селянина, а ще більше – його темність, забитість, неможливість постояти за себе, за свої права, незнання тих прав, і виникла у молодого хлопця мрія стати народним учителем [ф. I, № 3254I, арк. 6–7].

У квітні 1881 р. Б.Д. Грінченко, оскільки після такого “скандалу” реальне училище закінчити для нього було неможливо [ф. I, № 31169], спромігся з великими труднощами скласти екстерном спеціальні іспити для роботи в народній школі. 15 квітня йому було видано свідоцтво про те, що він, “подвергшись сокращенному специальному испытанию в Испытательном Комитете при Харьковском Учебном Округе и выдержав оное удовлетворительно, удостоен звания учителя начального народного училища” [ф. I, № 31679]. Екзамен на вчителя Борис склав, можливо, і не без клопотання “влиятельных родных”. Подавши прохання інспектором народних шкіл, він, за власним визнанням, “якимось чудом” отримав призначення на роботу в сільську школу. Від свого приятеля, також “українофіла” Михайла Лободовського, який, закінчивши духовну семінарію, працював у сільській школі, але був звільнений звідти за вживання в навчання української мови, Б.Д. Грінченко отримав дві поради – як вогню берегтися законовчителів і не пити ані чарки горілки – і майже нові чоботи [ф. I, № 3254I, арк.6–7]. З цим і поїхав у сільську школу починати нове життя в неповних 17 років.

Закономірно, що він отримав призначення в російську школу.

2.2.2. Період педагогічної діяльності (Введенське – Сироватка – Олексіївка): 1882–1893 рр.

Час, коли Б.Д. Грінченко розпочинав свою просвітницьку діяльність, був складним для української культури. 80-ті та перша половина 90-х років XIX ст. проходили під знаком загальної політичної реакції в Російській імперії, що особливо тяжко позначилося на Україні. Бурхливий розвиток українського революційного руху на зламі 70–80-х років XIX ст. викликав протидію, основною метою якої було викорінення будь-якого духовного життя в Україні. Емський указ 1876 р. про заборону українського письменства в Росії на довгий час загальмував розвиток українського культурно-національного руху. Саме в таких умовах, коли цілому народові було за-

2.2. Етапи життя та діяльності Б.Д. Грінченка (за архівними джерелами)

печатано вуста, Борис Грінченко, вже пізнавши “школу охранки”, почав тернистий шлях народного вчителя.

Цей період діяльності залишив небагато документальних свідчень в архівних матеріалах як власне Бориса Дмитровича, так і тих осіб, які жили поруч з ним, співпрацювали, дружили, листувалися.

Серед біографічних матеріалів чільне місце належить спогадам М.М. Грінченко, що називаються “Школи, де вчителював Борис Грінченко” і були написані в 1922 р. [ф. I, № 32541]. Ці мемуари донесли до нас дуже детальний і цінний опис не тільки життя Б.Д. Грінченка, але й стану народної освіти в Україні цього періоду.

Перша Грінченкова школа знаходилася в російському селі Введенському Зміївського повіту. Життя відразу спустило молодого вчителя з романтичних небес на грішну землю: попередній учитель був п’яниця, освітні та просто шкільні справи він залишив у край занедбаному стані. Шкільна хата являла убоге видовище: маленька, зовсім поруйнована, без дверей, облуплена, з вибитими шибками, не було підручників та звичайного шкільного приладдя. “Начальство” не дуже цікавилось справами школи, тому з великими труднощами Грінченкові самому, за власний кошт довелося її трохи підремонтувати та запасти децицю дрів (“...замість щоб гарикатися з начальством, учитель добув сокиру, пішов до повітки, під якою стояла пожарка, тут же в волосному дворі, витяг зі стіни дошку і заходився її рубати... Сторож побіг у волость, приборіг хтось із “начальства” і ласкавенько попрохав не руйнувати повітки. Зараз же дали дров з волосних, а другого дні привезли з лісу для школи...” [ф. I, № 32541, арк. 13]).

“Учити доводилося увесь день, – згадував він, – бо школярі відразу не поміщалися в хаті, то одна частка ходила до обід, друга – по обіді, а я обідав увечері тим, що сам зварю, бо вся ця штука оплачувалася 10 р. на місяць” [ф. I, № 32449, арк. 5 зв.]. Школярі, яких було десятків з сім, полюбили його за доброту, терпіння, дружне та рівне ставлення до себе. Учні з навколишніх сіл часто залишалися ночувати в школі, і тоді варився спільний, “гуртовий”, куліш, велися розмови й читалися книжки. Найулюбленішими книжками російських дітей стали видання з українськими казками та думами (особливо, дума про втечу трьох братів з Азова). Не дивно, що через багато років учні писали у листах до шанованого вчителя: “Господи, як усі скучають за вами. Якби-що Бог дав, щоб ви приїхали, хоч би набалакатися з вами. Неначе, як ви розкажете, то слухав

Б.Д. Грінченко. 1883 р. ІР НБУВ, ф. 170, № 744

би і не переставав, так до серця ваші розумні слова й пристають, що їх ніколи і не забудеш” [ф. І, № 34500].

Новий учитель швидко знайшов спільну мову також і з батьками своїх учнів, які щиро закликали його до себе в гостину. Щоправда, на звані обіди Б.Д. Грінченко не ходив, а просто так заходив до любих йому нових знайомців.

Слід зазначити, що Б.Д. Грінченко по всіх місцях, де він учительював, намагався здійснювати освітню пропаганду серед селян, хоча б у формі колективних читань. Свою позицію він аргументував тим, що більшу частину вільного часу дитина проводить серед батьків та дорослого оточення. А отже, без навчання та виховання батьків “...це оточення як візьметься розвивати уже по-своєму молодь, то від шкільного розвитку залишиться тільки дрантя... Наше селянство має свій глибокий, віками усталений, історично та іншими причинами вироблений світогляд. Учень школи перебував

2.2. Етапи життя та діяльності Б.Д. Грінченка (за архівними джерелами)

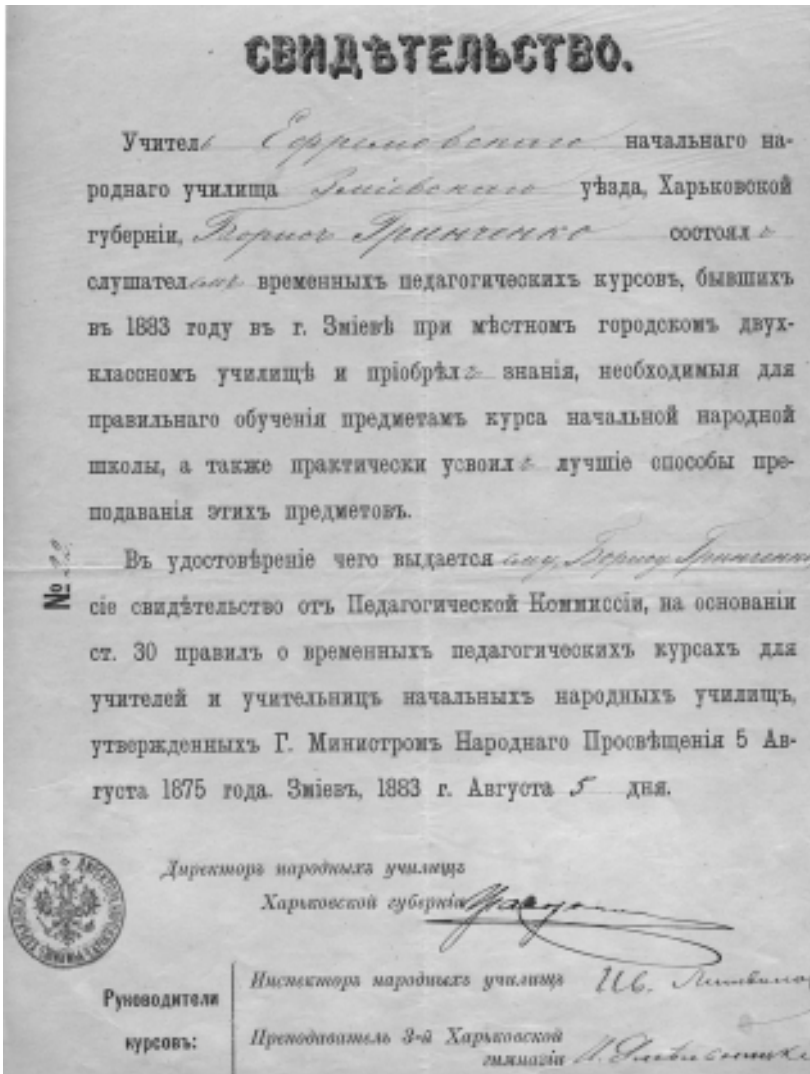
і перебуватиме після її закінчення під великим впливом селянської сім'ї, де склався й віками зміцнювався цей світогляд. Значить, народному вчителеві чи вчительці доводиться рахуватися з селянськими поглядами, доводиться замислюватися над ними й вести справу таким чином, щоб уникнути розбіжності з цими усталеними серед селянства поглядами”¹⁴. Саме тому Б.Д. Грінченко постійно спілкувався з селянами, так чи інакше – власним прикладом або доброю порадою впливаючи на їхню свідомість.

Волосне ж начальство не симпатизувало Б.Д. Грінченку: він був не таким як усі інші – не пив горілки, не ставив “вышестоящим” могоричі, а одного разу навіть вигнав п'яного старшину зі школи кочергою. Не подобалося волосним і те, що до нового вчителя люди приходили за порадою – “спитати, чи по закону робить волость у тому чи в іншому випадкові” [ф. I, № 32541, арк. 19].

Через “неблагонадійність” за учителем було встановлено нагляд з повіту, проте урядник, якому доручили доповідати “о поведении” Б.Д. Грінченка, був малограмотний і віддавав заповнювати відповіді на питання самому Грінченку.

Через рік школа була закрита “за невозможностью производить в школьном помещении занятия” [ф. I, № 32449, арк. 5 зв.].

Наступна школа в с. Тройчатому теж була російською. Знаходилася вона якраз на межі з Полтавщиною, і Грінченко місцем проживання обрав українське село Чунишина за три версти від школи. “Мені хотілося вчитися від народу мови, записувати лексичні й фольклорні матеріали і взагалі придивлятися до народного життя. У полтавському селі я жив у одній хаті з хазяями, квочками під полом, ягнятами й телятами по ночах, але того, чого шукав, мав досить”, – згадував він [ф. I, № 32305, арк. 1; № 32449, арк. 1 зв.]. У цьому селі почалася справжня збирацька, фольклористична праця молодого вчителя. Грінченко занотовував пісні, казки, перекази, почуті від односельців; вони ж були і першими слухачами та рецензентами його ранніх літературних спроб. У спілкуванні з простим людом він ще глибше усвідомлював потрібність народної освіти, знаходив критерії для своєї майбутньої роботи по написанню та виданню книжок для народу: “...Як надруковано було його брошуруку “Про грім та блискавку”, автор заходився читати її своїм старим (господарям, у яких жив Б.Д. Грінченко. – Н.З.). Там спочатку згадано, що як гримить грім, то люде кажуть, що то Ілля їздить на небі, але це не так, і грім зовсім не

Свідोцтво про закінчення Б.Д. Грінченком тимчасових педагогічних курсів. 1883 р., м. Зміїв.
ІР НБУВ, ф. І, № 31685

2.2. Етапи життя та діяльності Б.Д. Грінченка (за архівними джерелами)

того, що Ілля їздить. Читав автор, читав, а далі й питає, чи розбірають. Старий каже: – Авжеж! Про Іллю розібрав. Ото ж воно правда, що він по небу їздить, бо і в книжці так написано. А ото що про якусь машину, так не дуже розберу, до чого воно. – Прикро було молодому авторові почути таку рецензію!” [ф. I, № 32541, арк. 24б].

За власним твердженням, друкуватися він почав з 1881 р. “До 11 років я був зовсім самотній на своєму новому шляху і тільки вісімнадцятого року, не стерпівши своєї самотності... вдаявся я з листом до д. Івана Левицького-Нечуя, пославши йому на зразок кілька своїх віршів... Він одіслав деякі мої вірші в “Світ”, і там років 1881 та 1882 (як дізнався я з “Покажчика” М. Костомарова) і були вони надруковані під псевдонімом “Іван Перекотиполе”. Він же направив мене й до д. Старицького, що лагодив тоді “Раду”, і таким побитом почав я друкувати свої писання” [ф. I, № 32449, арк 3 зв.; Огоновський О. Історія літератури руської. – Львів, 1893. – Ч. III. – С. 1153–1154].

На нашу думку, визначення дати першої публікації творів Б.Д. Грінченка поки що залишається відкритим, оскільки в найбільш повному бібліографічному переліку прижиттєвих видань Бориса Грінченка, складеному М.М. Грінченко після його смерті, перша книжка датується 1883 р. [ф. I, № 32234]. Щоправда, у бібліографічному покажчику літературних творів вона вже починає перелік саме з “Кота-Воркота” 1881 р. видання [ф. I, № 32271].

Влітку 1883 р. в Змієві проходили педагогічні курси для вчителів усієї Харківщини. Керував курсами інспектор народних шкіл Іван Якович Литвинов, людина, за спогадами сучасників, надзвичайно гарна і чесна [ф. I, № 32541, арк 28]. Б.Д. Грінченко настільки вирізнявся серед слухачів своїми педагогічними талантами, ерудицією та вихованістю, що директор народних шкіл, похмурий та небагатослівний Жаворонков, звернув на нього увагу і, спираючись на думку Литвинова, призначив його на роботу до Олексіївської двокласної школи Зміївського повіту (також московської), хоча Грінченко і не мав права за своєю освітою та досвідом працювати там вчителем [ф. I, № 31835]. Його зрілість як фахівця засвідчують також нотатки, зроблені під час навчання на цих курсах [ф. I, № 31484].

Саме там, на вчительських курсах, Б.Д. Грінченко познайомився з Марією Гладиліною, і ця зустріч визначила їх подальше життя і спільну працю. Враження від знайомства з молодим вчителем

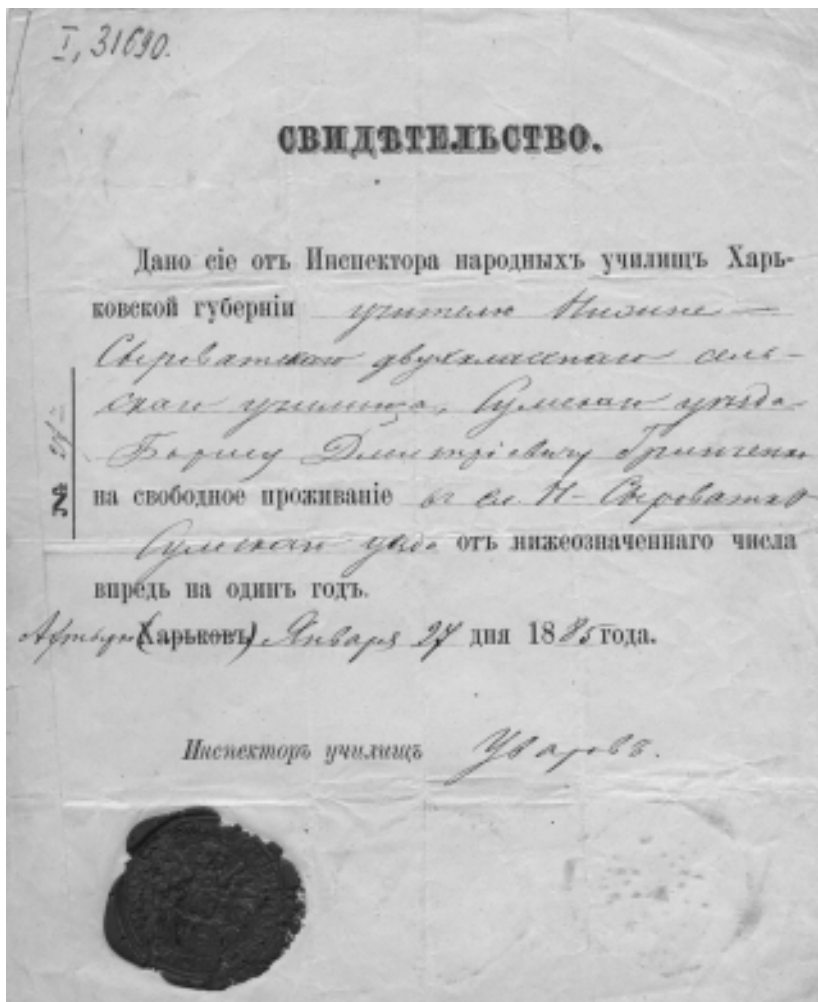

М.М. Грінченко – дружина Б.Д. Грінченка.
ІР НБУВ, ф. 170, № 782

було для М. Гладиліної настільки великим, що вона, росіянка за походженням та вихованням, вивчила українську мову й назавжди пов'язала своє життя з українською культурою та просвітою. Імена подружжя Грінченків завжди були поруч – і в спільному житті, і в творчості. Роль Марії Миколаївни в житті Б.Д. Грінченка, літературному та суспільному житті України відзначив С.О. Єфремов, присвятивши їй спеціальний біографічний літературно-критичний нарис¹⁵.

Педагогічні таланти Бориса Дмитровича були настільки значними, що навіть того часу не могли не отримати визнання офіційних інстанцій. У свідоцтві, підписаному інспектором народних училищ Харківської губернії, зазначалося, що “имеющий звание учителя начального народного училища, дворянин Борис Дмитриевич Гринченко, состоя учителем в Ефремовском начальном народном училище Змиевского уезда Харьковской губернии и в Алексеевском двух-

2.2. Етапи життя та діяльності Б.Д. Грінченка (за архівними джерелами)

Свідоцтво про вільне проживання
Б.Д. Грінченка в с. Нижня Сирватка Сумського повіту. 1885 р.
ІР НБУВ, ф. І, № 31690

классном сельском училище Министерства Народного просвещения с 1 августа 1883 года по 15 сентября 1884 года, при отличном поведении исполнял лежащие на нем педагогические обязанности с любовью, знанием дела и весьма успешно” [ф. І, № 31698–31699].

Лише на четвертий рік педагогічної діяльності (вересень 1884 р.) після особистого прохання директор Жаворонков призначає Бориса Дмитровича завідуючим двокласним українським училищем в Нижню Сироватку Сумського повіту [ф. I, № 31832]. Але й тут не судилося його мріям здійснитися повністю: він зіткнувся з прикладом типового самодурства заеновчителя, пияцтвом та доносами вчителів.

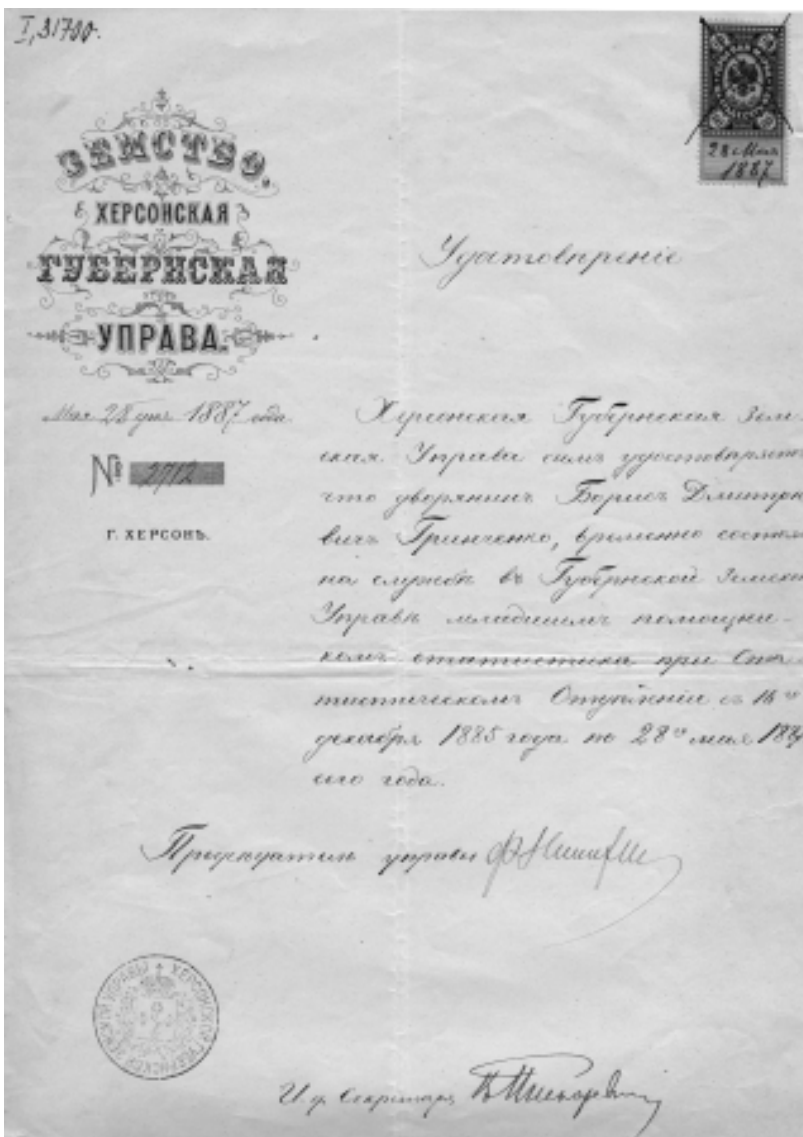
І все ж Б.Д. Грінченко намагався знайти спільну мову з учнями, впевнити їх у тому, що вчителя можна не тільки боятися, але й поважати. Усуваючи всі наслідки колишнього виховання, Б. Грінченко, як згадує М. Грінченко, не карав учнів, не залишав “без обіду”, а ласкою та добрим словом очищав душі. В своєму листі до А.Ю. Кримського Б.Д. Грінченко писав: “Чим більше учитель зворушується, обурюється, тим менше школяр може його зрозуміти, бо тоді його увага повертається до вчительового настрою, а не до вчителевих вияснень, з одного боку, а з другого – роздратований тон ... гнітюче впливає на духовну моторність школяреву” [ф. XXXVI, № 248]. У цьому ж листі порушено й деякі проблеми методики викладання. Так, у ньому йдеться про перевантаження учнів домашніми завданнями. “Це може, – зауважує кореспондент, – вкрай убити на деякий час увагу й розумову свіжість у школяра”.

Через рік, у вересні 1885 р., разом з молодою дружиною Б.Д. Грінченко покинув Нижню Сироватку. Плани на майбутнє вчительська пара пов'язувала лише з освітньою роботою. Їм пощастило отримати призначення до Вирівського земського училища Сумського повіту, про що розповідає посвідчення Сумської управи [ф. I, № 31698–31699, 31838], та вже 23 жовтня Грінченка було увільнено від роботи в цьому училищі [ф. I, № 31836].

Деякі місяці молоде подружжя гостювало на хуторі Д.Я. Грінченка, а з кінця 1885 р. Борис Дмитрович посів місце молодшого статистика в Херсонській управі.

Незначний період статистичної діяльності весь вкладається у декілька рядків Грінченкових споминів: “Я поїхав у Херсон статистиком губ. земства і півтора року там працював, то їздючи по городах і селах та збираючи матеріали, то обробляючи їх” [ф. I, № 32303] та посвідчення Херсонської губернської управи: “Сим удостоверяет, что дворянин Борис Дмитриевич Гринченко временно состоит на службе в Губернской Земской управе младшим помощником статистика при Статистическом Отделении с 16 декабря 1885 года по 28 мая 1887 г.” [ф. I, № 31700].

2.2. Етапи життя та діяльності Б.Д. Грінченка (за архівними джерелами)

Посвідчення молодшого помічника статистика
земської Херсонської губернської управи Б.Д. Грінченка. 1887 р.
ІР НБУВ, ф. І, № 31700

Школа в с. Олексіївці,
де вчителював у 1887–1893 рр. Б.Д. Грінченко. 1887 р.
ІР НБУВ, ф. 292, № 159

Найдовше працював Б.Д. Грінченко вчителем у однокласній (а згодом – чотирикласній) школі с. Олексіївка Слов'яносербського повіту (вересень 1887 р. – літо 1893 р.) [ф. I, № 31839]. Це училище було створене заходом відомої громадської діячки Х.Д. Алчевської. “Школа була однокласова, земська з бюджетом в 600 карбованців, – пише М.М. Грінченко, – платня вчителю 303 крб., законовчителю 100, решта витрачалася на сторожа, паливо, світло, дрібний ремонт. Чотириста карбованців на школу давало земство, двісті мусіла давати громада. Але Алчевська взяла на себе платити ці гроші, збудувала будинок для школи і за те була попечителькою, і без її згоди не могли ні наставити вчителя в школу, ні звільнити з посади”. В одному зі своїх листів до Т. Зіньківського Б. Грінченко так характеризує попечительку Олексіївської школи: “Її (Х.Д. Алчевській. – *Н.З.*) затого 50 років, але вона зберегла увесь запал молодощів і цілком уся складається з нервів. Енергія і нервозність – ось основи її істоти. Енергія примушує її шукати неугавно того, чого їй хочеться знайти, а нервозність пособляє тим або іншим фактам надавати неповолі бажаний колір” [ф. III, № 40812].

Загальне враження від приміщення школи було приємне: “світу в школі було багато, стіни чисто вибілені і по їх висіли мапи географічні та малюнки з природознавства. Парти були цілі, помости пофарбовані. В бібліотеці чимало книжок, глобуси, типи народів, деякі колекції” [ф. I, № 31541, арк. 86]. У порівнянні з іншими школами, в яких довелося викладати Грінченкові, Олексіївська школа була зразковою: “Книга прихода и расхода средства, выда-

2.2. Етапи життя та діяльності Б.Д. Грінченка (за архівними джерелами)

ваемых Алчевской на нужды школы” свідчить про дуже пристойний стан матеріального забезпечення цього навчального закладу – постійно закуповувалися книжки, папір для зошитів, карти, “кольца на качели”, полотно, нитки для “шиття рубаш для окончивших курсы”, “пульвеллизатор”, передплачувалися газети та журнали “Вестник Европы”, “Вестник иностранной литературы”, “Свет”, “Родник”, “Мир божий” [ф. I, № 31711].

Склад учнів школи засвідчує збережений в архіві “Список учеников Алексеевского народного училища, что были на экзаменах в 1889 году” [ф. I, № 32528].

І все ж духовна атмосфера в Олексіївській школі була задушливою: суворий режим для вчителів, неухвалене ставлення до них, і як результат – низькі знання дітей, які писали безграмотно, з грубими помилками, ледве рахували: “...Учні третьої групи одрізнялися від учнів другої групи тільки тим, що як читали, то не в кожному слові робили помилки. Що до інших знань, то всі школярі мали їх однакові: усі ніколи ще не держали пера в руках, а писали тільки на дошках грифельами; усі не знали з арифметики нічого, опріче того, що вміли писати цифри і не вміли писати числа навіть у межах десятків; усі писали зовсім безграмотно, до того безграмотно, що одно слово розділяли на два, або два писали вкупі, раз у раз серед слова вставляли *Ъ* і багато було таких, що своє ім’я і прізвище писали з помилками” [ф. I, №32541]. Новий учитель, ознайомившись з реальними справами в школі, вирішив рішуче діяти через попечительку: він посилав до Алчевської учнівські твори, аналізує в листах стан освіти в школі, пропонує збільшити кількість викладачів. Результатом його домагань стало те, що Алчевська призначила Марію Миколаївну на допомогу Борисові Дмитровичу і навіть визначила їй платню – за сім місяців – сімдесят карбованців.

Згадуючи свій приїзд до Олексіївської школи, М.М. Грінченко пише про враження, яке справив новий учитель на селян: “... говорить по-мужичому, ні трохи не гордий, кожному дає руку, каже сідати на стілець, а не говорити навстоячки біля порогу” [ф. I, № 32542, арк. 88]. (А взагалі, слід зазначити, що Грінченко, за спогадами Є.Х. Чикаленка, “був середнього зросту, міцно збудований, з ясносірими очима; своєю бородою та всім обличчям він дуже нагадував образ гетьмана Петра Конашевича-Сагайдачного”¹⁶).

Перше, що впало в око молодим учителям при знайомстві з

Родина Грінченків. 1887 р. ІР НБУВ, ф. 292, № 159

учнями, було те, що діти в школі не вбиралися в національний одяг. Тільки після того, як уся вчительова сім'я одягнулася по-українському, школярі наслідували їхній приклад: М.М. Грінченко згадувала, що всі учні, “а надто дівчата у вишиваних сорочках, у керсетках, у намисті, з стрічками на голові, з кісниками в косі були дуже любі” [ф. І, № 32542, арк. 101].

У ті часи “начальство” пильно дбало про те, щоб серед учнів та вчителів не було ніяких ознак “вольнодумства”. Під заборонаю були Євангеліє, Псалтир та “Родное слово” Ушинського. Казенщина і формалізм відбивали у дітей будь-яке бажання вчитися. І справді, хто б міг для себе знаходити щось цікаве в такому визначенні одного з елементів літери: “овал с нажимом с левой стороны и пламевидная линия сверху” або “точка с волосной линией вверху и две палочки с нажимом, закругленные снизу”. Від дітей вимагалося тупе зазубрювання імен, прізвищ, титулів начальства, почи-

2.2. Етапи життя та діяльності Б.Д. Грінченка (за архівними джерелами)

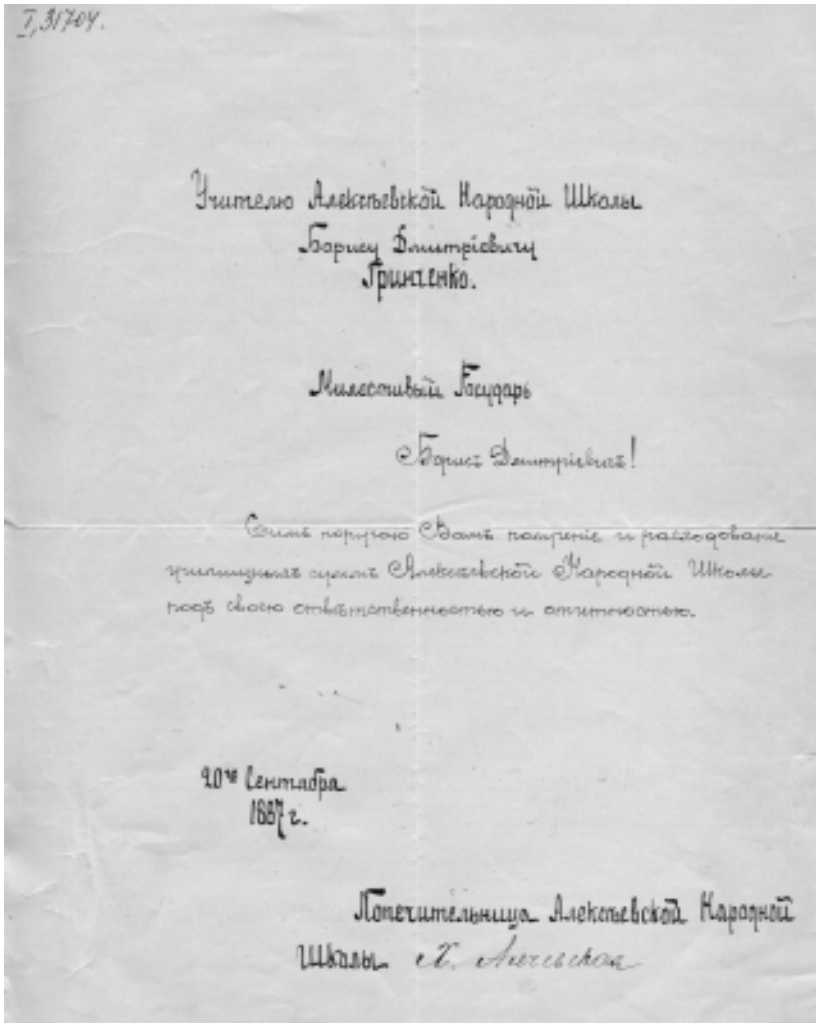
наючи з царської фамілії та закінчуючи інспекторами народних шкіл. Доходило, згадує М.М. Грінченко, і до казусів, коли учні, не розуміючи змісту, вимовляли таке: “Ея императорское преосвященство господин попечитель учебного округа”. До шкільних предметів залучалася й військова гімнастика, яку проводив колишній солдат на прізвисько “дядько Муштра”.

Молодого вчителя нудило від казенної школярської муштри, бездуховності, убогості шкільної освіти, а головне – від далеких од реального життя народу сухих і обмежених шкільних програм. Тому так часто серед матеріалів архіву Грінченка зустрічаються рукописні, гарно оформлені журнали та книжки, зокрема підручники, які вчитель “випускав” для своїх учнів або разом з ними. Наприклад, журнал “Думка” учнів Олексіївської школи – витвір самостійного мислення, творчого підходу і широти поглядів школярів на навколишній світ. У журналі містилися дитячі оповідання та вірші про природу, розповіді про найбільш пам’ятні події, записані від односельчан казки [ф. I, № 31457]. “Тут нам було вільніше, – писав Борис Дмитрович, – і ми тишком учили також по-українському і мали для школярів і селян чималу українську бібліотечку. Ми ставили в неї всі книжки, які могли, але все було мало, і я став складати збірки з усяких старих і нових українських авторів, писав їх друкованими літерами, опрацював і так побільшував бібліотеку” [ф. I, № 32449, арк. 5 зв.].

Період роботи в школі Алчевської виділявся з-поміж іншої педагогічної діяльності Б.Д. Грінченка тим, що попечителька надавала досить широкі можливості для вияву творчого таланту свого вчителя, прислухалася до його міркувань, які він виражав дуже настійливо і принципово. Алчевська високо цінувала Грінченка і навіть клопоталася про його прийняття до Ліги народної освіти у Франції [ф. I, № 32541, арк. 154]. Учитель прийняв її запрошення, але з умовою, що представлятиме Україну. Алчевська, боячись крамоли, на погодилася з ним. Щоправда, своєю владою вона загасила інцидент з жандармами, які приходили з обшуком до Б.Д. Грінченка, і відмінила рішення інспектора народних шкіл про звільнення Бориса Дмитровича з роботи [ф. I, № 32541, арк. 143–145]. Грінченкові, за розпорядженням Алчевської від 20 вересня 1887 р., були надані повноваження витратити гроші на школу “под його ответственность и отчетность” [ф. I, № 31704].

Вивчивши потреби та запити сільських дітей, Б.Д. Грінченко витрачав надані кошти розумно й ощадливо, дбаючи, насамперед,

Розділ 2. Життя і творчість Б.Д. Грінченка...

Доручення Х.Д. Алчевської Б.Д. Грінченку
на ведення фінансових справ в Олексіївській народній школі. 1887 р.
ІР НБУВ, ф. 292, № 159

про учнів. Так, для різдвяної ялинки замість дорогих цукерок та картонних іграшок було придбано дешевші цукерки, прикраси для дівчат, складні ножі для хлопців, книжки.

2.2. Етапи життя та діяльності Б.Д. Грінченка (за архівними джерелами)

Будинок, в якому мешкав Б.Д. Грінченко з родиною
у період вчителювання в с. Олексіївці.
ІР НБУВ, ф. 292, № 157

Як свідчать документи, молодому вчителеві доводилося навіть лікарувати, оскільки медиків навколо і на 20 верст не було. Так, у листі до Т. Зінківського від 17 жовтня 1887 р. Б.Д. Грінченко пише: “У нас тут халепа: дифтерит. То я тільки те й роблю, що лазю школярам у глотки та бризкаю їх карболкою...” [ф. III, № 40817]. Довідавшись про це, Х.Д. Алчевська надіслала Б.Д. Грінченкові лікарський порадник Флоринського та ліки (щороку на 20 крб.).

Не полишав Б.Д. Грінченко в Олексіївці і своєї літературної роботи. За спогадами дружини, він “сідав за свою працю в 6 годин ранку і писав півтори години” [ф. I, № 32541, арк. 168]. Важливість його письменницької діяльності для розвою національної свідомості українців та безперечний талант митця засвідчують вдячні відгуки його читачів. Одним із них Б.Д. Грінченко писав: “Дякую Вам щиро й дуже за Ваше любе привітання з далекої Манчжурії. Прихильність до читачів роздмухує завсігди огонь творчості в душі письменника, направляя його руки до нової праці: він бачить, що не дурно робив, і хочеться робити ще. Я радий, коли своєю роботою дав Вам кілька годин гарних почувань... Там, у далекій Манчжурії, Ви, певне, не знаєте, як багато, як дуже багато людей у на-

Настя Грінченко. 1886 р. ІР НБУВ, ф.170, № 782

шому рідному краї та й по всій Росії ... бажають світання нового, кращого дня. Тепер робиться те, чого не можна було сподіватися раніше, і може недалекий той час, коли побачимо перші промені сього сподіваного дня. Під ці радісні проміні бажаю Вам швидче вернутися до рідного краю” [ф. III, № 40663].

Незважаючи на те, що Грінченки досить тісно спілкувалися з сім'єю Алчевських, які приїздили до Олексіївки влітку, Борис Дмитрович завжди обстоював принципові позиції в судженнях стосовно активізації російського впливу чи інших починань Христини Данилівни, викликаних чи надмірним її, за висловом Б.Д. Грінченка, “змосковленням”, чи політичними міркуваннями. В своїх спогадах М.М. Грінченко наводить деякі цитати з листів Х.Д. Алчевської до Б.Д. Грінченка, які висвітлюють її погляди на “українську справу”, наприклад, таку: “...Когда я вижу что-либо малорусское, я испытываю обыкновенно чрезвычайно приятное чувство, точно пах-

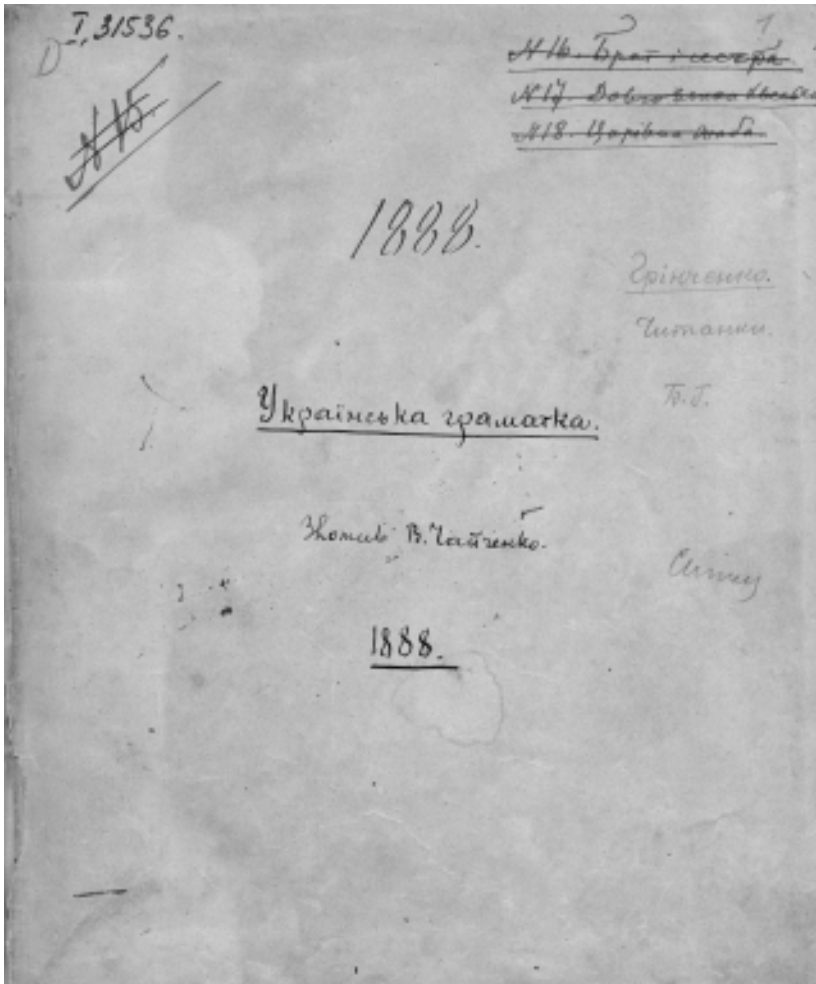
2.2. Етапи життя та діяльності Б.Д. Грінченка (за архівними джерелами)

Настя Грінченко. 1892 р. ІР НБУВ, ф.170, № 798

нет на меня молодостью, чем-то родным и близким, чем-то умершим, но дорогим по воспоминаниям” [ф. I, № 32541, арк. 159]. Про те, хто отримував верх у суперечках між вчителем та попечительською школи, можна судити з листа доньки Х.Д. Алчевської – Христини Олексіївни до Бориса Дмитровича: “Навряд чи треба казати про те, як я зраділа Вашому листу. Це було мені вдвічі приємно через те, що своє національне переконання я завдячую в великій мірі Вам і тому впливом, котрий Ви на мене мали ... лишилася у мене відтоді така широкана згадка про Вас, яко про оборонця “якихсь” ідей, що були очевидячки – так мовляло мені дитиняче серце моє – чисті й привабливі” [ф. I, № 32541, арк.164].

У той час, коли царський уряд прагнув зробити народну школу органом насадження своїх думок, інструментом для затримування народного розуму в темряві, молодий учитель все ж намагався дати дітям хоча б зернята справжньої національної освіти.

Титульний аркуш рукопису Б.Д. Грінченка
(В. Чайченка) “Українська грамати́ка”. 1888 р.
ІР НБУВ, ф. І, № 31536

М.М. Грінченко згадує про хитрощі, до яких доводилося вдаватися вчителів, щоб діти в школі чули рідну мову (наприклад, учні самі, поза класом, вчили урок, а в школі вільну годину витрачали на читання українських книжок). Підручники, складені Грінченком для

2.2. Етапи життя та діяльності Б.Д. Грінченка (за архівними джерелами)

навчання своєї дочки Насті та інших дітей, і досі можуть бути зразками методики і методології початкової освіти дитини: “Настина читанка” [ф. I, № 31506, 18 арк.], “Квітка” [ф. I, № 31505, 100 арк.], “Українська граматка” [ф. I, № 31536, 1888 р., 112 арк.]. “Книжка для читання” [ф. I, № 31555, 1889 р., 138 арк.].

У 1917 р. київське видавництво “Криниця” перевидало створену Б.Д. Грінченком “Українську граматку”, яка вперше побачила світ ще за життя автора – в 1907 р. Підручник складався з трьох розділів – букварної частини, матеріалів для закріплення абеткових навичок – “Читання після азбуки” – та зразків каліграфії. Перша частина охоплювала 29 букварних тем “української азбуки”, куди входило 33 букви, та теоретичну тему “Наголос”. Усі теми першої частини ілюстровані яскравими малюнками, прислів’ями, наприклад, “Роби добро, то й матимеш, посій жито, то й жатимеш”, “Не збирай синові худоби, а збери йому розум”. Тексти мають велике виховне значення – вони покликані прищеплювати любов до рідної природи та народу і його мови. Саме через контакти дитини з природою педагог формував всебічно розвинену особу. “З снання не купиш коня, а з лежі не справиш одежі”, – так звертається народна мудрість до дитини, яка змалку повинна усвідомити, що тільки наполегливою працею можна забезпечити собі щасливе життя.

Матеріал для читання Б.Д. Грінченко компопував з віршів Т.Г. Шевченка, Л.І. Глібова, П.О. Куліша, Є.П. Гребінка та інших письменників.

Роль своєрідної шкільної програми виконувало звернення автора “До вчителів”. “Склав я цю програму – читаємо в підручнику, – ще року 1888-го, бувши на селі вчителем. Тоді не вільно було друкувати ніяких українських книжок до науки дітям чи дорослим; через те я сам написав усю “Граматку” друкованими літерами та й учив по їй читання і писання свою дитину та чужих дітей, бажаючи, щоб рідною мовою озвалася до їх наука”¹⁷.

Навчати дітей грамоти вчитель починав з відомостей про звуки, що становлять основу всякої мови. Саме за фонетичним принципом Грінченко і побудував свій буквар. “Діти спочатку – пише він, – вивчались розкладати слова на склади й окремі звуки, потім доходило до того, що з показаних їм звуків самі складали слова. Все це я робив з самими звуками, зовсім поки що не говорячи з дітьми про літери”¹⁸. Водночас педагог навчав дітей писати елементи літер. Усна робота в першому класі завершувалася сполученням звуків у

Б.Д. Грінченко. 1888 р. ІР НБУВ, ф.170, № 757

склади та слова. “Кожен учитель знає, – зазначав автор, – що доброму читанню часом дуже довго заважає те, що діти не вміють зливати звук зі звуком, а вимовляють кожен звук окремо. Це неминуче буває тоді, коли почати зразу вивчати і звуки, і літери”¹⁹.

Після опрацювання звукової системи української мови Грінченко рекомендував приступати до читання та писання. Ця робота починалася з вивчення шести малих букв на руховому алфавіті поряд з ідентичними великими літерами. Лише після цього ставала потрібною книжка, де кожна літера ілюструвалася малюнком. Діти називали зображену річ, а потім читали підтексти, в яких досить легко віднаходили нову літеру, вже добре знаючи, як її слід вимовляти. “Через те, – зазначав Б. Грінченко, – читання й писання не тільки одне одному не заважало, а, навпаки, допомагало одне одному, робило науку розумнішою, інтереснішою учневі”²⁰.

Значної уваги надавав педагог правильному користуванню наголосом, незнання якого нерідко спотворювало українську мову. Стосувалося це й наших національних назв, зокрема таких, як “українець”, “Україна”, де наголос має роботися не на другому (що й досі доволі часто трапляється), а на третьому складі.

Особливої уваги надавав Б.Д. Грінченко комплектуванню літе-

2.2. Етапи життя та діяльності Б.Д. Грінченка (за архівними джерелами)

ратурою шкільних бібліотек. Для визначення оптимальної тематики книжок він проводив соціологічні дослідження, за результатами яких складав списки літератури, рекомендованої для різного віку та освітнього цензу [ф. І, № 31595 та ін.]. Рукописний каталог Грінченка “Сільська бібліотека” (див. Додаток 3) не втратив наукового значення і на сьогодні [ф. І, № 31595–31596]. Списки містили найрізноманітнішу літературу – від української народної творчості до перекладів Гомера, Гете, Марка Твена. Книжок у шкільній бібліотеці було мало, головним чином дозволені Ученим Комітетом, і їх обмеженість Грінченко надолужував тим, що, як уже згадувалось, сам перекладав, власноруч переписував та опрацьовував книжки, складав збірники відомих письменників. Таких саморобних книжок було десятків зо два. “Московські” книжки із власного зібрання, не дозволені Комітетом, Борис Дмитрович віддавав дітям у газетних обгортках (це був розпізнавальний знак того, що цю книгу не можна нести до школи, а слід віддавати тільки до власної бібліотеки вчителя) [ф. І, № 32541, арк. 173–174].

Істотного значення надавав Б.Д. Грінченко використанню в процесі навчання такого важливого принципу, як історизм, що мав забезпечити системність набутих знань та розуміння законів конкретної епохи. Цей принцип немислимий, однак, без його інтернаціонального характеру. Оповідання на історичну тематику, запропоновані для читання школярам, не повинні, за Б.Д. Грінченком, обмежуватися вузьким колом лише свого народу. “Навпаки, – радив педагог, – потрібно завжди і всюди показувати дітям, що їх народ є тільки членом великої всесвітньої сім’ї, і з цією великою сім’єю їй потрібно знайомити молодого читача, хоч, звичайно, не так детально, як зі своїм народом. Тут особливо цікавими будуть борці за благо людства: Гарібальді, Лінкольн, Говард, Гутенберг, Галілей”²¹.

За старим звичаєм Грінченки часто залишали учнів ночувати в своїй хаті, разом грали в різні ігри, співали, ворожили, відгадували шаради, загадки, що, безумовно, зближувало педагогів та дітей, сприяло розвиткові учнів. За споминами друзів та сучасників, Грінченки “цілком переробили школу, викладаючи в ній по-українському”²². І тепер уже олексіївські школярі знали, що “єсть Україна і Московщина, що єсть мови українська і московська, а не панська й мужицька... знали історію і географію України, знали про всіх видатніших письменників і про їх писання, знали про тяжке безправне становище України, знали про Галичину запевне більше, ніж

тодішній пересічний українець-інтелігент. І свої знання уміли висловити путящою українською мовою” [ф. I, № 32541, арк. 174–175].

В Олексіївці у Бориса Дмитровича вперше проявилися грізні ознаки туберкульозу. Під час хвороби в школі його заміняла Марія Миколаївна. Х.Д. Алчевська “виявила на хворобу велике співчуття, – писала М. Грінченко. – Пропонувала додати йому сто карбованців на корову, або якось інакше вжити їх для боротьби з хворобою. Писала, що коли б лікарі вимагали поїздки в Крим, то вона допоможе” [ф. I, № 32541, арк. 188]. Але Борис Дмитрович, висловивши подяку, грошей не взяв, тим паче, що за літо в жаркій і сухій Катеринославщині йому ніби-то стало краще.

У 1893 р. сім’я Грінченків переїздить до Чернігова. В офіційній автобіографії Б.Д. Грінченка він пояснює це тим, що дочці Насті треба було вчитися в місті. Насправді причин було, на нашу думку, більше, і всі вони разом визначили наступні зміни у житті Б.Д. Грінченка.

Найбільший вплив на рішення залишити школу мали стосунки з Х.Д. Алчевською, які набули принципового ідейного протистояння. Якщо на початку перебування Бориса Дмитровича в Олексіївці його погляди на народну освіту та погляди Христини Данилівни не перебували у виразному протиріччі (Грінченко як міг впроваджував національну ідею в освіті, а Алчевська дозволяла це робити в міру своїх ліберальних поглядів), то згодом вони переросли у відкритий конфлікт. Грінченка все більше дратувала панська віддаленість Алчевської від реального життя народу, її захопленість власною особою, спроби поєднати несумісні речі в педагогіці й духовному розвитку українського народу.

Напередодні виходу в світ другого тому критико-бібліографічного покажчика “Что читать народу?”, авторський колектив якого очолювала Х.Д. Алчевська, Б. Грінченко пише у листі до Т. Зіньківського: “...виходить другий том цієї книги, котрий, на мій погляд, має гострий антиукраїнський напрямок. Найголовніша працююниця книги Алчевська читала селянам багато книжок (російських, звісно) і каже, що український люд уповні розуміє ці книжки. Щоб же довести свою думку, вона наводить масу розмов селян з поводу прочитаних книжок, розмов, з котрих видно, що аудиторія її детально навіть розуміє ці книжки. Ти тепер розумієш, яке значення може мати така книга для нас. Усякий ворог української літератури може сказати нам: ось люде, котрі 25 років роблять у народі і котрі

2.2. Етапи життя та діяльності Б.Д. Грінченка (за архівними джерелами)

фактами доводять, що народові цьому зовсім не потрібно якоїсь нової української літератури... І ось вона, п. Алчевська, набрала слухачів і думає, що це народ. Але ось це який народ: колишній лакей, колишній повар, хлібороб-багатир, скінчилиий курса у повітовій городській школі, пройдисвіт, котрий сидів не одного разу в острозі, письменний чоботар, власний сторож, декілька жінок-підлиз і два-три справжніх мужика, хоча і порушених “цивілізацією”. І ось такому нібито народову чита вона і дума, що коли ці перевертні, що балакають неможливою мовою (я був на читанні), розуміють книжки, то й увесь український народ їх зрозуміє...” [ф. III, № 40812].

Спочатку він відмовився брати участь у складанні ювілейного привітання на відзначення тридцятиріччя педагогічної діяльності Алчевської, яке готувалося 14 травня 1892 р. у Харкові. На офіційне запрошення Грінченко відповідає промовистим листом: “Уважаю деятельность московского просвещения в московской земле, я не могу иначе как отрицательно относиться к московскому просвещению в земле украинской. Конечным результатом деятельности Христины Даниловны является омоскаление моего народа, – т.е. та вещь, против которой направлена моя деятельность. ... Я полагаю, украинцы должны служить Украине, а не московскому просвещению” [ф. I, № 32541, арк. 195].

Формальним приводом для остаточного розриву став випадок із колишнім учнем Б.Д. Грінченка. У економії Х.Д. Алчевської прикажчик за невиконання свого розпорядження жорстоко покарав робітника, прив’язавши його до гарби на півдня під дощем і снігом, внаслідок чого той так сильно захворів, що не міг не тільки працювати, а й ходити. Христина Данилівна стала на бік прикажчика. Обурений Грінченко написав Христині Данилівні різкого листа, в якому, зокрема, було зазначено: “...заботьтесь о просвещении, но еще более заботьтесь о том, чтобы народ мог просвещаться, чтобы силы, годные на просвещение, не гинули на непосильной работе... Спрашивайте о том, что читать народу, но еще более спрашивайте, что ему есть, во что одеться и обуться, потому что правду говорю я Вам: не может человек с неудовлетворенными физическими потребностями развивать потребности духовные, и заботиться о народном просвещении без заботы о народном благосостоянии – это значит строить здание на песке” [ф. I, №32541, арк.231–236; № 32542, арк. 221].

Борис Дмитрович, у якого моральна чистота й прагнення до правди були характерними рисами, не міг змиритися навіть з най-

меншим лицемірством. І хоча Алчевська після одержання листа мала намір допомогти хворому хлопцю, навіть на деякий час звільнила з посади прикажчика, – позиція Грінченка залишилася незмінною. В результаті вони обидва прийшли до згоди про неможливість подальшої співпраці, і Грінченки переїхали до Чернігова.

На нашу думку, ці події мали ще й внутрішнє, суб'єктивне мотивування. Духовні процеси, які формували Грінченка як особистість, підказували йому, що він вичерпав можливості в педагогічній діяльності в ранзі вчителя сільської школи. Його душа прагнула до подальшого розвитку, до іншого ступеня суспільного та духовного життя, який дав би змогу реалізувати свої здібності на терені подальшої боротьби за просвіту українського народу.

Проте хоча 1893 р. став завершальним в учительській діяльності Грінченка, свої педагогічні ідеї від продовжував розвивати у численних теоретичних працях – “Народні вчителі і українська школа”, “Якої нам треба школи, “На беспросветном пути” – та втілювати в художніх творах з життя дітей та їхніх наставників – “Непокірний”, “Брат на брата”, “Дзвоник” тощо.

Крім згаданих факторів, що спонукали Б.Д. Грінченка до від'їзду з Олексіївки, було й те, що у 1893 р. його близький товариш – Іван Череватенко – вихідець із селян, який, отримавши освіту, не поривав зв'язків з простим людом і завжди допомагав чим міг у різних громадських заходах, заповідав, Б.Д. Грінченкові 1000 крб. на організацію видавництва для публікації книжок для народу [ф. І, № 31803]. Не скористатись такою нагодою Борис Грінченко, який вважав одним з найважливіших напрямів просвітництва розповсюдження дешевих народних книжок, зрозуміло, не міг.

У Харкові, куди Грінченки приїхали після відпочинку на хуторі у Дмитра Яковича, роботи знайти не вдалося. За спогадами Марії Миколаївни: “... української національної праці в Харкові майже ніякої не було, і він був мало не зовсім мертвий” [ф. І, № 32567/2, арк. 16].

На той час “Стара Громада” задумала видати словник української мови. З пропозицією М.Ф. Сумцова призначити укладачем Б.Д. Грінченка “Громада” погодилася. Саме тоді вперше приїхав Грінченко до Києва і на власні очі побачив “славнозвісних” українців – від старого Нечуя-Левицького до молодого тоді Михайла Грушевського, який тільки-но скінчив університет. Враження від побаченого були настільки великими, що, за власним висловом, Грінченкові не вистачало слів дня вираження свого захвату. Єдине,

2.2. Етапи життя та діяльності Б.Д. Грінченка (за архівними джерелами)

що він міг сказати, це: “О, Київ – то не Харків”. Та нездоланною перешкодою стала непомірно низька платня, на яку в Києві з дружиною та донькою абсолютно неможливе було прожити. І хоча В.П. Науменко умовляв не відмовлятися від роботи, та Грінченкові нічого більше не залишалось, як згодитися на пропозицію І.Л. Шрага посісти посаду в Чернігівській земській управі на значно більші гроші [ф. І, № 32567/2, арк.31].

2.2.3. Період просвітницької діяльності (Чернігів – Київ): 1894–1910 рр.

2.2.3.1. Чернігів (1894–1904)

Чернігів відкрив нову сторінку в просвітницькій діяльності Б.Д. Грінченка, яка мала значний вплив на розвиток культури та самосвідомості українського народу.

В автобіографії він пише дуже коротко: “З січня 1894 року я став служити в Чернігівській губернській земській управі – спершу завідував оціночним одділом, одділом народної просвіти і, нарешті, був секретарем губернської земської управи. У декабрі року 1899 через інтриги і всякого сорту “заходи” реакційної і українофобської групи гласних я мусив покинути цю посаду, і з того часу живу з літературного заробітку” [ф. І, № 32449, арк. 2].

Цей період характеризується подальшим розвитком ідей Б.Д. Грінченка стосовно національної просвіти як інструменту розвитку духовності українського суспільства. Він репрезентований багатьма документами – як рукописними, так і друкованими, що збереглися у його бібліотеці та архіві і дають змогу цілісно реконструювати боротьбу Грінченка із усталеними порядками в Російській імперії і, одночасно, подолання рутини та консерватизму земського життя. Серед таких матеріалів – документи офіційного характеру стосовно служби в земстві та Управі, упорядкування музею В.В. Тарновського, наукові статті й доповіді про народну просвіту, видавничі та бібліотечні справи, лекційну роботу тощо. Велике значення для науковців, які вивчають громадське життя в Україні на зламі століть, мають спогади Б.Д. Грінченка про діяльність Чернігівської Громади, яка була організацією таємного характеру і не залишила по собі майже ніяких документів, крім мемуаристики та, зрідка, епістолярію.

Згадуючи свій приїзд до Чернігова, Марія Миколаївна пише: “Чернігів проти Харкова дуже малий, і інтелігенції в йому була малесенька купка. Але, загалом беручи, була вона може ліберальніша, ніж у Харкова, бо не дурно ж старе чернігівське земство славилось своїм лібералізмом. Правда, тепер лібералізм обмежувався розмовами та читанням більш чи менш нелегальної літератури, при чому і говорилося дуже неголосне і читалося, озираячись на всі боки...” [ф. I, № 32567, арк. 33]. Грінченки внесли в тихе провінційне життя Чернігова свіжий струмінь, порушивши спокій багатьох особистостей, починаючи від діячів земства і закінчуючи жандармськими вахмістрами. Перш за все, це стосується українофільської діяльності Б.Д. Грінченка, яка набула нового змісту після його приєднання до таємного товариства – Чернігівської Української Громади.

Найбільш цілісним та докладним джерелом про діяльність Грінченка у Чернігові та Чернігівську Українську Громаду з тих, що залишилися в його архіві, є спогади Аркадія Васильовича Верзилова (одного з чотирьох засновників Громади) та Марії Миколаївни Грінченко [ф. I, № 32569, 32567].

Чернігівська громада була заснована в 1893 р. Її фундаторами стали відомі на той час громадські діячі, першим з яких був А.В. Верзилов – учень В.Б. Антоновича, активний учасник київської студентської Громади. Він разом із чернігівським адвокатом І.Л. Шрагом, товаришем директора міського банку О.А. Тицинським, урядовцем Селянського банку В.Т. Андрієвським і організував Громаду²³. Через деякий час до них приєднався секретар редакції журналу “Черниговский Земский Сборник”, приятель Грінченка В.І. Самійленко. З січня 1894 р. членом Громади став і Борис Дмитрович.

Громада була, як відомо, таємним товариством, тому відбирали членів дуже суворо і лише тих, хто міг бути практично корисним в реальній українській справі. Протягом 1894–1902 рр. у діяльності Чернігівської Громади брали участь: О.О. Русов, С.В. Василевський (директор Селянського банку), О.Л. Глібов (син байкаря, директор земської друкарні), М.М. Грінченко, Г.О. Коваленко (письменник, тоді – діловод Чернігівської міської думи), М.М. Коцюбинський та В.У. Коцюбинська, І.М. Руденко (очолював Сирітський Будинок в Чернігові), В.П. Степаненко (працював у земстві, майбутній директор Громадської Книгарні в Києві, що звалася спершу книгарнею “Киевской Старини”), Є.К. Тимченко (працював у ста-

2.2. Етапи життя та діяльності Б.Д. Грінченка (за архівними джерелами)

тистичному відділі земства), В.І. Харченко (член міської думи), М.Ф. Чернявський (працював у Чернігівському статистичному бюро), С.П. Шелухін (хранитель Музею В.В. Тарновського), Ф.С. Шкуркіна (вчителька в Дівочому Сирітському Будинку), О.П. Шликевич (член Земської Управи) [ф. I, № 32562, арк. 9–11].

Працюючи у Чернігівській земській управі на посаді завідуючого відділом народної освіти, Б.Д. Грінченко активно включається в справу видання та поширення популярної наукової і белетристичної літератури для народу. Умови для цього були більш-менш сприятливими, оскільки офіційної заборони друкувати українські матеріали в “Земском сборнике” не було [ф. I, № 32569, арк. 31–34]. Коли ж його редактором став Самійленко (псевдонім Сивенький), “Сборник” практично перетворився на орган Громади.

Окрім популярних видань, у чернігівський період Б.Д. Грінченко видав три томи “Этнографических материалов, собранных в Черниговской и соседних губерниях”, що містили “469 номеров прозы (сказки, предания, поверия и пр.) и 1704 песни (не считая вариантов)”. Наукову важливість цих студій засвідчували, за словами самого Б.Д. Грінченка, “ряд рецензий на них как в русских, так и в иностранных специальных изданиях” [ф. I, № 31718].

Працюючи в Чернігівській земській управі, Б.Д. Грінченко вважав своїм обов’язком поліпшення матеріального становища вчителів, створення вчительських та шкільних бібліотек, організацію народних читалень, покликаних поширювати в народі “здорові уявлення про все те, що лежить в основі наукової медицини”, намагався відмінити тілесні покарання, клопотався про відкриття так званих “вільних” (земських) шкіл.

Одним з найбільших внесків Громади та особисто Бориса Дмитровича і Марії Миколаївни Грінченків було упорядкування Музею української старовини В.В. Тарновського.

Б.Д. Грінченко проводив активну лекційну роботу, висвітлюючи, з власного досвіду, стан народної освіти та обстоюючи необхідність її розвитку. Такі лекції обов’язково виголошувалися на кожні Шевченкові роковини, що відзначалися найчастіше в будинку С.В. Василевського, який жив у “казьонному” помешканні далеко від центру міста. Треба зазначити, що хоча гостей завжди бувало кілька десятків, та за всі роки жодного “зрадника” не знайшлося [ф. I, № 32569, арк. 75].

Одночасно з завідуванням відділом народної освіти, Б.Д. Грін-

Б.Д. Грінченко з дружиною. [1901 р.].
ІР НБУВ, ф.170, № 757

ченко виконує обов'язки “присяжного засадателя Черниговского окружного суда” (1900 р.) [ф. I, № 31696]. Деякі виступи, що засвідчують чесність і безкомпромісність Бориса Дмитровича в справі захисту народу, збереглися в архіві та бібліотеці²⁴.

У 1894 р. у Чернігові за заповітом І. Череватенка було створене видавництво. З'явилася можливість реалізувати своє прагнення до розвитку українофільського напрямку у видавничій та бібліотечній справі²⁵.

Принциповість Б.Д. Грінченка та його постійна боротьба з прихильниками “державного законопослушання” викликали агресивну протидію з боку службовців та земських діячів. Формальним приводом для його звільнення стала конфліктна ситуація в листопаді 1899 р. між ревізійною комісією (гласними), яка була давно настроєна проти активної українофільської діяльності, і Борисом Дмитровичем – секретарем Управи. Ревізійна комісія “устами ее

2.2. Етапи життя та діяльності Б.Д. Грінченка (за архівними джерелами)

председателя” в доповідній записці заявила про неможливість подальшої співпраці з Грінченком в ультимативній формі: або всі члени ревізійної комісії “выходят в отставку всем составом”, або усувається з роботи Грінченко. Намагання І. Шрага вгамувати конфлікт, надавши Грінченку право офіційно пояснити Зборам свою позицію та представити пояснення офіційних осіб Управи, виявилися марними [ф. I, № 31827, арк.7–9].

16 листопада 1899 р. Грінченко подає пояснення на ім'я голови Управи Ф. Уманця стосовно конфлікту з ревізійною комісією та прохання про звільнення його з посади, а 18 грудня того ж року отримує офіційне повідомлення про задоволення його заяви [ф. I, № 31749, 31739, 31740]. Характеристика Грінченка головою Чернігівської земської управи як “человека честного и добросовестного” не позначилася на його рішенні про звільнення [ф. I, № 31752].

У листі до М.Ф. Комарова Б.Д. Грінченко обгрунтовує такий важливий крок своїм найзаповітнішим бажанням: “... я хочу спробувати бути українським письменником. Досі я був учителем чи канцеляристом, який вільного часу брався й до писання. Тепер хочу бути тільки письменником. ... Досі я маю тільки надії на “Киевскую Старину”, яка каже, що даватиме мені плату за белетристику. ...маю два–три плани на нові повісті, проекти оповіданнів etc. etc. Коли знайдеться такий добродійний літературний орган, що платитиме мені, то всі ті проекти мають стати ділами... Коли ж, не вважаючи на всю мою уперту працю (а думаю працювати дуже), я не зможу придбати собі і своїй сім'ї навіть “нужденного” шматка хліба, то се або моя праця нездатна і не варта ваги, або ще занадто рано бути в нас письменником” [ф. III, № 40910].

Чернігівський період життя завершився ретельним обшуком у помешканні Грінченків, однак ані бомби, ані “запрещенной литературы” знайдено не було [ф. I, № 32567, арк. 105–106].

За словами С.О. Єфремова, “в кінці 90-х років Грінченки опинилися в Чернігові без посади і заробітку, як неблагонадійні ... Власне за гонорари від видань вони проіснували більше року до того часу, коли “редакція “Киевской старины” (власне, Київська Громада) заходилася опрацьовувати великий словниковий матеріал, назбираний десятиліттями, і цю роботу доручено було Грінченкові. Року 1902 Грінченки переїздить до Києва. Півтретя року тягнеться знов спільна робота над словником, що дала згодом капітальну на ті часи працю – “Словарь української мови” (чотири томи, Київ, 1908–1909)”²⁶.

2.2.3.2. Діяльність у київській “Просвіті” (Київ – Оспедалетті): 1902–1910 рр.

Київський період життя та діяльності Б.Д. Грінченка розпочинається з роботи над славнозвісним “Словарем української мови”. За спогадами П.Я. Стебницького, “літ, мабуть, з тридцять над цим словником працювали київські гуртки та громадки, особливо студентські. Зібрано було дуже багато матеріалів, від давніх письменників, що записували слова поміж людом, і від новіших збірачів та прихильників рідного слова, але упорядкувати все те до ладу, щоб усьому світу можна було показати все багатство і красу народньої української мови, – не було кому, бо для цього треба було людину добре підготовлену” [ф. 244, № 89].

Власне, для роботи над цим виданнями Б.Д. Грінченка запрошували, ще коли він працював у Чернігові. За спогадами Є.Х. Чикаленка, чернігівський земський статистик О.О. Русов, приїхавши до Києва і довідавшись про намір членів київської “Старої Громади” видати український тлумачний словник, порадив запросити до цієї праці Б.Д. Грінченка – тоді ще секретаря Чернігівського земства. Б.Д. Грінченко вже був широко відомим письменником, редактором “Етнографічних матеріалів”, які видавало Чернігівське земство, видавцем книжок для народу і знавцем української мови, хоча він і не був дипломованим філологом, а лише мав звання народного учителя. “Словарь” – праця колективна, матеріал для нього збирався протягом досить тривалого часу, а потім упорядковувався і систематизувався редакцією журналу “Киевская Старина”. І все ж справжньою душею цього словника став Б.Д. Грінченко, який, перебравши в лютому 1902 р. функції його головного редактора, зумів за порівняно короткий термін здійснити в ньому таке ґрунтовне доопрацювання і такі кардинальні зміни, що опубліковану лексикографічну працю цілком заслужено стали називати “Словником Грінченка”.

Щоправда, в опублікованих в 2003 р. “Спогадах” Є.Х. Чикаленка наводяться дещо інші причини того, що словник називають Грінченковим. Однією з умов того, що він буде працювати над створенням словника, було одноосібне авторство Грінченка, незважаючи на ту обставину, що започаткував цю роботу В.П. Науменко, зретагувавши перші літери словника. Відповідно, “Стара Громада” наполягала на подвійному авторстві. Б.Д. Грінченко вимушений

2.2. Етапи життя та діяльності Б.Д. Грінченка (за архівними джерелами)

був погодитися на такі умови, проте В.П. Науменко сам зняв своє прізвище з видання (за Є.Х. Чикаленком, – “Науменко на перше місце раз у раз ставить справу, а не свою особу, а тому для нього це не має значіння”)²⁷. Інколи у мемуарах сучасників Б.Д. Грінченка згадується, що він мав репутацію “невживчивого” чоловіка в громадському житті, хоча в побуті той самий Є.Х. Чикаленко характеризує Б.Д. Грінченка як “надзвичайно милу людину – розумну, освічену, такого активного українця, яких тоді ще мало було на Україні”²⁸. (На доказ того, що Б.Д. Грінченко міг бути й веселим, і трохи легковажним, і жартівливим, хочеться навести фрагмент його листа до Т. Зіньківського від 1885 р.: “А так как увидеться нам необходимо и так как тебе легче, как одинокому, приехать ко мне, чем мне, то прошу я и жена моя, и дщерь моя, дабы вы явили свой ясный лик в нашу Сыроватку. Бери-ка отпуск и являйся в мае (или сейчас) и проживем до первых чисел июня. Здесь у меня будут, быть может, две барышни, и одна из них очень хорошенькая и “пичкою” и “серденьком”. Ну, да одним словом, ты познакомишься с этими барышнями-учительницами, и мы все вместе поговорим...” [ф. III, № 40832].

Редакція “Киевской Старины” поставила перед Б.Д. Грінченком досить складні вимоги та умови стосовно створення словника²⁹ [ф. I, № 31745, 31747–31748, 31828]. В одному з листів до В. Гнатюка Б.Д. Грінченко писав: “...роблю словарь: і руками, і ногами, і зубами роблю, бо академічний термін близько – хоч розсядся, а постався” [ф. III, № 40686].

“Матеріалу було мені дано, – згадував Борис Дмитрович, – тільки 49 тисяч слів і, не вважаючи на всі мої домагання, не схотіли доповнити цей матеріал новим. Ми з жінкою доповнили словарь скільки змогли з власного матеріалу, але все ж часу було так мало (Словарь робився на академічий конкурс, і останні років півтора мені доводилося сидіти над ним 10–11 годин щодня), що північні діалекти і ще дещо zostалися не повно зарепрезентовані. Через те Словарь одібрав од Академії Наук тільки другу премію, хоч про саму роботу і про знакову вартість словаря Академічна рецензія озвалася дуже прихильно” [ф. I, № 31582; № 32449, арк. 4 зв.].

Опублікований у 1907–1909 рр. чотири томний “Словарь” містить 68 тис. українських слів з народної і писемної мови, починаючи від Котляревського до початку ХХ ст. Свого часу М.Т. Рильський високо поцінував мовні багатства цього словника, цілком справед-

ливо поставивши його в один ряд із словником російської мови В.І. Даля.

Початок нового етапу громадської діяльності Б.Д. Грінченка пов'язаний із товариством “Просвіта” – українською громадською організацією для поширення знань у народі. З мінімальними грошовими засобами, за допомогою тільки маленького тісного гуртка однодумців Б.Д. Грінченко власною енергією, силою глибокої віри та безмежної любові до України з'єднав навколо себе розрізнену інтелігенцію і згуртував її в одне товариство³⁰.

У проханні до київського губернатора про створення товариства, підписаному М.В. Лисенком та Б.Д. Грінченком, визначається основна мета нової установи: “...содействовать развитию украинской культуры и, главным образом, просвещению украинского народа на его родном языке” [ф. І, № 31728].

Написання Статуту було доручене Модестові Левицькому. Гурт однодумців збирався протягом двох чи трьох вечорів у приміщенні редакції “Громадської думки” і, все обміркувавши, прийняв його в цілому. Згодом Статут доповнювався новими положеннями, але фундамент для початку діяльності нового товариства було закладено.

Згідно зі статутом, затвердженим 26 травня 1906 р., товариство “Просвіта” мало право видавати книжки, газети та журнали українською мовою, відкривати бібліотеки, читальні, здійснювати торгівлю книгами, засновувати музеї, навчальні, літературні, наукові і просвітницькі заклади, влаштовувати публічні лекції, літературно-музичні вечори, фундувати стипендії при навчальних закладах та оголошувати конкурси на кращий твір літератури і науки [ф. І, № 33660].

Початкову назву для товариства – “Україна” – було запропоновано Оленою Пчілкою. Перші збори, на яких були присутні 19 осіб, більшістю голосів (за винятком одного) цю пропозицію прийняли. Однак уже наступні збори, знову ж таки більшістю, ухвалили назвати нову організацію “Просвітою”, аргументуючи це тим, що “націоналістична” назва “Україна” “...одіпхне частину членів” [ф. І, № 31530, арк. 6]. Нову назву було підтримано і тими членами товариства, які вважали (до речі, серед них і Б.Д. Грінченко), що вона дозволить об'єднати в одну всеукраїнську “Просвіту” всі місцеві організації, що вже раніше обрали саме таку назву. Ухвалено було подати на розгляд Присутствія двомовний Статут (М. Левицький написав текст тільки російською мовою), і нарешті 26 травня 1906 р. його було затверджено.

2.2. Етапи життя та діяльності Б.Д. Грінченка (за архівними джерелами)

З самого початку, ще до перших Загальних зборів, у “Просвіті” чітко окреслилися дві течії: прихильники політизації діяльності товариства і власне “просвітники” [ф. I, № 31530, арк. 11–13]. Загальні збори, на яких було обрано Раду товариства, виявили, що більшість членів “Просвіти” схиляється до культурно-просвітницького характеру нової організації: “просвітники” Модест Левицький та Леся Українка отримали 46 із 47 голосів, Борис Грінченко – 45; “політик” Володимир Винниченко ледве зібрав 23 голоси.

Цією ж більшістю була прийнята резолюція, що проголошувала: “...товариство “Просвіта” є товариство просвітньо-культурне і безпартійне, і таким повинні бути і його видання” [ф. I, № 31530, арк. 15].

За чотири роки “Просвіта” видала 36 популярних наукових книг, влаштувала безліч музичних та літературних вечорів, лекцій, читань в Києві й околицях, випускала журнал і газету³¹.

17 серпня 1906 р. було припинено діяльність газети “Громадська думка”. А через деякий час «по газетах пішла звістка, що про діяльність “Просвіти” робиться слідство” [ф. I, № 31530, арк. 20], і, як результат, – на початку 1907 р. відбулися масові арешти серед членів “Просвіти”. До Либідського “участка” було забрано В. Винниченка, Б. Грінченка, Лесю Українку, О. Косач-Кривенюкову, Л. Драгоманову, М. Лисенка, Є. Чикаленка, В. Страшкевича, В. Дурдуківського та ін. [ф. I, № 31530, арк. 21]. Б.Д. Грінченка з товаришами посадили в льох, саме в ту камеру, де сиділа колись його дочка Настя: “Я зараз же знайшов на стіні написане Настусиною рукою її прізвище: батько опинився там, де була дочка”. Трохи пізніше ця обставина дозволила в’язням дещо покращити свої незадрісне становище: “один з городовиків підійшов до віконичка і спитався мене, чи то моя “барышня тут, в этой же камере, сидела”. На ствердну відповідь Бориса Дмитровича реакція була несподіваною: “Если вам чего нужно, так, пожалуйста, я с удовольствием” [ф. I, № 31530, арк. 23]. За невеликі гроші в камері Б.Д. Грінченка та його соратників опинилися газети, папір, конверти. Через декілька днів клопотанням дядька Лесі Українки, “якогось чиновника”, та М.М. Старицької члени Ради “Просвіти» були випущені на волю. Згадку про дні, проведені в тюрмі, та про допит, влаштований Грінченкові полковником Крицьким, донесли до нашого часу спогади Бориса Дмитровича.

Після зазначених подій на “Просвіту” посипалися заборони: не було дозволено ані книжкового складу, ані сільських бібліотек,

Б.Д. Грінченко з донькою. [1905 р.]
ІР НБУВ, ф.170, № 769

навіть бібліотеці товариства не можна було надати статусу публічної. “Ваше общество давно закрыть надо!” — говорив київський віце-губернатор Чихачов. Тільки з приходом нового губернатора графа О.М. Ігнат'єва, людини ліберальних поглядів, товариство відчуло деяку полегкість у ставленні до себе, “... хоч, — як згадував Б.Д. Грінченко, — і не завжди. Бо, наприклад, не дозволено на літературно-артистичному вечері читати Ф. Матушевському про Старицького, а мені про Куліша, а тому ж Матушевському заборонено цикл лекцій з української історії” [ф. I, № 31530, арк. 34].

Усі ці урядові заборони, постійні обшуки та арешти членів “Просвіти” утруднювали просвітницьку працю. Члени товариства — державні службовці на вимогу своїх начальників, які вважали “Просвіту” крамольною організацією, змушені були покинути товариство. Так сталося з В. Цимбалом та В. Дурдуківським, активними членами Ради “Просвіти”. А заборона бібліотек та лекцій по селах зовсім відрізала товариство від селянства, робила з “Просвіти”

2.2. Етапи життя та діяльності Б.Д. Грінченка (за архівними джерелами)

“інтелігентське товариство і перешкоджала найголовнішому його завданню: просвіті сільських мас “ [ф. I, № 31530, арк. 43].

Фінансово товариство існувало на добровільні пожертвування та прибутки від продажу книжок і квитків на різноманітні культурно-освітні заходи: благодійні концерти, поїздки до лісу, “пароходні гулянки в Межигір’я” тощо. Бібліотека “Просвіти” у більшості своїй складалася з книжок, подарованих як видатними вченими – М.Ф. Сумцовим, А.Ю. Кримським, В.М. Перетцом, М.П. Дашкевичем, Ор.І. Левицьким, П.Г. Житецьким, – так і зовсім невідомими людьми, що іноді мало не всю власну бібліотечку, зібрану за довгий час і оплачену тяжко заробленими грішми, віддавали на громадську справу [ф.1, № 31530, арк. 53].

Листи, які зберігаються в архіві Грінченка, засвідчують, що справа просвіти не була байдужою багатьом свідомим патріотам України. “Даючи гроші, – зауважував М.М. Аркас у листі до Б.Д. Грінченка, – я спокійний, знаючи, що вони підуть на користь нашому суспільству і що Ви зробите з ними щонайкраще, мені ж, як щирому синові Неньки нашої України, залишиться тільки бути Вам безкраю вдячним за Вашу святу працю” [ф. III, № 35511].

На першому році існування в товаристві були організовані чотири комісії: видавнича, бібліотечна, артистична і шкільно-лекційна.

Найголовнішою своєю справою товариство вважало випуск дешевих книжок для народу, тому видавничу комісію очолював голова товариства – Б.Д. Грінченко. Цензурні та політичні утиски змушували просвітян шукати альтернативні шляхи для публікації книжок за межами України. У Львові (львівська “Просвіта”) та Петербурзі (“Благотворительное общество для издания общепользных и дешевых книг”) були знайдені товариства, що допомагали київській “Просвіті” у розповсюдженні книжок серед українського народу. У 1903 р. Б.Д. Грінченко навіть став почесним членом зазначеного Петербурзького просвітницького товариства [ф. I, № 32434].

Не полишав своєю увагою Б.Д. Грінченко й роботу інших комісій “Просвіти”. Так, під час створення шкільно-лекційної комісії на неї покладався обов’язок відкрити українську початкову школу. Проте домогтися офіційного дозволу на її створення так і не вдалося, тому робота цього підрозділу “Просвіти” сконцентрувалася на проведенні популярних лекцій для робітників. Разом з тим, готуючи ґрунт для нормального функціонування майбутніх україн-

ських початкових і середніх навчальних закладів, члени комісії вирішили зайнятися підготовкою відповідних підручників. Це завдання було дуже складним, оскільки вимагало високої наукової кваліфікації. Одним з тих, хто відгукнувся на плани комісії, особливою зацікавленістю відзначався студент історико-філологічного факультету Університету св. Володимира І.І. Огієнко.

Логічним рішенням на підготовчому етапі роботи над створенням нових підручників було намагання зібрати, систематизувати та всебічно проаналізувати вже існуючі україномовні навчальні книжки, тому І.І. Огієнко отримав завдання скласти рецензії на українські граматики. Зважаючи на матеріальну скруту “Просвіти”, він у 1908 р. власним коштом видав перший реферат під назвою “Українська граматична література. Розгляд підручників, по яких можна вчитись і вчити української мови” у вигляді окремої брошури. На жаль, публікація цієї праці супроводжувалася певними неприємностями для автора. У підзаголовку брошури зазначалося: “Реферат, читаний на засіданні шкільно-лекційної комісії київської “Просвіти” і ухвалений нею для розповсюдження серед українського громадянства”. Проте окремий параграф статуту “Просвіти” оговорював: “Комісія працює самостійно, але виконувати її постанови не можна без згоди Ради”, а згоди Ради на публікацію брошури Огієнка ніхто не питав. З цього приводу один з членів Ради висловив своє невдоволення на засіданні шкільно-лекційної комісії. У відповідь члени комісії подали доповідну записку з протестом до контрольного органу Товариства. Реагуючи на події, Рада “Просвіти” також подала свої пояснення. Написані вони рукою Б.Д. Грінченка. З властивими йому принциповістю, скрупульозністю та ерудицією Голова “Просвіти” прискіпливо проаналізував роботу шкільно-лекційної комісії, визначивши її слабкі місця: “...комісія поставила собі два таких завдання, виконати яких вона очевидно не могла. Перше – це “установлення шкільної термінології по різних галузях знання”... Приступаючи до цієї роботи, комісія, очевидно, не зважила на те, яка ця робота величезна і тяжка... Щоб не бути безпідставним, можна навести такий приклад. Галицький учений д. Верхратський, хотівши підготувати термінологію для підручників, з 1864 до 1892 року видав шість випусків “Початків до уложення номенклатури і термінології природописної народної” і “Спис важнейших віразов з рускої ботанічної термінології і номенклатери з оглядом на шкільну науку в висших клясах гімназій”.

2.2. Етапи життя та діяльності Б.Д. Грінченка (за архівними джерелами)

Все це складає том в 216 стор. вісімки. Але матеріали д. Верхратського далеко не повні... До того ж працю сю зроблено по плану скромнішому, ніж план шкільно-лекційної комісії (нема фразеології і т.п.). Можна запевне сказати, що коли б цю роботу зробити так, як того хотів голова комісії, то на саму зоологію й ботаніку мало б було і тому в 300 стор. ... Не менш тяжке було й друге завдання: скласти повний комплект підручників для нижчої і середньої школи. Можна сказати, що для такого великого діла і зараз іще нема не то в “Просвіті”, а може й по всіх “Просвітах” на російській Україні відповідного числа наукових і педагогічних сил, настільки знайомих з українською мовою, щоб могли нею викладати всі ті науки, яких вчить середня школа...” [ф. 114, № 92, арк. 7–9]. А от стосовно брошури І.І. Огієнка Б.Д. Грінченка як Голова “Просвіти” підкреслив, що Рада Товариства не має до її автора ніяких претензій. Таким чином, інцидент було улагоджено, а велика приватна бібліотека Б. Грінченка поповнилася новою книгою з дарчим написом молодого автора.

Ніби відчуваючи швидкоплинність свого життя, Б.Д. Грінченко працює дуже багато. “Академія ще раз (після премії за “Словарь”. – Н.З.) пошанувала мене, закликавши року 1906 дати розгляд збірки фольклорних матеріалів д. Малинки, поданої на премію ім. Гоголя: за цю рецензію Академія дала мені золоту медаль. З початком р.1906 почалася на російській Україні нова періодична преса. Я віддав тоді весь час на роботу в “Громадській Думці” та в “Раді” 1906 року, а також у “Новій Громаді”. Редактора цього місяшника С.О. Єфремова двічі арештовувано р.1906, щоразу на кілька місяців, то мені доводилось і редагувати “Нову Громаду” більшу частину року” [ф. I, № 32449, арк.4 зв]. Він обирається почесним членом багатьох творчих об’єднань та спілок: так, в архіві зберігся квиток дійсного члена “Общества русских драматических писателей і композиторов” на ім’я Грінченка. А скільки листів з палкими проханнями очолити те чи інше товариство одержав він свого часу! “Хто ж, як не Ви”, – писали до Бориса Дмитровича ініціатори створення “Товариства українських драматичних письменників та композиторів” [ф. I, № 31798].

Титанічна робота, без вихідних та відпусток, вкрай погіршила фізичний стан Бориса Дмитровича. Захворювання туберкульозом продовжувався, – особливо після тяжких втрат – смерті дочки Насі та онука Волі.

Для лікування туберкульозу подружжя Грінченків виїхало на зиму до Італії, в Оспедалетті.

Про останні дні Бориса Дмитровича згадує у своїх мемуарах, написаних на прохання С.О. Єфремова в 1918 р., його дружина Марія Миколаївна.

Майже тиждень в Оспедалетті Борис Дмитрович почував себе краще, але швидко стан здоров'я погіршився. Для моральної підтримки Марія Миколаївна стала заохочувати чоловіка до вивчення італійської мови, нагадавши йому, що вони її вивчали ще в Чернігові в січні 1894 р. [ф. I, № 32239]. Разом вони почали складати італійсько-український словник і навіть трохи перекладали [ф. I, № 32655, арк. 1 зв.]. Борис Дмитрович збирався вивчати ще й норвезьку мову, “щоб читати Ібсена в оригіналі”. Говорив багато про Арне Гарборга. Коли він не міг вже працювати, Марія Миколаївна читала йому газети та книжки, серед них і улюблені з дитинства – Дюма, Рокамболь, Чехов (книжки, на прохання М.М. Грінченка, надіслав до Італії С.О. Єфремов, який допомагав Марії Миколаївні як міг) [ф. I, № 32655, арк. 2; ф. 317, № 273]. До Оспедалетті навідалися Щербаківський та Доманицький, обіцяли допомогти з поверненням в Україну [ф. 317, № 272].

Тяжким ударом для змученого Б.Д. Грінченка стало закриття “Просвіти”, і все ж з останніх сил він як міг турбувався про своє дітище, “бідкався, що нема товариства, затвердженого на зміну... Міркував про те, що робити, щоб обрятувати Просвітне добро ... бо воно здасться новій “Просвіті” [ф. I, № 32655]. За два дні до смерті Борис Дмитрович ще складав плани про повернення додому та мріяв про переїзд з Києва до Боярки [ф. 317, № 286].

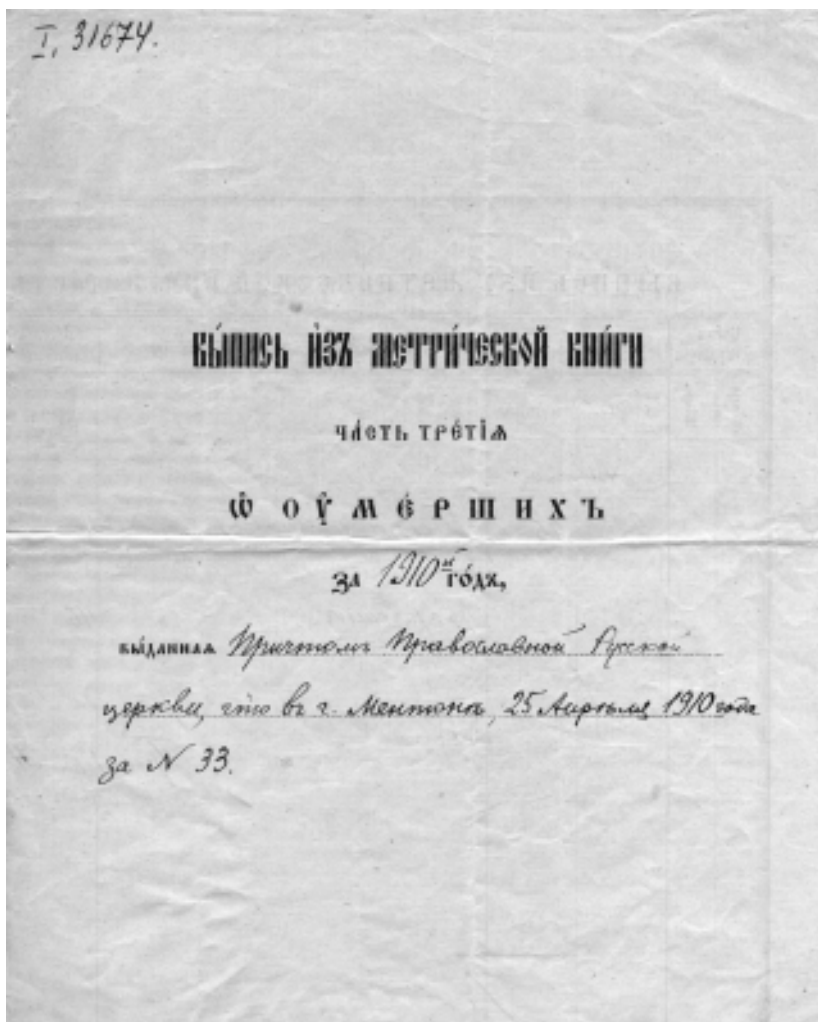
Помер Борис Дмитрович 6 травня (23 квітня) 1910 р. Згідно з виписом з метричної книги за 1910 рік “отпевание совершил причт православной Русской Церкви, что в г. Ментоне во Франции: тело для погребения отправлено в Россию” [ф. I, № 31674]. Клопотанням Сергія Єфремова тіло Бориса Дмитровича було повернено на Батьківщину і поховано на Байковому цвинтарі.

По смерті Б.Д. Грінченка протягом 10 років 14-ти просвітнім установам присвоїли його ім'я [ф. I, № 32647]. Це:

1. Школа імені Бориса Грінченка у Львові.
2. Товариство “Просвіта” ім. Бориса Грінченка у с. Мотовилівці (Київщина).

3. Вища початкова школа імені Бориса Грінченка у с. Августинівці Катеринославського повіту, заснована товариством “Просвіта”.

2.2. Етапи життя та діяльності Б.Д. Грінченка (за архівними джерелами)

Виписка з метричної книги про померлих м. Ментони (Франція). 1905 р.
ІР НБУВ, ф. І, № 31674

4. Школа ім. Бориса Грінченка в с. Новоселках Кобринського повіту на Поліссі.

5. Просвіта пам'яті Бориса Грінченка в с. Чарі Чорнобильського повіту на Київщині.

“Народна школа Бориса Грінченка”. Поштова листівка.
ІР НБУВ, ф. 292, № 158

6. Гімназія ім. Б. Грінченка для дорослих у Білій Церкві.
7. Гімназія ім. Бориса Грінченка в Умані.
8. Просвіта ім. Б. Грінченка в Мелітополі.
9. Державна гімназія ім. Б. Грінченка в Харкові.
10. Інститут народної освіти ім. Б. Грінченка, організований губернською земською управою Чернігівщини.
11. “Просвіта” ім. Б. Грінченка в с. Багринівці Літинського пов. на Поділлі.
12. Учительська семінарія ім. Бориса Грінченка у Києві.
13. “Просвіта” ім. Бориса Грінченка в с. Бірки Остерського пов. на Чернігівщині.
14. Гімназія ім. Бориса Грінченка в Катеринославі.

Розповідь про життєвий шлях Б.Д. Грінченка хочеться завершити словами з листа до нього простих солдатів: “Ми, солдати-українці тилиграфної роти Кушкінського гарнізону, зважаючи на Ваші заслуги і двадцятип’ятилітню літературну працю на користь нашої неньки України, ни можем ни висловити свого спочуття і дяки за добре діло! Щасти, Боже, Вам, як найбільше здоров’я і енергії для майбутньої користі нашої пригніченої Матиринщини!

Глько Пивоваров, Михайло Матвієнко, Олекса Гонтар, Юрко Кононенко, Стипан Лява, Петро Малюченко та інші” [ф. III, № 40531].

Примітки

- ¹ *Погрібний А.Г.* Унікальний документ нашої культури. – С. 73.
- ² Над могилою Б. Грінченка. – К., 1910.
- ³ *Грінченко Б.* Твори: В 2 т. / Упор. І.І. Пільгука, В.В. Яременка. – К., 1968. – Т. 1. – С. 59.
- ⁴ *Грінченко Б.* Твори. – К., 1929. – Т. 1–10.
- ⁵ *Смілянський Л.* Борис Грінченко. Критико-біографічний нарис. – Х., 1930. – 104 с.; *Кирилюк Є.* Борис Грінченко // Літ. і мистецтво. – 1943. – № 17; *Єфремов С.О.* Борис Грінченко. Про життя його та діла. – СПб., 1913.
- ⁶ Просвітянин. – 1918. – № 1; *Єфремов С.О.* Літературно-критичні статті / Упор. Е.С. Соловей. – К., 1993.
- ⁷ Серед некрологів та статей некрологічного типу можна назвати: *Косач-Драгоманова О.* Борис Грінченко / О.К. // Молода Україна. – 1910. – № 5. – С. 2; *Кибальчич Н.* Спомини про Б. Грінченка // Руслан. – 1910. – № 141–142; анонімі – Б.Д. Грінченко // Ист. Вестн. – 1910. – № 6. – С. 1112–1113; [Некролог] // Вестн. Европы. – 1910. – № 6. – С. 441–442; *Єфремов С.* Над могилою Б. Грінченка. – К., 1910.
- ⁸ Каталог фондів, вип. 1. – С. 9–29.
- ⁹ *Грінченко Б.* Твори: В 2 т. – Т. 1. – С. 598.
- ¹⁰ Зоря. – 1982. – Ч. 19. – С. 374.
- ¹¹ *Грінченко Б.* Твори: В 2 т. – Т. 1. – С. 597.
- ¹² *Плевако М.* Життя та праця Бориса Грінченка. – Х., 1911. – С. 11.
- ¹³ Там само. – С. 16.
- ¹⁴ *Грінченко Б.* Письмо в редакцию // Русский народный учитель. – 1884. – № 1. – С. 410.
- ¹⁵ *Єфремов С.О.* Марія Грінченкова. Посмертна згадка // Єфремов С.О. Літературно-критичні статті. – К., 1993. – С. 314–316.
- ¹⁶ Євген Чикаленко. Спогади (1861–1907) / Передмова В. Шевчука. – К., 2003. – С. 218.
- ¹⁷ *Грінченко Б.* Українська граматка. – К., 1917. – С. 61.
- ¹⁸ Там само. – С. 61–62.
- ¹⁹ Там само.
- ²⁰ Там само. – С. 62.
- ²¹ *Грінченко Б.* К вопросу о журнале для детского чтения // Земский сборник Черниговской губернии. – Чернигов, 1903. – С. 47.
- ²² Там само. – С. 314.
- ²³ Подробиці про початок діяльності Громади з вуст засновників містяться в автобіографії І.Л. Шрага: Наше минуле. – 1919. – С. 138; біографічні дані про О.А. Тищинського були надруковані Б.Д. Грінченком у не-

Розділ 2. Життя і творчість Б.Д. Грінченка...

кролозі, присвяченому цьому діячеві. – Зоря. – 1896. – Ч. 17. – Багато сторінок своїх мемуарів присвячує життю та діяльності О.А. Тищинського А.В. Верзилов, який добре знав його багато років і співпрацював з ним.

²⁴ *Грінченко Б.Д.* Про кари, до яких присуджують мирові судді. – К., 1876.

²⁵ Бібліотечну, музейну та видавничу діяльність Б.Д. Грінченка Чернігівського періоду детальніше розглянемо у 3 розділі пропонованої праці.

²⁶ *Єфремов С.І.* Марія Грінченкова. – С. 315.

²⁷ Євген Чикаленко. Спогади (1861–1907). – С. 217–219.

²⁸ Там само. – С. 219.

²⁹ Історія цього “Словаря” описана у спогадах С.О. Єфремова – передмові до видання Словника 1928 р.

³⁰ Архіви зберегли спогади Б.Д. Грінченка про діяльність київської “Просвіти” [ф. І, № 31530].

³¹ Детальніше про бібліотечну та видавничу діяльність товариства “Просвіта” йдеться у 3 розділі пропонованої праці.

РОЗДІЛ 3

Книжково-рукописна спадщина Б.Д. Грінченка як джерело для вивчення історії бібліотечної та книговидавничої діяльності в Україні кінця XIX – початку XX ст.

3.1. Народна просвіта в Україні кінця XIX – початку XX ст. і основні ідейно-просвітницькі погляди Б.Д. Грінченка

Перша половина 90-х років XIX ст. була позначена тиском загальної політичної реакції в Росії, що особливо тяжко відбилася на Україні, де на зламі 70-х та 80-х років набрав значного розвитку революційний рух, до того ж специфічна регіональна відмінність її полягала в тому, щоб гасити українське духовне життя.

Українська національна школа під опікою царської Росії зазнала непоправних втрат, безпрецедентного в світовій практиці регресу. Якщо, наприклад, у XVII ст. вся Україна була покрита мережею початкових та середніх шкіл, а в Києві функціонувала навіть академія, то наприкінці XIX ст. кількість навчальних закладів була зведена до мінімуму і то без викладання в них української мови.

Будь-які прояви національної свідомості кваліфікувалися як “мазепинство” та сепаратизм, що підривав основи імперії Романових. Своєрідними проблесками національного Руху були поодинокі видання белетристичного характеру, здійснювалася наукова робота, зосереджена навколо офіційних наукових установ, вона, звичайно, велася російською мовою, переживав саме тоді свій розквіт театр, хоча йому й було заборонено давати вистави в Києві та в межах Київського генерал-губернаторства. Прихильники народної освіти в Україні, які надавали великої ваги загальній просвіті та грамотності, навіть і російською мовою, почали засновувати так звані “Общества грамотности”, найзначніші з яких були в Харкові та Києві.

Харківське “Общество грамотности”, засноване в 1891 р., зосередило свою діяльність, головним чином, на виданні популярних книг для народу. Але з виданих ним 95 книжок за перше десяти-

ліття лише 5 % були написані українською мовою. Внаслідок цього видання харківського “Общества” розповсюджувалися, в основному, поза межами України; в північних російських земствах. Користь з цього для українського народу була сумнівною, оскільки просвіта чужою мовою залишалася для нього чужою. Так само й заснований у тому ж Харкові “Народный Дом” фактично служив інтересам російської культури й русифікації нижчих верств місцевого населення.

На цьому тлі помітно виділялося київське “Общество грамотности”, яке докладало чимало зусиль для поширення саме української книги і українського слова, даючи постійний притулок українському театрові, а згодом – “Просвіті”. У 1907 р. воно було закрите, видавши лише декілька українських книжок популярного змісту.

У той же період в Полтаві почав роботу “Народный Дом им. Гоголя”, в якому земство відкрило свій етнографічно-природничий музей і влаштувало українські концерти та театральні вистави.

Подібну до “Обществ грамотности” роль відігравали “Общества трезвости”, які почали виникати після того, як у 1896 р. російський уряд монополізував продаж горілки. У тих осередках, де більшість складала українці, вони намагалися розповсюджувати через “Общества трезвости” українські книжки, влаштувати українські театральні вистави та концерти. Але найчастіше всі ці намагання зазнавали значного опору російського уряду, який подекуди зовсім не допускав ніяких публічних виступів українською мовою.

У такі важкі часи розпочинав своє служіння українській просвіті Б.Д. Грінченко.

Аналізуючи згодом наслідки революційних подій 1905–1907 рр. в Росії та Україні, Б. Грінченко дійшов висновку, що революція зазнала поразки якраз через те, що її керманічі та учасники не мали відповідної освітньої підготовки, щоб збагнути стратегію й тактику політичної боротьби, її кінцеві результати і саму структуру суспільства, за яке боролися. “У нас, українців, – писав Б. Грінченко в передмові до своєї книги “Перед широким світом”, – це питання (освіти. – *Н.З.*) має ще більшу вагу, бо ми zostалися в просвітніх справах позад усіх європейських народів, і в нас справа просвіти є разом і справою національного відродження. Коли ми хочемо чогось досягти як національний організм, мусимо з усієї сили стати до просвітньої роботи”¹.

Аналіз особистих документів, що відклалися в фонді, проведення досліджень творчості та громадської діяльності Б.Д. Грін-

ченка і його родини, матеріалів діячів національно-просвітницького руху, вивчення історії діяльності організацій та установ, що займалися або мали відношення до бібліотечної та видавничої діяльності дозволяє визначити чотири напрями просвітницького руху кінця XIX – початку XX ст.:

1. Народна освіта через концепцію української школи.
2. Бібліотечна, бібліографічна і музейна справа.
3. Літературна та фольклорно-етнографічна діяльність, що зберігає народну культуру і мову.
4. Видання дешевих українських книжок.

Уже перші кроки на вчительській ниві впевнили Б.Д. Грінченка в тому, що “народна маса у своєму безправ’ї та забитості була далека навіть від усвідомлення власної національної визначеності: отже, належно скористатися наслідками революційного вибуху, аби той стався, вона просто не змогла б. Лишалася, таким чином, копітка, невпинна “підготовча” робота: треба працювати для народу, освічувати його соціально та національно, будити в тому самосвідомість, нести “світло в темні хати”².

“Грінченко подався вчителі, – писав свого часу московський учений Л. Бурчак у 1917 р. – Всі ми знаємо, наскільки важка ця праця. Вона забирає в людини майже весь її час і всі сили, якщо виконувати її совісно, з любов’ю й запалом. За цих умов вона зовсім не забезпечує матеріально, заробіток народного вчителя такий, що ледь-ледь вдається рятуватися від голоду. Грінченко свідомо обрав такий шлях, бо саме тут вважав найбільш потрібною і корисною свою працю, тут, як йому здавалося, найкраще можна використати свої сили для блага українського народу”³.

В умовах виснажливої і практично самотньої боротьби за право учителів та учнів на творчість, на доступ до світової культури, на вільну освіту рідною мовою працював Б.Д. Грінченко на ниві народної просвіти.

За чийось гірким жартом, “Министерство народного просвещения”, як згадувала Марія Миколаївна, було перейменоване в “Министерство народного помрачения” [ф. I, № 32571]. Діяльність сільських учителів суворо регламентувалася, всі їхні кроки були під контролем, і тому вони опинялися практично беззахисними перед тиском народних інспекторів земських управ.

Педагогічна діяльність у кожній з шкіл зміцнювала переконання Грінченка щодо необхідності відкриття українських почат-

кових навчальних закладів. Навчання в школі рідною мовою він вважав запорукою формування національної свідомості, без чого неможливе самозбереження та самоутвердження нації.

Найперше, на чому акцентував Б.Д. Грінченко, слід було підготувати національно свідомих учителів: “По учительських семінаріях та вчительських інститутах уся наука повинна зараз же бути українською мовою. Для тих учителів, які вже тепер є по школах, треба, щоб були прочитані курси української мови, української історії і історії літератури. Всі учителі повинні знати мову того народу, якому вони дають просвіту. По всіх інших середніх та вищих школах на Україні наука також повинна бути українською мовою, але заводиться се не зразу, а поступово, зараз же треба, щоб там учено українською мовою оцих наук: українських мови й літератури, історії та географії українського народу” [ф. I, № 31512].

Підтвердження ідеї, що народної мови немає й не може бути народної просвіти й самого народу, він почерпнув у працях філологів та педагогів Песталоцці, О. Потєбні, П. Фортунатова, Б. Водозова, М. Корфа, К. Ушинського. Особливо ретельно простудіював Грінченко “Вибрані твори” відомого німецького педагога Дістервега (№ 1155 за топографічним каталогом М.М. Грінченко), з цитування якого – “Виховуй так, як велить природа” – він починає свою відому статтю “Яка тепер народна школа на Україні”.

Маючи досвід викладання в російськомовних школах, Б.Д. Грінченко робить висновок, що чужомовна школа завдає учням непоправної шкоди. “Така школа, – говорить він, – по-перше, є набагато нижчою від народу – що ж бо варта вона зі своєю сотнею погано завчених слів перед тією безмежно глибокою, живою и повноводою мовою, яку виробив і вистраждав собі народ протягом тисячоліть; по-друге, така школа безсильна, тому що вона не буде розвиток дитини на єдиному, родючому душевному ґрунті – на народній мові та відбитому в ній народному почутті...”⁴.

Негативні явища, породжені чужомовним навчанням, спричиняють невпевненість учнів у власних силах, сумніви в своїх знаннях, заважають формуванню чіткої уяви, зумовлюють зниження інтелектуального рівня. Через це зрештою учень кінець-кінцем не знає жодної мови, розмовляє суржилом і потрапляє в смішне становище, плутаючи термінологію й лексику. “У нього, – зауважує Б.Д. Грінченко, – відбувається жахливе змішування російської мови з рідною, причому першої він не знає, і відомі йому слова вживає неправильно, а другу він зіпсував внесенням до неї чужого елемента”.

У своїй роботі “На беспросветном пути” він наводить численні приклади незрозумілості школяру-українцеві російської мови, якою велось навчання в школі, бо відмінності між російською та українською мовами в фонетиці, лексиці, граматичних формах настільки значні, що для українського учня приступити до навчання російською мовою означає почати опановувати хоч і близьку, але майже незрозумілу мову, внаслідок чого порушується логіка навчання, її важливий принцип – від відомого до невідомого, що, в свою чергу, веде до втрати системності у здобутті знань. Неймовірно зростають труднощі, подолання яких вимагає в дитини надмірного розумового напруження, призводить до перевтоми. Для опанування всіма знаннями в неї не вистачає ні сил, ні часу. Виникає невпевненість у власних можливостях, апатія до навчання. І як висновок, зазначає Грінченко, чужомовна школа не може забезпечити відповідну суму знань у тому обсязі, в якому це здатна зробити школа з рідною мовою навчання. Неспроможний засвоїти передбачений програмою матеріал учень мимоволі стає пасивним.

Чужомовне навчання, стверджує Грінченко, спричиняє розлад між сім'єю та школою. Воно веде до зневажання українського слова і повсякденно виробляє в учнів зневагу до рідної мови. Б.Д. Грінченко вказує на вирішальний вплив рідної мови на народну думку і творчі сили народу. Виходячи з поглядів О.А. Потебні на мову як на творчий орган мислення, силу, що створює і розвиває думку, він приходиться до висновку: “Якщо мова народу не розвивається, то не може розвиватися й народна думка, і творчі сили народу гинуть”⁵.

Послідовний прихильник розвитку української мови на ґрунті вивчення народної традиції, він постійно прагне до “оживлення” вишуканої літературної мови живим народним словом. У листі до батька від 22 жовтня 1901 р. Б.Д. Грінченко пише: “Каждый писатель понемногу творит язык, нужно только, чтобы это было хорошо. Возьми русскую литературу. Ведь слова: терпимость, промышленность, мировоззрение, благосостояние, наслаждение, восхищение, целесообразность, количество, качество и огромное количество других созданы писателями и относительно некоторых из них даже известен автор: напр., промышленность составил Карамзин. Но в моей повести нет ни одного слова, составленного мною. Из приводимых тобой слов лишь слово “Добробут” есть не народное, книжное, но оно давно употребляется в литературном языке. Язык книги никогда и нигде не бывал чистым языком народа: да и трудно

теперь украинскому языку остаются исключительно простонародным, когда на нем учат в гимназиях, читают лекции в университетах и издают ученые сочинения. Все же остальные, приведенные в твоём письме слова есть чисто народные, а если тебе незнакомы некоторые из них, то это потому, что ни один человек не может знать всего языка...” [ф. I, № 32415].

На основі постійних спостережень за дітьми Б.Д. Грінченко переконливо доводить, що фольклор, рідна мова найглибше знайомлять їх з народною мораллю. А денаціоналізація, навпаки, призводить до таких тяжких наслідків, як аморальність та бездуховність. Але не тільки в цьому, на думку Б.Д. Грінченка, покликання школи. Вона має стати основним засобом залучення українського народу до здобутків світової науки і культури. Тому, якщо народ хоче бути народом, а не масою, з якої, за висловом самого Бориса Дмитровича, “легко ліпити коники”, то він повинен піклуватися про той рівень освіти, який дається в школі, про те, щоб молоде покоління усвідомило, яку роль відіграють знання в національному самовираженні. Через це Б.Д. Грінченко завжди наголошував на тому, що в українській школі обов’язково слід вивчати також і російську мову, проте лише як дисципліну без претензій на винятковість. “Початкова школа, на думку Б.Д. Грінченка, повинна бути розмірена на шість років. Вся наука в її повинна бути рідною українською мовою. Тільки після того, як ця мова вже буде ізучена, можна в вищих класах почати вчити державну мову як один з предметів науки” [ф. I, № 31512]. За таких умов зникнуть причини для національного невдоволення і збережеться чистота материнської мови як засіб всебічного розвитку національного індивіда. “Коли мову будь-якого народу, – застерігав Б.Д. Грінченко, – як-от українського, виганяють зі школи, з церкви, з адміністративних інституцій, з суду, забороняють її навіть у літературі, то тоді тая мова перестає бути мовою освіти, культури, мовою освічених класів і зостається тільки мовою темної неосвіченої маси”⁶.

Узагальнюючи результати російськомовної політики в Україні, представники офіційних кіл царської Росії трактували непопулярність російських книжок на селі вродженою антипатією українців до читання взагалі. Таким псевдотеоретикам Б.Д. Грінченко протиставляв історичні, науково виважені аргументи. Зокрема, про те, що вже з XVII ст. іноземці, які відвідували Україну, із захопленням говорили про суцільну письменність та високу культуру насе-

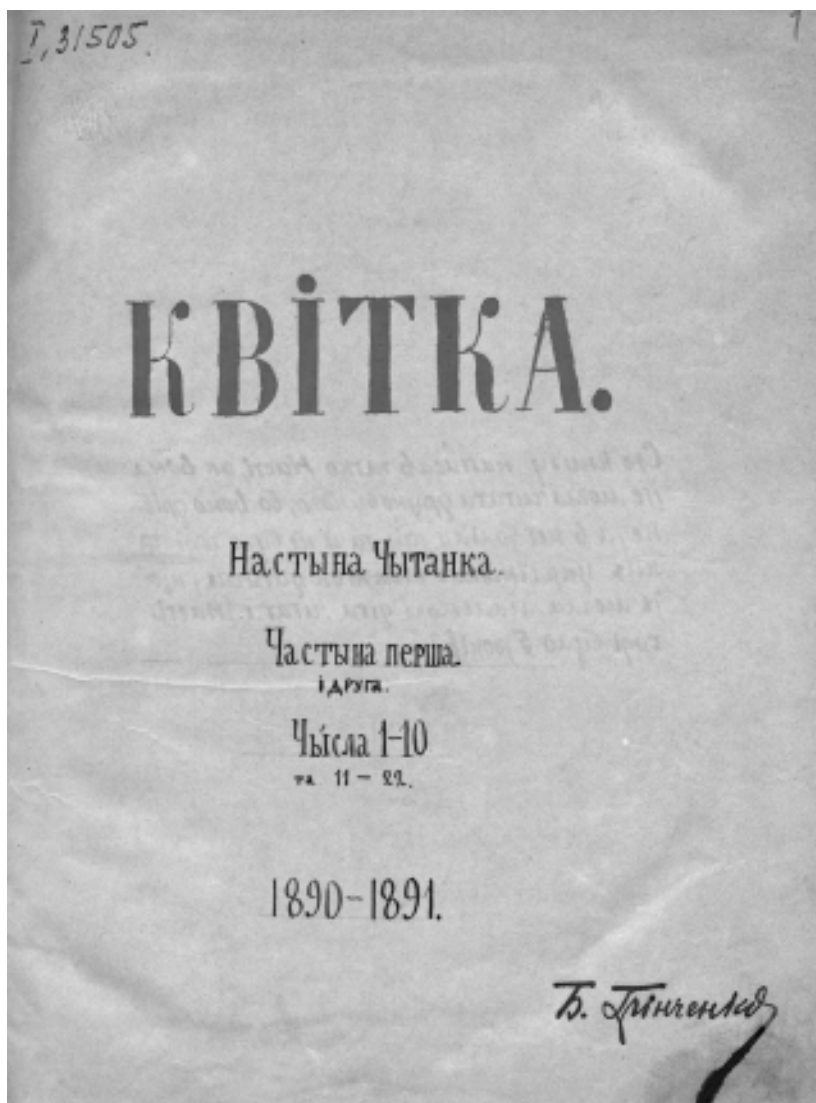
лення. Як підтвердження цьому Б.Д. Грінченко наводить слова арабського мандрівника, архідиякона Павла Алепського, занотовані 1652 р.: “Починаючи з цього міста (Рашкова. – *Н.З.*) і по всій землі руських, тобто козаків, ми підмітили чудову рису, яка викликала наше здивування: всі вони, за невеликим винятком, навіть більшість їхніх жінок та доньок, уміє читати і знає порядок церковних служб і церковні наспіви; крім того, священники навчають сиріт і не полишають їх тинятися вулицями невігласами”.

Коли, починаючи з кінця XVIII ст., на території України стала проводитися русифікація, український народ “з провідної висококультурної європейської нації перетворився на темну масу, роль якої зводилася до годувальника неосяжної імперії”⁷. У своїй роботі “На беспросветном пути” Б.Д. Грінченко писав: “Незважаючи на більш як столітній вплив російської школи, церкви, адміністрації, суду, друку, незважаючи на майже півстолітню (з 1863 р.) заборону української літератури, російська мова для нашого народу не тільки не стала рідною, а й навіть зрозумілою, щоб вона могла служити хоча б для ледь помітного засвоєння знань”⁸.

Особливу роль у навчанні дитини рідною мовою Б.Д. Грінченко відводив книзі. Значення книги він розглядав з погляду її впливу на людину, народ і відповідно до рівня просвіти, який може дати кожна книга. Цій проблемі присвячені дослідження, що їх Б.Д. Грінченко провадив в період учителювання в с. Олексіївці: “Не читайте, – каже було, – як згадує одна з учениць – Марія Познякова, – зря яких книжок, бо з гарної книжки людина гарного навчиться, а з негарної негарного”⁹.

Висвітленню ролі книги в житті дитини присвячена стаття Б.Д. Грінченка “К вопросу о журнале для детского чтения в земской народной школе”. На думку вчителя, розумовий розвиток дитини повинен бути цілеспрямованим, системним і безперервним. Він має забезпечуватися не тільки в процесі занять у школі, а й під час роботи над книгою поза її межами. З цією метою необхідними є дитячі журнали, специфіка і завдання яких полягають в тому, щоб систематично впливати на душу дитини, виховувати її в потрібному напрямі, закладати підвалини для міцних моральних переконань.

Вміло організована й спрямована робота з книгою – найголовніша запорука формування дитячих уподобань, смаків та загальної ерудиції. “Как только научится ребенок читать, – вважав Б.Д. Грінченко, – он таким образом будет получать новую почву для ра-

Рукописна читанка, укладена Б.Д. Грінченком для навчання доньки.
ІР НБУВ, ф. І, № 31505

боты своего мышления. Раньше только те или иные жизненные обстоятельства, среди которых жил ребенок, были для него этой почвой. Теперь же его кругозор значительно расширяется. В сфере моральных понятий еще не выработано ничего окончательного. Книжка встречается с почти нетронутым моральным миром ребенка. И далее положение ребенка в вопросах морального характера – не постоянное, оно изменяется до тех пор, пока у человека не выработается надлежащее мировоззрение”¹⁰. Книга може сприяти моральному розвитку дитини або завдати йому шкоди. І саме читання книг разом із впливом всієї навколишньої обстановки допоможе сформувати світогляд дитини. Досягти поставленої мети, вважав Б.Д. Грінченко, вчитель зможе за умови, якщо він матиме чітке уявлення про рівень розвитку та нахили юного читача.

Таким чином, завдання книжки, згідно з Грінченковим досвідом, – систематично впливати на душу дитини з метою виховання її в потрібному напрямі, вироблення високих моральних якостей. Якщо той чи інший твір потрапляє в руки дорослого читача із сформованим світоглядом, то він спроможний сприйняти ідею письменника критично. В такого читача наявні певні наукові знання, життєвий досвід. Що стосується дітей, то їм усього цього бракує. Тому вони не здатні ставитися до художнього твору критично і легко піддаються впливу проповідуваної автором ідеї. Діти керуються переважно почуттями, а не розумом. “Через те всяка ідея, – підкреслює педагог, – як тільки вона доторкнулася до їх почуттів, спроможна глибоко проникати в їхню душу. Хороша, добра ідея здатна зробити багато добра, проте й погана ідея тим більше може справити вплив на дитячу душу. Ось чому слід остерегатися, щоб у творах для дітей маленькі читачі не знайшли нічого такого, що могло б суперечити моральним ідеалам”¹¹.

Неабияку роль Б. Грінченко відводив навчанню дітей через дітей, готуючи, таким чином, з найбільш підготовлених учнів помічників учителя. “Эта система, писав Б.Д. Грінченко в своїй доповіді Чернігівському земському зібранню в 1984 р., – полезна сама по себе, рядом со всякой другой системой подготовки учителей, даже тогда, когда нет в этом нужды, полезна как элемент, который оживляет школу и подбадривает самого учителя, пробуждая в нем инициативу. Поэтому, сколько бы ни было учительских семинарий, система пополнения учительского персонала из числа лучших учеников данного учебного заведения по методу Белля, Ланкастера, Тростендорфа и Коменского никогда не утратит своего значения”¹².

Та головну роль у навчальному процесі він все ж надавав особі вчителя. На думку Б. Грінченка, саме від учителя залежить формування особистості дитини, встановлення дружніх стосунків з учнями. Це стосунки взаємодопомоги, підтримки, згоди, поваги, які повинні стати основою співтворчості педагога і вихованців. Моральне співробітництво повинно сприяти виробленню в учнів свідомого ставлення до навколишнього світу, до суспільства, до народу, його культури, праці, до себе.

Сотні листів, отримуваних Б.Д. Грінченком протягом усього життя від колишніх учнів, красномовно стверджують вірність обраного мудрим педагогом шляху: “..нам радісно, – відписує Б.Д. Грінченко одному із своїх колишніх школярів, – що наші школярі про нас ізгадують. А ще радісніше буде, як приїдемо колись та побачимо, що з їх гарні люде повиходили, що живуть вони по правді Божій і дітей своїх тії правди навчають”. З іншого листа: “Спасибі тобі, любий Якове, що не забуваєш нас і добрим словом згадуєш! І ми тебе так саме. Коли єсть у тебе охота, то напиши мені, як там у вас люде живуть, що роблять...”. Ще один лист: “Я тебе завжди згадував, що ти був у мене в школі гарний учень і добрий хлопець, і мені й тепер любо згадувати про тебе. Спасибі, що написав про своє життя...” [ф. III, № 40630–40632].

Борис Дмитрович віддавав належне трудовому вихованню як необхідній умові повсякденного життя, яка забезпечувала б кращий фізичний розвиток, сприяла виробленню спритності і вміння володіти найнеобхіднішими інструментами. Він прагнув, щоб в початкових класах впроваджувалася фізична культура, оскільки “сучасна школа поставила перед собою завдання: поряд з розвитком розумовим та моральним давати й фізичний розвиток, який би крім фізичних сил людині давав змогу частково пристосовуватися до майбутнього практичного життя”¹³.

Роздуми та мрії переповнювали молодого вчителя, проте за одвічним браком часу він встигав лише дещо занотовувати до свого записника, сподіваючись згодом сформувавати свої думки в струнку педагогічну систему.

Така пора настала лише тоді, коли скінчилася шкільна діяльність Б.Д. Грінченка і почалася “служба” у відділі народної освіти Чернігівського земства. Тут він мав змогу легально та спокійно довести до кінця розпочату ним раніше роботу та активно пропагувати свій доробок.

3.2. Бібліотечна, музейна та бібліографічна діяльність Б.Д. Грінченка

Матеріали архіву Б.Д. Грінченка свідчать, що власне в цей період були написані його основні статті про народну освіту, частина яких тоді ж була опублікована. Останні статті вдалося опублікувати вже за часів київської “Просвіти” у “Громадській думці”, “Раді”, “Киевской Старине” та “Новій Громаді”¹⁴.

3.2. Бібліотечна, музейна та бібліографічна діяльність Б.Д. Грінченка

Бібліотечна та бібліографічна діяльність Б.Д. Грінченка залишилася поза увагою літературознавців та істориків, наукових праць з цього питання в історіографії практично немає, хоча ця справа була невід’ємною частиною загальних ідейних прагнень і просвітницьких переконань, яким він залишався вірним усе життя. Відразу ж зазначимо, що, оскільки подружжя Грінченків тісно співпрацювало на цій ділянці просвітництва, в пропонованому підрозділі йтиметься також про бібліотечну та бібліографічну роботу Марії Миколаївни.

Першою бібліотекою Грінченків можна вважати книжкове зібрання у с. Олексіївка Слов’янoserbського повіту Харківської губернії. Це була не власна, а шкільна бібліотека, що до приїзду нового вчителя складалась з книжок, дозволених інструкціями Міністерства просвіти. Створена вона була стараннями самих учителів та існувала при шкільному приміщенні [ф. I, № 32568, арк. 4].

Репертуар дозволених законом книжок красномовно засвідчує “Список книг, присланных Славянoserbским училищным советом” до Олексіївської школи. Складається він з 13 позицій, які включають, в основному, літературу богословського змісту: “Св. пророк Илья”, “Рассказы о соловецком монастыре”, “Рассказ из жизни христианских подвижников. Св. Алексей” Алмазова, “Житие св. Ефрема Сирина”, “О церковном богослужении”, “Житие св. Николая-чудотворца”. Світська література була представлена “Недорослем” Фонвізіна, “Рассказами о Суворове” Петрушевського, Фултоном та Стефенсоном. Також дітям пропонувалася книжка Латишева “Здоровье”.

Треба віддати належне ще одному документу з архіву Б.Д. Грінченка. Це “Список книг, принадлежащих Х.Д. Алчевской и находящихся в частном пользовании учителя Алексеевской школы”, датований 1893 р., тобто часом, коли вчителем у Олексіївці був Б.Д. Грінченко. Саме з його ініціативи до сільської школи коштом

Х.Д. Алчевської стали надходити книги, що репрезентували кращі зразки світового красного письменства та науково-популярної літератури. До нього входили твори Еврипіда та Плутарха, Дікенса й Беккера, Шекспіра та Гофмана, Жуковського та Бічер-Стоу, К.Д. Ушинського та В.І. Немировича-Данченка. Шкільна бібліотека отримала “Книжки для школи” та “Книжки для дітей”, “Читальню народної школи” та “Вестник иностранной литературы”, “Детское чтение”, “Отечественные записки”.

Як бачимо, відома просвітителька потурбувалася про розвиток дітей у всіх напрямках, крім національного. Х.Д. Алчевська недооцінювала значення рідної мови для виховання, і саме це спричинило дискусію між нею та Б.Д. Грінченком на сторінках газети “Буковина”, де у 1892 р. Грінченко вміщує свої “Листи з України Наддніпрянської”, в яких критикує 1-й том упорядкованої Алчевською книги “Що читати народові?” за відсутність в ній творів українських авторів. Б. Грінченко не був вороже настроєний до російської культури, проте стояв за національну освіту і докоряв Алчевській за те, що вона своєю системою прагнула русифікувати український народ, денационалізувати його.

Ця критика виявилася плідною. Так, уже в 1906 р. в III томі книги Х. Алчевської “Що читати народові” були вміщені твори Тараса Шевченка, Івана Котляревського, Євгена Гребінки, Марка Вовчка, Івана Франка, Панаса Мирного, Михайла Коцюбинського, Лесі Українки та 300 українських пісень.

Отримати підручники та книжки українською мовою в умовах дії Емського указу та цензурних утисків можна було лише виписавши їх зі Львова, маючи на це спеціальний дозвіл цензури. Цим і пояснюється те, що серед матеріалів архіву Грінченка часто зустрічаються рукописні копії переважно львівських видань: “Магомет і Хадіза. Поема П. Куліша”; “Дума про курку з курчатами. Зложив на спомини про Дорнбах П. Куліш”.

Власний репертуар народної книги Б.Д. Грінченко став складати ще за часів вчителювання у Введенському. Вивчення запитів простих селян, їх реакцію на ту чи іншу прочитану вголос книгу заклали перші цеглинки до узагальнюючого книжкового репертуару.

Методи, які використовував Б. Грінченко для вивчення попиту на книжки дорослих і дітей, включали:

1. Видачу книжок для читання додому із наступною бесідою про те, що прочитали діти та дорослі селяни, іноді замість бесіди чита-

3.2. Бібліотечна, музейна та бібліографічна діяльність Б.Д. Грінченка

чі подавали короткі відгуки на прочитані книжки, що здебільшого склалися з одного або двох слів: “книга гарна”, “книга погана”, “розібрав”.

2. Читання книжок дорослим людям вголос, а потім заслуховування їхньої думки про прочитане. Ці думки записувалися Борисом Грінченком та його дружиною Марією.

У результаті Грінченко визначав, що “одна книжка зостається зовсім незрозумілою, хоча й написана для народу, а друга, автор якої й не важив на народ, розуміється більш-менш гарно. Можна серед народу стріти людей, що зрозуміють і твори перворядних письменників (і сі люди зовсім не є особливі, одмінні, а просто звичайні собі тямущі люди), а разом і таких, що не дадуть ради і найлегшій книжці”¹⁵. Це було своєрідним соціологічним дослідженням читача, яке Грінченко започаткував одним з перших у вітчизняній бібліотекознавчій науці та практиці.

Репертуар книг для народу у Грінченка орієнтувався на фольклор, українську та світову літературу і популярну тематику. Ці чотири класичних підвалини, на його думку, повинні використовувати в своїй роботі укладачі дешевих книжок для народу, шкільних підручників, читанок, просвітницьких журналів, словників, популярних видань як для молоді, так і для дорослих (але не для “избранных”, а для духовного виховання широких кіл).

У своїй статті “Народнопросвітні книжки” Б.Д. Грінченко докладно аналізує вже опубліковану літературу українською мовою, акцентуючи на недоліках, які, на його думку, неприпустимі при виданні книжок для народу: “Треба дуже ретельно міркувати над репертуаром.... Я ні трохи не проти видання для народу народних творів або переробок з їх. Багато сих творів сам народ уже позабував, то читатиме їх як нове, потім – не всі-ж народні твори є в кожній місцевості: що в одній знають, того в другій може й не чули ніколи. Але видаючи за-для народу сі твори, треба добирати з їх, з одного боку, речі, коштовні своїм артизмом, а з другого – речі, які не чинитимуть шкоди поступовій освіті народу” [ф. I, № 33528].

Ніби беручи кожную книжку до рук та гортаючи її сторінки, Б.Д. Грінченко уважно і з повагою до видавця та авторів розглядає кожен твір, щоразу висловлюючи своє міркування про доречність її публікації: “У нас нема написаної задля народу історії рідного краю, дві-три книжки історичної поезії не дадуть ніякого знання”, “...повинність кожного нашого письменника дати кілька книжок

науково-популярних, коли не самому написати, то хоч переробити чи перекласти”, “д. Гнат Галайда добре переклав оповідання Пейверинти “Мороз”. Але ж коли можна друкувати переклад з Пейверинти, – чому не вільно з Гомера, Шекспіра, Гете, Гейне, Шіллера? Чим попускається добробут і щастя російської людності, коли деякі люде читатимуть Шекспіра не в Гербелевому, а в Кулішовому перекладі”, “Проповідь мужності, сміливості, боротьби зо злом і енергії, енергії, енергії – ось чого нам треба!” [ф. I, № 33528].

Особливу увагу Б.Д. Грінченко надавав доборові репертуару дитячих книг. Він вважав, що розумовий розвиток школяра повинен забезпечуватися не тільки в процесі занять у школі, а й поза її межами, під час роботи над книгою.

Основні вимоги до письменників та видавців дитячої літератури визначені в статті Грінченка “Періодичне видання для дітей”:

“1. Кожен написаний для дітей твір мусить бути пройнятий тим чи іншим моральним ідеалом, адже у їх (дітей. – *Н.З.*) панує більш почування, ніж розум.

2. Нема ніякої потреби берегти дитину од розуміння, що на світі є горе й мука, навпаки треба, щоб вона як з дійсного життя, так і з книги вчилася любові й співчуттю до всіх страждених.

3. З другого боку, треба перестерегти дитячого письменника і од реалізму черезнадвеликого.

4. Твори для дітей мусять бути артистичними. Тільки артистично написаний твір може вчинити вражіння з потрібною міццю.

5. Гарний твір для дітей мусить розбуркувати у дитини думку і розсувати її обрії. Через це він мусить бути, звісно, розумний.

6. Мова в дитячому творі мусить бути цілком зрозуміла дітям, але мусимо, одначе, зауважити, що ми цілковиті вороги всякому перевертанню мови на дитячий лад, усякому підлабузнюванню під дитячий тон. Писати треба грамотно та літературно”.

Роздуми Б.Д. Грінченка над репертуаром дитячої книги мали не абстрактний характер, а конкретні вияви в конкретних репертуарних списках книжок, рекомендованих для сільських бібліотек. До бібліотечних фондів на селі повинні були увійти:

для найменших дітей – народні казки (“Бідний вовк”, “Брат і сестра”, “Кривенька качечка”, “Два товариші”, “Вітер”, “Яйце-райце”, “Вовче лихо” тощо), пісні та загадки, байки Л. Глібова; невеличкі оповідання І. Нечуя-Левицького, В. Чайченка, О. Поповича, “Букварь южнорусский” Шевченка, “Читанка” Хуторного;

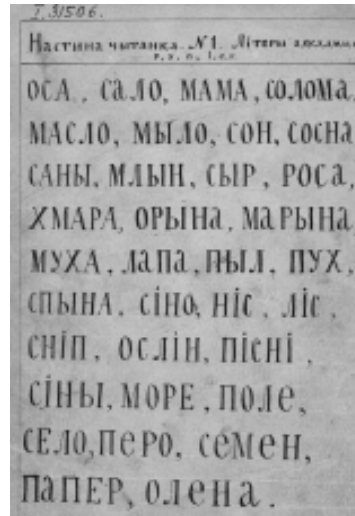
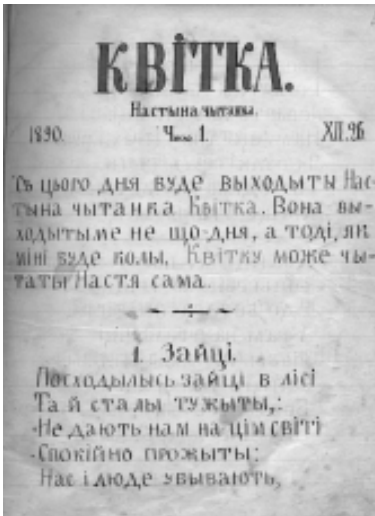
3.2. Бібліотечна, музейна та бібліографічна діяльність Б.Д. Грінченка

для дітей старшого віку – казки Андерсена, “Тарас Бульба” М. Гоґоля, “Про українських козаків, татар та турків”, “Думи про турецьку неволю та про Самійла Кішку”, “Граматики” Куліша, науково-популярні книжки В. Чайченка, твори І. Нечуя-Левицького, Панааса Мирного, Старицького, Стороженка, “Енеїду” Котляревського та “Кобзар” Т.Г. Шевченка.

Репертуар книжок, складений для доньки Насті, засвідчує індивідуалізований підхід з урахуванням рівня освітнього цензу. У списку рекомендованої для неї літератури значаться “Іліада” та “Одісея” Гомера, “Прометей закутий” Есхіла, “Цар Едіп” Софокла, Вергілієва “Енеїда”, “Божественна комедія” Данте, Джованьйолі, Сервантес, Лопе де Вега, Корнель, Мольєр, Вольтєр, Беранже, Ґого, Жорж Санд, Бальзак, Золя, Шекспір, Свіфт, Бернс, Діккенс, Лєс-сінґ, Гете, Шіллер, Гейне, Шпілґаген, Ібсен. У списку наявна й критична література. Крім зарубіжної, звичайно, значне місце приділене українській літературі (Котляревський, Гулак-Артемовський, Квітка-Основ’яненко, Гребінка, Куліш, Костомаров, Шевченко, Марко Вовчок, Глібов, Кониський, Мордовець, Самійленко, Яворницький, Леся Українка, Яновська) та російській (Жуковський, Грибєдов, Пушкін, Рилєєв, Кольцов, Лєрмонтов, Гоголь, Тургєнев, Добролюбов, Помяловський, Толстой, Некрасов, Гончаров, Островський, Салтиков-Щєдрін, Майков, Решетніков, Успенський, Гаршин, Горький, Данилевський).

При укладанні власної бібліотеки врахована також і дитяча література. Серед 35 одиниць дитячої літератури – художні твори, фольклорні підбірки, періодичні видання.

У той час, коли царський уряд прагнув зробити народну школу органом для насадження офіційних суджень, інструментом затримання народного розуму в темряві, молодий Б.Д. Грінченко всупереч цьому намагався дати дітям хоча б зернята справжньої національної освіти. М.М. Грінченко згадує про хитрощі, на які доводилося йти вчителєві, щоб діти у школі і поза нею почули гарну, літературну рідну мову: “Говорилося з ними по українському, а так звані “письменные работы” в класі писали вони по московському. Бувало іноді, що я читала вголос українську книжку, або школярі читали по черзі теж уголос, і слухав тоді весь клас. І це було так, ніби нагорода за щось. Наприклад, школярі змовлялися і робили поза класом кілька задач або писали “письменную работу”, а тоді прохали вільну годину вжити на читання. Але все, що писали не в

Рукописна читанка, укладена Б.Д. Грінченком для навчання доньки.
ІР НБУВ, ф. I, № 31505, 31506

класі, писали школярі по українському. А писали вони рецензії на прочитані книжки. Обмаль книжок у шкільній бібліотеці Грінченко надолужував тим, що сам перекладав, переписував та власноруч опрацював їх. Такі книжки яскраво свідчать про надзвичайний талент Б.Д. Грінченка як упорядника, укладача та письменника. Чудом збереглися в архіві саморобні книжки для Насті та інших дітей. Оправлені в картонні палітурки, вони викликають почуття захоплення та поваги до людини, яка з такою любов'ю, не жалкуючи часу й сил створювала ці справжні витвори мистецтва. Розмальовані власними малюнками чи з наклеєними листівками, з великим шрифтом та, головне, прекрасно продуманим змістом вони були окрасою власної бібліотеки Б.Д. Грінченка та “божеським даром” для селянських дітей, що набиралися мудрості та знань з саморобних книг, написаних рідною зрозумілою мовою. Серед них: “Настина читанка” [1888 р. – ф. I, № 31506], “Українська грамати́ка” [1888 р. – ф. I, № 31536], “Думка» [1888–1889 рр., – ф. I, № 31457], “Грамати́ка” [1889 р. – ф. I, № 31456], “Квітка. Настина читанка” [ч. 1, 2. 1890–1891 рр. – ф. I, № 31505], “Проліски. Настин часопис” [2 травня 1894 р. – ф. I, № 31511], “Книжка для читання”

3.2. Бібліотечна, музейна та бібліографічна діяльність Б.Д. Грінченка

[1889 – ф. I, № 31555], “Кобзар” Шевченків для дітей. Вибрані вірші” [б.д. – ф. I, № 31558], “Мальована азбука” [ф. I, № 32550–32551].

Складені Грінченком для навчання доньки Насті та інших дітей підручники стали зразками методики й методології початкової освіти дитини. Тематично матеріал підручників Грінченка вміщено за принципом “від простого до складного”. Перші розділи подають відомості про навколишній світ (назви тварин та рослин, частин людського тіла, днів та місяців року тощо), завершують підручник матеріали з географії та астрономії. Навіть прислів'я та приказки підібрані так, щоб ще змалечку ознайомити дитину з основними моральними та етичними нормами життя. Скажімо, розділ про гроші ілюструється прислів'ями: “За гроші не купиш ні батька, ні матері, ні родини”, “Трудяща копійка годує довіку” [ф. I, № 31555].

Пізніше, вже в Чернігові, подружжя Грінченків продовжило цю роботу для дочки та інших дітей. З'явилися “Памятна книжка. Життєпис українських письменників та їх твори. Настине читання” (укр. та франц. мовами), “Рідна мова. Читанка для середнього віку” [ч. I, II, ф. I, № 32564], “Рідна Нива. Перелік творів для читанки, що складена для дітей середнього віку”, “Про Україну наша рідна мова” [ф. I, № 23553].

В архіві Б.Д. Грінченка маємо цікаві зразки дитячої творчості, журнал “Думка” учнів Олексіївської школи – витвір самостійного мислення, творчого підходу й широти поглядів школярів на навколишній світ. У журналі містилися дитячі оповідання та вірші про природу, розповіді про пам'ятні події, казки, записані від односельчан [ф. I, № 31457].

Учителювання дало змогу Б.Д. Грінченкові ближче познайомитися і з дорослою частиною сільського населення. Влаштувані Борисом Дмитровичем у своїй хаті “вечори читання вголос”, на які сходилося чи не все село, на яких велася довга розмова – вислуховувалися думки селян про почуте, незрозуміле роз'яснювалося, улюблені місця зачитувалися вдруге. Такі вечори визначали критерії майбутньої роботи по написанню та виданню книжок для простого народу.

Архів Грінченка містить автографи його статей про репертуар народнопросвітницьких книжок та конкретні списки літератури з різної тематики. Так, до переліку історичних книжок для народу внесено твори Шевченка, “Про українських козаків” М. Драгоманова,

думи про турецьку неволю, “Невольник” М. Кропивницького, “Слово о полку Ігоревім”, “Захар Беркут” І. Франка, “Унія” І. Нечуя-Левицького. Не оминає увагою Б.Д. Грінченко науково-популярних книжок для народу. Він палко вітав появу кожного видання, яке давало селянам хай найпримітивніші знання про Землю і Сонце, про грім та блискавку, про сільське господарство та запобігання хворобам. У статті “Народнопросвітні книжки” він окремо наголошує на кижках такого роду, оцінює позитивний внесок кожної з них до справи просвітительства народу та жалкує, що їх виходить замало: “Книжки д. Чикаленка (“Розмови про сільське хазяйство”. – *Н.З.*) – гарні книжки. Так просто, зрозуміло і практично оповідає він! Се його велика заслуга, що він написав сі книжки і що досяг дозволу на друк і на місце в народніх та шкільних бібліотеках. І я не дивуюся, що перша книжка, видана р. 1897-го, сього року вже видається вдруге – виправлена й побільшена. Чутка є, що друкується вже й четверта. Так і хочеться сказати: коли б десята ... двадцята! Ми стоїмо тепер в такому становищу, що дати народові добрий підручник на всі відділи хліборобства й звязаних з ним справ буде великою заслугою перед краєм” [ф. І, № 33528].

Прекрасним зразком науково-популярної літератури були статті самого Б.Д. Грінченка – “Залізо”, “Як живиться рослина”, “Золото та залізо”, “Вода” та чимало інших.

Б.Д. Грінченко вважав розбудову народних бібліотек одним з найважливіших напрямів просвітницької діяльності. Отримавши посаду начальника відділу народної просвіти, він багато зусиль віддає створенню Чернігівської земської бібліотеки. Його благородним намірам сприяло, зокрема, те, що трохи раніше він займався впорядкуванням бібліотеки Управи і здійснив важливу й копітку роботу з підготовки каталогів – карткового, систематичного та алфавітного. Деяке уявлення про масштаби роботи надають дані про обсяг бібліотеки: “Работа эта продолжалась со 2 ноября 1898 г. по 19 марта 1899 г., так как библиотека Управы, как видно из Отчета Управы за 1898 г., заключала тогда в себе 9380 томов книг, 757 годов периодических изданий и 13 географических карт и планов” [ф. І, № 31825]. Титанічну працездатність Б.Д. Грінченка засвідчує те, що поряд з такою трудомісткою роботою він відповідав також за ведення канцелярських справ, листування, поточний архів Управи, видання Журналу земської управи, що нараховув за рік 502 сторінки, або 31 друкований аркуш. До того ж саме

3.2. Бібліотечна, музейна та бібліографічна діяльність Б.Д. Грінченка

тоді він разом з дружиною упорядковував музей В.В. Тарновського, де, за даними звіту до управи, було перевірено 3021 предмет за старим каталогом і складено додатковий список загальною кількістю 570 предметів (усе разом з переглядом бібліотеки та нових надходжень складало 7876 предметів) [ф. I, № 31825].

Основні положення стосовно бібліотечної справи викладені в чернетці його, ймовірно, виступу до доповідної записки, датованої 1899 р. [ф. I, № 32568].

Основну роль у створенні народної бібліотеки Б.Д. Грінченко надає земствам, які за державною спрямованістю повинні були дбати про народну освіту. “Дело устройства таких библиотек еще очень ново, и в литературе о нем немного говорилось, – пишет Борис Дмитриевич. – И это очень жаль, так как для рациональной постановки дела крайне необходимы сведения о том, как оно поставлено в настоящее время в различных земствах, как относятся к библиотеке население, удовлетворяют ли они запросы населения, предъявляемые к книге, не высказывают ли сельские читатели своих желаний относительно того, что бы им желательно было бы иметь в библиотеке, кроме того, что им дают ... и было бы весьма полезно и даже необходимо, чтобы земства печатали ежегодные подробные отчеты о деятельности библиотек” [ф. I, № 32568, арк. 2–2 зв.].

Критичний розгляд діяльності бібліотек та земських управ дозволив би, на думку Б.Д. Грінченка, об'єктивно оцінити стан і потреби бібліотек, розробити їх прийнятний тип і взагалі змінити на краще закон про бібліотеки. З документа дізнаємося, що для народних бібліотек існували спеціальні офіційні каталоги Вченого Комітету Міністерства народної освіти, які регулювали склад книжок. Ці каталоги були ще більш “порізнаними”, ніж ті, що регламентували книжковий репертуар звичайних бібліотек, в них не було навіть книг, “соответствующих по языку и по содержанию данной местности” [ф. I, № 32568, арк. 4].

Порівняно з іншими земствами Чернігівська губернія в розбудові народних бібліотек виглядала найкращою, оскільки в 1894 р. на потреби бібліотек було витрачено 60 тис. крб. Але справа зупинилася через непорозуміння стосовно грошей у повітах та неможливістю купувати книжки. Тоді ж було прийняте рішення про передачу повітовим управам не грошей, а книжок, замовлення ж книжок здійснювалося за списками, які спеціально мали готуватися щорічно [ф. I, № 32568, арк. 7].

У дискусіях та доповідях Грінченко активно обстоює необхідність прийняти нові правила про розміщення та функціонування бібліотек в училищних приміщеннях, умови роботи в певні часи, виділення окремої посади бібліотекаря, яку дозволялося б займати вчителю за сумісництвом. І все ж основним у проекті Б.Д. Грінченка, запропонованому на розгляд земської управи, було вільне комплектування фондів бібліотек. Було вже навіть складено поширений бібліографічний список російських, українських та західноєвропейських видань. Та цьому проекту не дано було здійснитися, оскільки Міністерство народної освіти категорично відхилило пропозиції і стосовно правил, і стосовно списків, складених, на нашу думку, членами Чернігівської Громади і, відповідно, Грінченком як основним виконавцем.

Різні бюрократичні перепони затримали відкриття бібліотек майже на чотири роки, воно почалося лише в 1897 р. після виділення коштів на будівництво приміщень [ф. І, № 32568, арк. 8]. У березні 1899 р. зусиллями Грінченка в 11-ти повітах Чернігівської губ. було відкрито 133 сільські бібліотечні читальні і одна – в Ніжині [ф. І, № 32568, арк. 12]. Для відправлення були сформовані комплекти книг вартістю 100, 150, 200, 250 і 500 крб.

Обґрунтовуючи положення про необхідність щорічних звітів читалень та бібліотек, Борис Дмитрович вбачає в них інструмент реального контролю і, відповідно, можливість бібліотечних працівників розповісти про свої потреби та запити. Для сучасного дослідника ці звіти є джерелом інформації про стан на просвітянській ниві того часу. Так, наприклад, з цих документів дізнаємося про те, що бібліотека с. Горбова отримала на 250 крб. книжок з петербурзького Комітету грамотності і створила читальню, яку взимку відвідували 82 чоловіків, 42 підлітки, а жінок та дівчат лише двоє. Тут же подається порівняльний аналіз відвідувань читачів у залежності від часу дня та сезону, пропонуються поради щодо полегшення формальних умов відкриття читалень та бібліотек [ф. І, № 32568, арк. 18–19].

Грунтовній критиці Б.Д. Грінченко піддав Каталог книжок для сільських бібліотек Ученого Комітету: “В каталог вошли только две малорусские книги: “Энеида” и “Москаль-чаривный” И.П. Котляревского. Нельзя себе представить, чтобы в малорусской литературе не нашлось еще многих и многих книг, включение которых в каталог сельских библиотек необходимо. Даже и относительно ав-

3.2. Бібліотечна, музейна та бібліографічна діяльність Б.Д. Грінченка

тора, попавшого в этот каталог, – Котляревского, приходится сказать, что не включена его лучшая вещь – по содержанию вполне невинная – “Наталка Полтавка”. Даже многие произведения Квитки, Стороженко, Шевченко и др. допущены в сельские и даже школьные библиотеки в русском переводе – вряд ли представляют какие-либо основания устранять оттуда малорусские оригиналы и заставлять читателя малоросса читать “Наймычку” Шевченко непременно в русском переводе” [ф. I, № 32568, арк. 20–21].

Борис Дмитрович собисто бере активну участь у комплектуванні Чернігівської громадської бібліотеки. Список книг, подарованих ним цій бібліотеці в 1894 р., нараховує 60 найменувань. Серед них не лише власні твори Б.Д. Грінченка та інших українських письменників (Куліша, Стороженка, Єфименка), а й науково-популярні роботи з історії Англії, Америки, літературознавчі статті, літературні твори представників світової культури (Гомера, Беранже, Лермонтова, Шіллера, Ламартіна, Жорж Санд, Діккенса, Сімона), книжки з історії України (“Матеріали по історії Запорозжя” Андрієвського), етнографічні матеріали (“Исследование народной жизни” Єфименка) [ф. I, № 31802].

Багато сил віддає Б.Д. Грінченко боротьбі за демократичні принципи побудови громадських бібліотек та керівництва ними. Треба зазначити, що за статутом народних бібліотек вирішення всіх питань їх діяльності покладалося на Загальні бібліотечні збори (Общее собрание), які, в свою чергу, створювали спеціальні комісії для вирішення того чи іншого питання, і на основі висновків цих комісій виносили рішення. Борис Дмитрович наполягав, щоб у засіданнях Загальних бібліотечних зборів брали участь і представники всіх “розрядів”, навіть останнього – “малосостоятельного” четвертого. Крім того, ним пропоновано створити новий, п'ятий, розряд читачів, який давав би змогу записувати до бібліотеки людей за місячну передплату в 10 коп., посилаючись на приклад Харківської бібліотеки, де найменший внесок був 5 коп. Річна передплата в 2 крб. дозволяла б передплатникам брати участь у Зборах бібліотеки. Така демократичність та доступність грамотності були, на думку Б.Д. Грінченка, необхідними умовами розвитку народної просвіти [ф. I, № 31804].

У загальному звіті за 1899 р., наприкінці служби Б.Д. Грінченка в Чернігівській управі, лаконічно і виразно було охарактеризовано бібліотечну сферу його діяльності: “Заканчивалось под его руко-

водством и при его ежедневном участии начатое еще в конце 1898 г. приведение в порядок и составление каталога (карточного, систематического и алфавитного) библиотеки Управы”.

Бібліотечна діяльність була заявлена в Статуті Київського товариства “Просвіта” як один із основних напрямів діяльності: “Для допомоги розвитку української культури і першим чином просвіті українського народу Товариство має ... заводити свої бібліотеки” [ф. 114, № 1].

Уже на першому засіданні “Просвіти” серед нагальних справ друге та третє місяця за значимістю займають питання створення бібліотеки “Просвіти” та “ширення бібліотек, складених на основі нормальних каталогів”.

З обґрунтуванням створення саме власної книгозбірні для товариства “Просвіта” виступив С. Шемет, обґрунтовуючи це необхідністю “на чому виховуватись українській інтелігенції добувати потрібні знання. Тільки тоді українська інтелігенція з такої нікчемної, якою вона є тепер, зробиться добре озброєним просвітнім військом, що робитиме культурно-просвітню роботу для рідного народу”. На його пропозицію, до бібліотеки слід добирати книжки усіма мовами та з усіх галузей науки і літератури, зацентрувавши особливу увагу на доборі книжкових фондів для спеціального українського відділу. Цей відділ, на думку С. Шемета, мав складатися з книжок українською мовою та іншими мовами про Україну.

Проти висловлених у доповіді положень несподівано виступили члени товариства “Просвіта” В. Винниченко, А Жук, К. Єремів. Звернемося до документів: “Те, що вони говорили, зіходилося до двох пунктів:

а) Бібліотека повинна служити не інтелігенції, а робітникам, бо тільки вони є підвалиною національного і культурного соціального визволення народу;

б) Немає ніякої потреби дбати спеціально про український відділ, бо українських книжок мало, і вони не можуть дати читачам нічого путящого. А Жук доводить, що не буде ніякої користі з того, що “постягають усякий хлам з Женев та зо Львова”. Українська література “складається з таких оповідань, як от “Як ковбаса та чарка”, і з неї через те не може бути ніякої користі. Треба популярної соціал-демократичної літератури” [ф. 114, № 2, арк. 3].

Більшістю голосів все ж було вирішено створити при Товаристві власну бібліотеку й зробити це першочергово, відклавши різні ор-

3.2. Бібліотечна, музейна та бібліографічна діяльність Б.Д. Грінченка

ганізаційні моменти на пізніший час. Стосовно формування народних бібліотек у провінції була прийнята постанова про негайний початок комплектування книжок для передачі їх сільським бібліотекам. Робота пішла активно, і вже в листопаді, через п'ять місяців після відкриття “Просвіти”, на Загальні збори виноситься питання про необхідність організації при Товаристві власного книжкового складу “як для згаданої потреби, так і взагалі для продажу книжок” [ф. 114, № 2, арк. 10].

Як свідчить додаток до протоколу засідання “Просвіти”, у тому ж листопаді 1906 р. Товариству було пожертвовано понад 2300 книжок. Серед тих, хто дарував літературу, – Б. та М. Грінченки, К. Квітка, Л. та О. Косач, Л. Пахаревський, М. Коцюбинський, О. Череповський, Н. Гирич, Є. Чикаленко, М. Кривинюк, В. Дурдуківський, Х. Алчевська, М. Левицький, М. Сумцов, В. Щербина, Л. Падалка, Д. Дорошенко, М. Лободовський, В. Антонович, М. Дашкевич, В. Перетц, В. Ляскоронський, Л. Ідзиковський, О. Левицький, В. Доманицький, Л. Драгоманова, П. Житецький, В. Страшкевич та багато ін. Колективними жертводавцями стали редакції “Громадської Думки”, “Киевской Старины”, “Шершня”, Київське товариство грамотності, “Благотворительное общество издания общепользных и дешевых книг”, видавництво Пирожкова.

У проєкті Інструкції для бібліотек-читалень товариства “Просвіта” зазначається, що документом для відкриття таких бібліотек має бути заява від сільської громади з обов'язковим визначенням, на які кошти існуватиме читальня, де саме буде знаходитися, хто обирається відповідальним за бібліотеку та з власноручним підписом того, хто згодиться на цю посаду. Крім того, громада повинна повністю підтримувати Статут “Просвіти”. Рада “Просвіти”, з свого боку, бере на себе всі клопоти про дозвіл та реєстрацію читальні-бібліотеки. Кошти бібліотеки складаються з членських внесків, з пожертвувань та з грошей, зароблених власне читальнею шляхом постановки театральних вистав, концертів, читань тощо. Усіма справами бібліотеки керує Рада, обрана щонайменше з трьох осіб (бібліотекаря, писаря та скарбника). До товариства “Просвіта” бібліотека має сплачувати членські внески в розмірі членських внесків одного дійсного члена “Просвіти”, за що отримує всі права членів Товариства, тобто має право на зменшення ціни на видання “Просвіти” на 25 %. Коли ж діяльність бібліотеки буде припинена постановою Ради товариства “Просвіта”, з бібліотеки знімається ім'я

“Просвіти” та відповідальність за неї, а все, що надавалося бібліотеці коштом Товариства, повертається назад.

Значна частина книжок, подарованих товариству “Просвіта”, передавалося бібліотеці власне “Просвіти”, частину ж планувалося розповсюдити по сільських читальнях: “Рада та Бібліотечна комісія приймають подарунки книжками, щоб розсилати їх на село; Рада і Бібліотечна комісія зоставляють за собою право контролю цих книжок, щоб не висилати книжок, невідповідних тим завданням, які має перед собою “Просвіта” [ф. 114, № 3, арк. 16].

Незважаючи на колосальні зусилля “Просвіти” з розбудови бібліотечної справи на Київщині, адміністрація міста з великою неохотою видала дозволи на відкриття сільських бібліотек. У протоколі засідання Товариства від 25 березня 1907 р. читаємо: “Сподіваючись, що може в цьому році пощастить Товариству активізувати заведення бібліотек “Просвіти”, Рада просить збір дозволити їй в кожную нову таку бібліотеку давати видання “Просвіти” і ще 10 рублів на купування інших українських книжок, щоб таким робом зараз же закладалась підвалина для такої бібліотеки” [ф. 114, № 3, арк. 31].

Невідкладним завданням Бібліотечної комісії було створення огляду народної літератури українською мовою в формі рецензій спочатку на нові книжки, а згодом і на всю українську літературу.

Значні та цікаві плани просвітян дуже часто так і залишалися лише в протоколах загальних зборів Товариства. На здійснення їх не вистачало коштів. До того ж фактично роботу проводило кілька десятків активних членів, інші ж ними тільки номінально вважалися. В одному з останніх протоколів засідання Ради “Просвіти” читаємо: “Бібліотечна комісія так не може посунути вперед справу з упорядкуванням бібліотеки, підбором книжок, нумерацією, складанням карточок, бо для цього потрібні люди, а члени на призначені дні являються дуже неакуратно. Приходиться радуватися, як збереться 8–9 членів. При бібліотечній комісії існує офіційно підкомісія для складання і видавання рецензій з текучої української народної літератури, але ця сторона діяльності цілком занепала, бо члени комісії рецензій не приносять і не збирають” [ф. 114, № 5, арк. 87].

Особливо загрозливим стан став тоді, як Голова, сказати б – душа – “Просвіти” Борис Грінченко за станом здоров'я змушений був виїхати до Італії.

3.2. Бібліотечна, музейна та бібліографічна діяльність Б.Д. Грінченка

Із закриттям “Просвіти” у 1910 р. постало питання, як доцільніше розпорядитися її майном і, зокрема, бібліотекою, яка була найзначнішою на теренах Російської імперії спеціалізованою науковою бібліотекою україніки. Бібліотека «була збережена зусиллями “просвітян” після скасування товариства і відновила свою діяльність у 1918 р. Після створення Національної (Всенародної) бібліотеки України і в умовах фактичної ліквідації “Просвіти” після остаточного утвердження радянської влади в Києві передача “просвітянської” бібліотеки на початку 1920-х років до ВБУ була єдино вірним і виправданим кроком”¹⁶.

Протокол № 56 від 29 квітня 1919 г. засідання Тимчасового комітету для заснування Національної бібліотеки України свідчить про те, що “...Т-во “Просвіта” прохає Національну Бібліотеку взяти для охорони книжки “Просвіти”, бо їх зараз починають розграбовувати. Постановлено: Прийняти без відповідальності бібліотеку “Просвіти” для тимчасової охорони, перевезти на кошти “Просвіти до бувш. Педагогічного Музею”¹⁷.

9 травня 1919 г. ВБУ надала бібліотеці товариства “Просвіта” “охоронного листа доки вона не буде перевезена до Всенародної Бібліотеки”¹⁸.

На жаль, книгозбірня “Просвіти” перестала існувати як цілісний комплекс, її фонди були розпорошені і влиті до фондів так званого загального відділу ВБУ.

Зусилля Б.Д. Грінченка по розбудові народних бібліотек мали велике значення для справи народної просвіти, формування основних принципів роботи масових книгосховищ та визначення їх ролі в духовному розвитку народу і національної культури.

Імена подружжя Грінченків не значаться серед видатних музеєзнавців, які заклали підвалини музейної справи в Україні. Проте, на нашу думку, їхній внесок у розвиток теорії літературно-етнографічного українського музею і практичну музейну роботу заслуговує на особливу увагу.

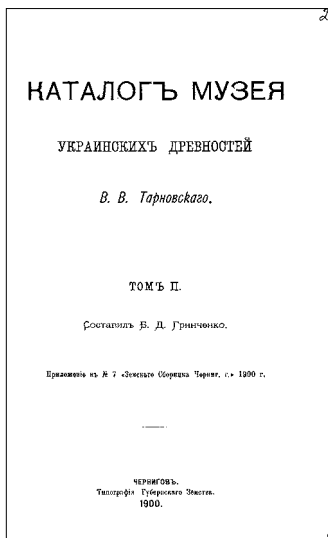
Як уже згадувалося, в Чернігові Б.Д. Грінченкові було доручено упорядкування музею В.В. Тарновського. Історія цієї роботи відображена в деяких документах архівного фонду Грінченка і в спогадах Марії Миколаївни, датованих 1929 р.

13 червня 1899 р. помер Василь Васильович Тарновський, який заповів свій музей Чернігову і визначив душеприкажчиком Федора Михайловича Уманця, голову Чернігівської земської управи. За

духовним заповітом, Музей мав бути створений “без права отчуждения и перемещения из г. Чернигова с тем, чтобы Музей назывался его именем, каковое звание должно переходить всегда к старшему в его роде” [ф. І, № 31811]. У вересні 1899 р. Грінченко був відряджений до Києва з дорученням прийняти експонати Музею від члена Правління Київського товариства старожитностей та мистецтв (“Киевское общество древностей и искусств”) М.Ф. Біляшівського [ф. І, № 31817, 31815]. Речі зберігалися в будинку Б.І. Ханенка, котрий перевіз їх з вогкого підвалу музею Товариства. Під час складання опису вдова

П.О. Куліша О.М. Куліш (Ганна Барвінок) передала в дар до фондів деякі речі чоловіка і три офорти Т.Г. Шевченка з власноручними шевченковими підписами [ф. І, № 31823, 32411].

Велика кількість речей, рукописів та книжок не потрапила до першого тому Каталогу (1898), який підготував і видав сам В.В. Тарновський, і Грінченку довелося упорядкувати неописану частину. Цю роботу подружжя Грінченків виконало, як було вже сказано, практично безкоштовно, що могло сприйматися навіть як виклик тим земським діячам, що zorganizували справжню кампанію проти прийняття Музею і особливо його розміщення в спеціальному приміщенні, яке мало бути збудоване спеціально для цього культурного закладу. Спочатку експонати були перевезені до управи, потім – до Сирітського дому, і нарешті – в Качановку, де був великий парк і куди Грінченки переїхали для упорядкування Музею. Майже рік вони прожили там, мріючи залишитися в цьому чудовому місці, «під тихими вербами» назавжди й працювати на благо української культури навіть і за мізерну платню в 25 крб., призначену їм земством (до речі, в управі Грінченко отримував 125 крб.). Головну технічну роботу з опису експонатів та рукописів виконала Марія Миколаївна. Обробка експонатів та рукописів здійснювалася вечорами, тоді ж був підготовлений другий том Каталогу, куди увійшов опис речей, не включених Тарновським до першого тому.

3.2. Бібліотечна, музейна та бібліографічна діяльність Б.Д. Грінченка

Серед них: акварельні малюнки й портрети загальною кількістю понад 1520 одиниць, більш ніж 3000 рукописів та 503 номери колекції Тараса Шевченка [ф. I, № 32259], а також нові надходження. Каталог музейної бібліотеки, що нараховувала 2321 книгу, Грінченки планували видати окремим томом [ф. I, № 31814]. Була проведена велика робота по систематизації книжок за такими розділами бібліотеки: “I. Стародруки; II. Богослов’я; III. Красне письменство; IV. Історія, історія літератури, біографії, критика; V. Мовознавство, фольклор, етнографія, географія, подорожі; VI. Соціологія, економіка, статистика; VII. Природознавство, медицина; VIII. Мистецтво, ноти; IX. Мистецтво, ремесла, сільське господарство; X. Газети, журнали, альманахи, збірки; XI. Підручники; XII. Довідкова література; XIII. Відділ Тараса Шевченка; XIV. Книжки типу “різне” [ф. I, № 32255. 1902 р.]

Огляд експонатів Музею, виконаний подружжям, вимагав глибоких знань і виняткової ретельності. Працюючи з музейними матеріалами, подружжя Грінченків “не втрималося”, щоб не розробити основні принципи їх зберігання та використання. Ними були складені “Правила для відвідувачів Музею”, в яких обґрунтовувалися принципи наукового доступу до фондів з метою максимального збереження унікальних експонатів та плідного їх використання для науки й культури. Згідно з положенням про Музей, при ньому створювався Кабінет для наукових занять. Вхід до Музею та Кабінету передбачався безкоштовний. Музей мав бути відкритим позмінно, щоб ті відвідувачі, хто був зайнятий вдень, могли б працювати в Кабінеті ввечері. Дослідникам з інших міст дозволялося працювати щоденно, незалежно від того, чи то “присутственный” день, чи ні. Для проведення роботи зі зберігання та опису фондів двічі на тиждень Музей був закритим для відвідувачів. Рукописи та малюнки видавалися винятково під особистим наглядом доглядача Музею і не більше трьох одиниць зберігання. Додому нічого не видавалося, заборонялося також копіювання без спеціального дозволу. Перед укладанням правил Б.Д. Грінченко ознайомився з досвідом аналогічних закладів: Кавказького музею, Музею Академії наук у Санкт-Петербурзі, Археологічного та нумізматичного кабінету Варшавського університету, Громадського музею м. Кам’янець-Подільського, Московського Публічного та Румянцевського музеїв, Академії мистецтв тощо.

Цінність цієї праці важко переоцінити навіть сьогодні – тіль-

Експозиція Музею
українських старожитностей В.В. Тарновського. 1900 р.
ІР НБУВ, ф. XI, № 3509

ки завдяки цьому каталогові збережені для нащадків відомості про значну кількість безцінних реліквій історії та культури України.

Невтомна робота Б.Д. Грінченка з укладання бібліографічних переліків та покажчиків знайшла відображення в його архіві. Ці матеріали відтворюють коло питань, над якими працював Борис Дмитрович, засвідчують ретельне вивчення кожної проблеми, що так чи інакше виникала перед ним. Марія Миколаївна була вірним товаришем і помічником Борисові Дмитровичу в цій копіткій справі.

Перший етап бібліографічної діяльності з історії українського письменства та української літератури припадає на період учителювання та просвітницької діяльності в Чернігові. Бібліографічний літературно-критичний покажчик “Книги і статті по історії української літератури у книгозбірні М. і Б. Грінченків” був складений подружжям у 1889 р. В основу систематизації матеріалу було покладено розподіл літератури на “старий” та “новий” періоди – до і після Котляревського (які починалися “Спільними писаннями”), і далі – відповідно хронологічно-персоналогічне розміщення статей (виняток складає розділ “Слово о полку Игореве”). В середині статті Грінченком наводяться біографії, студії над працями автора, спогади про нього, рецензії. Покажчик, на жаль, не був закінчений, частину іменних рубрик передбачалося заповнити після спеціального дослідження в бібліотеках та придбання нових книжок [ф. І, № 32266].

3.2. Бібліотечна, музейна та бібліографічна діяльність Б.Д. Грінченка

Найбільш відомим та змістовним покажчиком Бориса Грінченка, що характеризує його як видатного бібліографа свого часу, є “Література українського фольклора 1777–1903 гг. Опыт библиографического указателя” (Сост. Б.Д. Гринченко. – Чернигов, 1901. – 317 стр.). Це видання, за словами власне автора, “заключало в себе подробный перечень изданных народных произведений и работ, касающихся их, за указанное время”. У покажчику було зібрано літературу з української народної творчості за більш як сторічний період, опубліковану російською, українською, польською, чеською, угорською, німецькою, французькою та латинською мовами. До нього ввійшли не лише власне фольклорні видання, а й твори художньої літератури, хрестоматії, наукові праці, в яких є тексти народних пісень, казок, легенд, а також художні твори, сюжети яких взяті з українського фольклору. Вміщені в покажчику також матеріали про українських фольклористів. Бібліографічні записи частково анотовані. Позитивну рецензію на покажчик було складено А.Ю. Кримським, схвально відгукувалися про нього І.Я. Франко, В.М. Гнатюк, М.В. Шугуров, а такі видатні фольклористи, як М.Ф. Сумцов, О.П. Пелтцер, В.П. Милорадович, Г.М. Потанін, професор празького університету Ю. Поливка та багато інших використовували цю роботу в своїх дослідженнях [ф. І, № 31718].

На 5-ті роковини від смерті Т.А. Зіньківського, видатного українського письменника, громадського та культурного діяча, його однодумцями було видано “Писання Т. Зіньківського” (Львів, 1896), в яких був уміщений “Бібліографічний покажчик писанням Трохима Зіньківського”, укладений Б.Д. Грінченком.

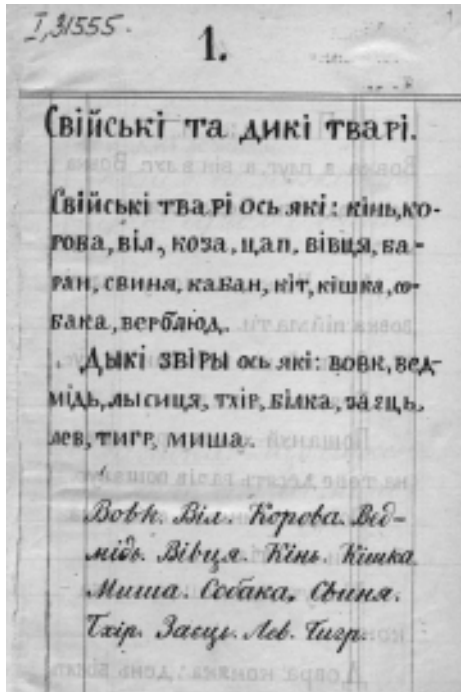
Другий етап пов’язаний з роботою над “Словарем української мови” за дорученням “Киевской старини”. Цей період, що тривав майже 2 роки (з 14 лютого 1902 р. до 1 листопада 1904 р.), характеризується ретельним вивченням всього корпусу джерел української літератури, починаючи від Котляревського і до 1870 р. включно, етнографічних матеріалів, українських словників [ф. І, № 31828]. За спеціально визначеними умовами, під час опрацювання джерельного масиву матеріалів для “Словаря” Б.Д. Грінченко разом з дружиною реконструював практично всю бібліографію з теми. Прагнучи до найбільш повної репрезентації української лексики, він наполягав на необхідності додаткової роботи з “Словарем”, і його пропозиції щодо залучення додаткових матеріалів були підтримані.

Під час роботи в київській “Провіті” бібліографічний досвід дуже допомагав Б.Д. Грінченку в лекційній та виховній діяльності, при написанні літературно-критичних статей, редагуванні різноманітних видань. На цей період припадає створення ним бібліографічних розробок з історії Києва та київських князів [ф. I, № 31602–36603]; з історії та літератури України XVI–XVII ст. [ф. I, № 31564, 31566–31573, 31579, 31584–31585]; про український вертеп [ф. I, № 31576]; творчість Тараса Шевченка [ф. I, № 31580] та інших українських письменників [ф. I, № 31581, 31587]; персоналії – бібліографії про Миколу Костомарова [ф. I, № 31562–31563]; Пантелеймона Куліша [ф. I, № 31565]; Устима Кармелюка [ф. I, № 31575]; з історії Київської академії [ф. I, № 31600] тощо. Як правило, це були підготовчі матеріали до його наукових праць, часто не опублікованих. Тому для вивчення творчих задумів Б.Д. Грінченка вони є неоцінним джерелом.

3.3. Бібліотека і архів Грінченків як джерело з вивчення видавничої діяльності в Україні

Підготовчим етапом до майбутньої видавничої діяльності Б.Д. Грінченка можна вважати, з огляду на обставини, період роботи в Олексіївській школі, а саме – “видання” саморобних книжок. Катастрофічний стан шкільної та народної освіти, відсутність українських підручників, літератури з основних питань формування знань і світогляду народу змусили Бориса Дмитровича самого займатися створенням книжок українською мовою.

Справжнім витвором мистецтва є читанка, зроблена для маленької Насті. Вона супроводжується зворушливим написом: “Сю книгу написав татко Насті, як вона не могла читати друкованого, бо воно дрібне, а в неї боліли очі, та й не було тоді таких українських книжок дитячих, щоб їх могли маленькі діти читати – Насті тоді було 5 років” [ф. I, № 31505]. Виконана з великою любов’ю, гарно і вмотивовано ілюстрована, з дотепними пісеньками й цікавим для дитини етнографічним матеріалом (опис народних дитячих ігр), з невеликими популярними характеристиками екзотичних тварин (“Слін дуже велика звірюка. Він більший од вола. Він вищий од нашого погріба”, “Лев великий звір. Лев більший од нашого Вовчка. Лев нижчий од коня”, “Кит звір. Кит живе у воді, у морі. Кит плаває як риба” тощо), з оповіданнями пізнавального та ди-

Рукописна читанка, укладена Б.Д. Грінченком для навчання доньки.
ІР НБУВ, ф. I, № 31555

дактичного змісту – вона засвідчує неординарний редакторський та видавничий талант Б.Д. Грінченка, що так чи інакше визначив його подальшу долю.

Перше видавництво Бориса Грінченка було організоване в Чернігові коштом молодого письменника Івана Череватенка. Будучи одноступцем Бориса Дмитровича, Череватенко всіляко підтримував його ідеї й саме йому довірив реалізацію задуму про видавництво дешевих книжок в “російській Україні”. За духовним заповітом, братами Іваном та Степаном Череватенками Борису Грінченкові було передано 1000 крб. на їх видання.

Для Грінченка ця пропозиція стала втіленням найпотаємніших мрій. Проте існувати за рахунок видавничої діяльності було практично неможливо, оскільки в своєму розпорядженні Іван Череватенко висунув обов’язкову умову: видання мають виходити

зростало, і капітал коли не більшав, то принаймні не меншав” [ф. I, № 32280]. Природно, за таких умов “готова аркушева книжка стоїла значно дорожче (удвоє часом), ніж за скільки таку книжку Губанов або Ситін (московські народні видавці) міг продавати” [ф. I, № 32280, арк.1зв.–2]. Це підтверджується й цінами на книжки, й спеціальними рахунками за книжки, що зберігаються в архіві.

Лист Б.Д. Грінченка до В.Т. Андрієвського наочно ілюструє стан справ з видавничою справою в Чернігові: “Останнім часом пощастило добути ценз[урний] дозвіл на кілька вкр[аїнських] книжок не белетрист[ичного], а переважно утилітарного змісту... Мені здається, що треба скористуватися з цієї змоги добувати цензурний дозвіл на такі важні нам книжки і виготовити їх тепер якомога більше. Тільки хто ж се робитиме? У нас так мало сили! Не людей мало, а мало таких, хто розуміє добре сю потребу, хто знає річ і – найбільше – хто знає мову і народ. З цих небагатьох Ви безперечно один з найбільш придатних до того людей. Ви пишете прегарною народньою мовою, живою, образною; народ знаєте не так, як ми, городяне, а так, як його знає той, хто з їм жив одним життям; врешті Ви добре знаєте садівництво і, може, городництво... То чи не могли б Ви написати для моїх чернігівських виданнів книжку про садовину або про сад та город? Умови ось які: книжка повинна бути не менш як на 1 аркуш і не більш як на 3 аркуші такого друку, як мої видання... Плата – 30 карб. за аркуш друку в 32 стор. (16-та част.) ... бажаючи, щоб справа не затяглася, я дозволяю собі додати до цього листа плату за перший аркуш – на той випадок, коли б Ви згодні братися за се діло. Зараз же, скоро пришлете весь викінчений рукопис, Ви одберете від мене грошу за всі аркуші... Я матиму право тільки на перше видання Вашої книжки, а потім Ви можете віддіти його до видання кому хочете (як випродасться перше)” [ф. III, № 40614].

На проценти, набуті внаслідок діяльності видавництва за два роки, Б.Д. Грінченко запропонував встановити премію імені Івана Череватенка і сам склав “Статут фонду імені Івана Череватенка за науково-популярні книжки”. Надання премій передбачалося за “оригінальні, ніде ще не друквані, написані для широких мас народу наукові твори, що мають на меті спопуляризувати серед усього українського народу здобутки світової науки”. За умовами Статуту, премією не можуть відзначатися роботи, що “тим чи іншим робом захвалюють неволю, панування одного народу або громадського

стану над другим, або за твор конфесійний” [ф. I, № 32284]. Право на нагородження премією імені Івана Череватенка Борис Грінченко в 1901 р. передав львівській “Просвіті”. За умовами конкурсу, “Просвіта” мала право присудити премію через два роки після оголошення про її умови. Розмір першої премії визначався процентами від продажу книжкових видань, набутими за два роки. У разі, коли не виявиться твору, гідного першої премії, конкурс оголошується на два роки ще раз, і, відповідно, розмір премії зростає вдвічі. Результати конкурсу публікувалися в одному з популярних часописів. Конкурсна комісія утворювалася з п’яти осіб, її повинні були складати “голова Товариства, професор з української університетської катедри, народній вчитель і двоє українських письменників, таких, що хоч один з їх уже писав для нар[одних] мас” [ф. I, № 32281, арк. 2 зв.].

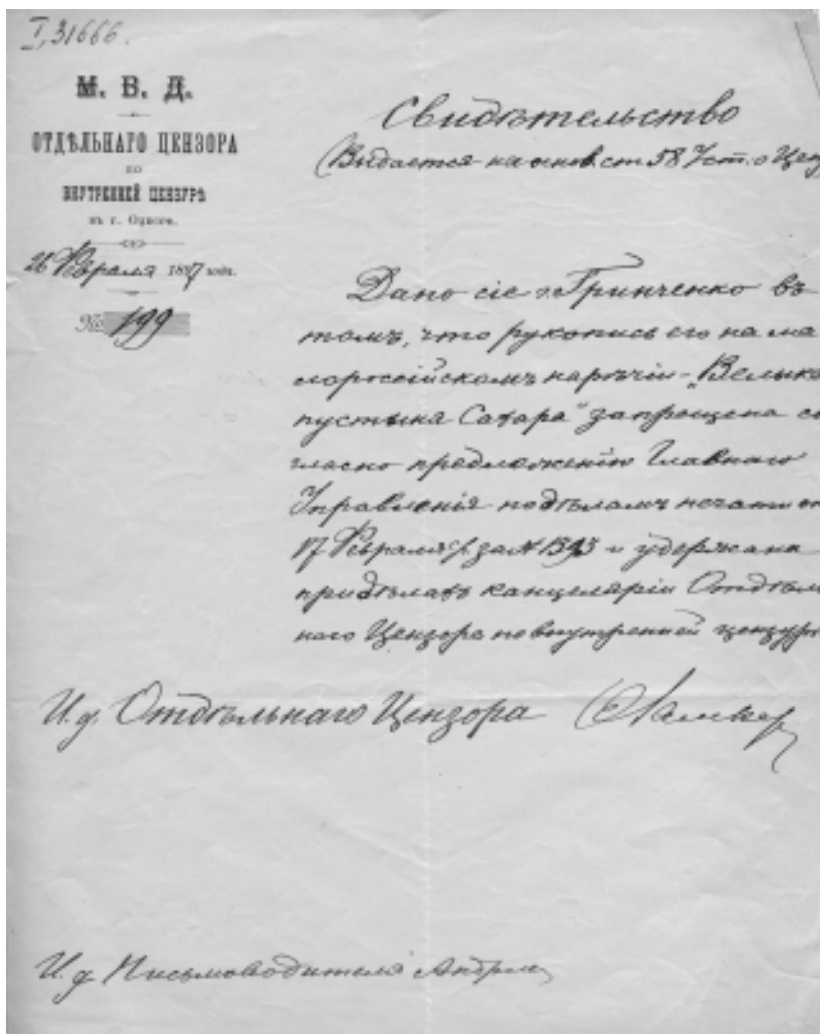
Видавництво проіснувало шість років, надрукувало 46 книжок загальним тиражем близько 170 тис. примірників.

Для встановлення реального репертуару видань коштом І.Я. Череватенка нами були проаналізовані архівні документи та книжкове зібрання Грінченків. Так, в одній з рукописних чернеток проекту фонду Череватенка Б.Д. Грінченко написав, що за 1894–1899 рр. коштом Череватенка в Чернігові видано 36 книг загальним тиражем 133 870 примірників [ф. I, № 32280, арк. 2]. Спроба реконструювати видання чернігівського періоду методом комплексного аналізу архівних документів дозволяє визначити цифру, названу вище: всього було видано 46 книжок, але за 1894–1900 рр. Дослідивши бібліотечне зібрання, можна припустити, що всі чернігівські книжки з написом “Видав Б. Грінченко” надруковані Б.Д. Грінченком на кошти І. Череватенка (Б-ка, № 1002–1007 та ін.). Ці книжки відповідають умовам заповіту Череватенка, вказують на Б. Грінченка як на видавця, і, нарешті, всі видані в Чернігові під час його перебування там. За всіма ознаками ці видання можуть вважатися дешевими (в деяких підрахунках вказана ціна деяких з них). Зміст книжок теж повністю відповідає вимогам І. Череватенка: це художні та науково-популярні твори найвідоміших українських авторів (Шевченка, Глібова, Коцюбинського, Гулака-Артемівського, Білиловського, Марка Вовчка, Гребінки, Зіньківського, Куліша, Метлинського, Федьковича, самого Грінченка), невеликі за обсягом, надруковані на дешевому папері, помірної, навіть, дешевої ціни (реконструйований перелік див. Додаток 4). Наше припущення

підтверджується фінансовим звітом, написаним М. Грінченко перед від'їздом подружжя до Києва, та передачею залишку коштів львівській “Просвіті” й “Благотворительному обществу издания общепользных и дешевых книг в Санкт-Петербурге”. “За цей час одержано від Череватенків було 1003 крб., зароблено 3345 крб. 32 коп., витрачено на видання 2975 крб. 32 коп. Позичено були 29 крб. 50 коп. і 400 крб. були послані на премію Череватенка у Львів” [ф. I, № 32286]. Далі в документі наводяться конкретні цифри щорічних витрат: 1894 р. – за 3 позиції; 1895 – за 4–12; 1896 – за 13–18; 1897 – за 19–24; 1898 – за 25–28; 1899 – за 29–40; 1900 – за 39–45. Таким чином, у відтвореному нами каталозі видань коштом Череватенка наявна розбіжність лише в одне видання не заперечує достовірність запропонованої реконструкції.

Народних книжок могло б вийти значно більше, коли б не цензурні утиски. В архіві Грінченка зберігаються списки книжок, які не пройшли “цензурного сита”: це “Братська любов, або страшна пригода” Д. Гордієнка, “Петрусь Перебендя. Іван Підкова” Т. Шевченка, “Оповідання” Гребінки, твори Ганни Барвінок, а також власні твори Бориса Грінченка (біографічний нарис про Івана Котляревського, деякі оповідання, розповіді про пустелю Сахару, про гори, про диких людей, народні казки та переклади Шіллера, життєпис Авраама Лінкольна та його дружини тощо). У своїй розвідці “Література й життя (Листи з України російської)” з приводу заборони науково-популярних нарисів Б. Грінченка “Велика пустиня Сахара” та “Як вигадано книги друкувати чи то печатати” М. Гримач дотепно зауважує: “Ну, ще друкарський верстат може й страшний для цілості великодужої російської імперії, бо з нього всякі “превратные мнения” можуть виходити, але ж Сахарський пісок і каміння? Чим же вони нецензурні?” [ф. I, № 34500].

Деякі книжки, заборонені цензурою, перероблялися і знову подавалися на цензуру, і бували випадки, коли цензор дозволяв до друку раніше “забраковані” твори. Доходило й зовсім до казусів, коли цензура викреслювала вже видрукувані раніше вірші (зокрема, Шевченка, Гребінки, Кониського). Б.Д. Грінченко використовував усі мислимі й немислимі засоби, докладав максимум зусиль, щоб книжки для простого народу таки виходили друком. Як згадував Д.І. Дорошенко, “...Грінченко, не вважаючи на заборони, усе подавав і подавав нові рукописи до цензури, і дещо таки побачило світ. Скільки не гинуло марно Грінченкової праці в цензурних лабетах,

Свідोцтво про заборону друкування
рукопису Б.Д. Грінченка "Велика пустиня Сахара". 1897 р.
ІР НБУВ, ф. І, № 31666

а все ж таки він один видавав більше книжок, ніж усі тодішні українські письменники” [ф. 318, № 26, арк. 15].

Навіть офіційна преса з прихильністю відзначала появу таких книжок, вказуючи, зокрема, на велике знання своєї справи та бездоганний смак упорядників. Книжки для народу, видані Грінченками, як зазначалося в газеті “Жизнь и искусство” (№ 348 за 1896 р.), “...принадлежат к лучшим образцам того рода народной литературы, чтение которых, помимо непосредственного удовольствия, доставляет читателям и много полезных сведений” (див. Додаток 5).

У листі до львівського товариства “Просвіта” Б.Д. Грінченко дає останні розпорядження про фонд імені Івана Череватенка: “Посилаю вкупі з цим листом 400 руб. на фонд ім. Ів. Череватенка. Разом з попередю присланими се буде 1000 рублів. Сам кінчаю складання фонду. Прошу отже:

- а) повідомити мене про те, що сі гроші Т-во відібрало;
- б) на підставі № 3 “Статуту фонду” оголосити перший конкурс. 1901.11.29. З Чернігова” [ф. І, № 32416].

Продавши майно чернігівського видавництва і одержавши за це ще 1000 крб., Б.Д. Грінченко надсилає їх до Правління “Благотворительного общества издания общепольных и дешевых книг в Санкт-Петербурге”: “Прекратив издание народных книг на малорусском языке на капитал (1000 руб.), завещанный мне в 1893 г. для этой цели Ив. Як. Череватенком и основав фонд имени завещателя в 1000 р. для выдачи из процентов премий за лучшие научно-популярные книги на малорусском языке для народа, я оставшиеся у меня вырученные за книги деньги, а также и нераспроданные еще книги желаю передать Бл[аготворительному о]бществу и [здания] о[бщепольных] и д[ешевых] книг в Сп-бурге на следующих условиях:

1. Переданные деньги и также те, которые будут выручатся от продажи книг впоследствии, составляют особый “Капитал”, которому ведется отдельный счет и который называется “Капитал имени И.Я. Череватенко, переданный в распоряжение О-ва”.

2. Капитал этот Бл. о-во может употреблять только для народного чтения на украинском языке таким образом, что все деньги, вырученные от продажи этих книг, присчитываются к капиталу.

3. Общество ежегодно печатает в своих отчетах сведения о состоянии “Капитала”.

4. В случае закрытия общества или прекращения им издания

книг на укр. мові, Б.Д. Грінченко має право негайно взяти капітал назад – в формі грошей або в формі виданих на них книг.

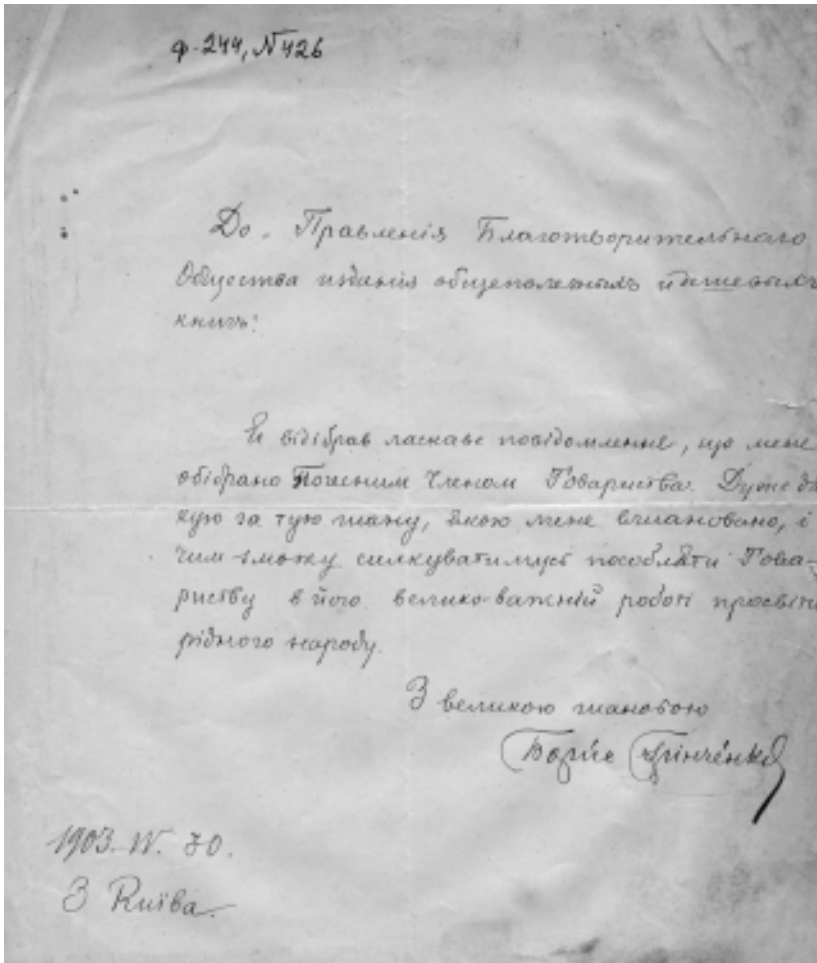
К цьому маю честь пояснити, що на 1 січня 1902 г. числилось за передачею вищеупомянутих 1000 р. на фонд премій, крім невеликого кількості отриманих від продажу книг грошей. Крім того, продано книг приблизно на суму 1500 руб., какові, будучи дані на комісію з уступкою в 40 %, дають виручки рублів 900. Книги ці я прошу надіслати або самому О-ву або кн. складу “К. Старини” (квитанція останнього передати О-ву). 1902, 23 лютого” [ф. I, № 32418].

Найголовнішу свою справу товариство “Просвіта” вбачало у виданні дешевих книжок для широких народних мас, тому видавничу комісію очолював сам Голова товариства – Б.Д. Грінченко. Членами комісії стали: В.М. Страшкевич, В.Ф. Дурдуківський, Д.І. Дорошенко, В.М. Чеховський, Ф.С. Красицький, М.П. Левицький, Л.П. Косач, П.О. та С.О. Єфремови, М.М. Грінченко, М.І. Тобілевич, І.Т. Рильський, Ю.Г. Осінський, В. Щербаківський, С. Веселівський та деякі інші.

Вже на перших загальних зборах Б.Д. Грінченко виступив з обґрунтуванням необхідності створення власної видавничої справи, мотивуючи це тим, що “хоч у нас і є такі гарні народні видавництва, як “Вік” або петербурзького “Благотворительного общества”, але ж того, що вони видають, не вистачає задля потреби 26 мільйона українського народу” [ф. 114, № 1, арк. 5]. Згідно з Статутом “Просвіти”, вона є товариством безпартійним, отже, на думку Б.Д. Грінченка, такий самий характер мають носити і його видання. Навіть продукція політичного й економічного змісту повинна бути виключно теоретично-науковою, а ніяк не агітаційною. Книжки видавництва “Просвіти” повинні репрезентувати усі галузі науки та літератури, проте найбільша увага має бути звернена на українознавство. Значною також є потреба у підручниках та дитячих книжках. Свою концепцію щодо навчання рідною мовою, в даному випадку, Б.Д. Грінченко розвиває далі, говорячи, що “не можна дождатися, поки дадуть нам школу. Нам школу дадуть тільки тоді, коли ми самі її візьмемо, тобто поскладаємо і надрукуємо підручники і почнемо їх читати” [ф. 114, № 1, арк. 6].

Пропозиція Б.Д. Грінченка про створення безпартійного видавництва викликала значні суперечки серед більш революційно настроєних членів “Просвіти”. “Тепер перебудовується партійне жит-

3.3. Бібліотека і архів Грінченків ...

Лист Б.Д. Грінченка з подякою за обрання його почесним членом Санкт-Петербурзького “Благотворительного общества для издания общепользных и дешевых книг”. 1903 р.
ІР НБУВ, ф. 244, № 426

тя, – стверджували В. Винниченко, А. Жук та інші, – мусимо давати підручники не для дітей, а для дорослих – політичні книжки характеру партійного і агітаційного” [ф. 114, № 1, арк. 7]. У свою чергу, М. Левицький, Ф. Матушевський, М. Грушевський та інші

члени “Просвіти” доводили, що в разі політизації Товариства всім членам, які не належать до партії, виразником ідей та органом якої стане “Просвіта”, доведеться покинути Товариство. “Звичайно, – погоджувався С. Шемет, – світогляд більшості членів буде відбиватися на виданнях товариства, але одно діло вести виданнями політичну агітацію за якусь партію, а друге – подавати відомості хоч би й про саму ту партію” [ф. 114, № 1, арк. 7].

Фінансовий стан видавничої справи був дещо стабільнішим, ніж в інших комісіях. Це пояснюється тим, що ще до заснування товариства «Просвіта» ряд діячів, а саме С. Єфремов, Є. Чикаленко, Ф. Матушевський, Б. та М. Грінченки, звернулися через різні періодичні видання до прогресивно настроєної частини українства з проханням збирати кошти на видання популярних книжок. Зібрані гроші (у розмірі 200 крб.) були передані видавництву “Просвіти”. Вони стали великою допомогою на перших кроках видавничої діяльності Товариства, але згодом гостро постало питання про необхідність якось “знайти” кошти для плати авторам популярних брошур – спершу літератори працювали без будь-яких гонорарів. Через деякий час, коли видавництво вже трохи “стало на ноги”, одержавши перші прибутки, з платою авторів було вирішено так: у разі, коли гонорар не платиться грішми, автор отримує 300 примірників за оригінальну працю, 200 – за переробки і 150 – за переклади; в разі, коли гонорар оплачується грошима, автор отримує лише 50 примірників.

Видавничка комісія вже на перших своїх організаційних зборах ухвалила не гаючи часу приступити до негайного видання спочатку тих книжок, які за своїм змістом підходять під програму видавництва, а трохи згодом виробити свій власний систематичний реєстр тем для укладання нових книжок. Перші завдання з укладання народно-просвітницької літератури були дані членам видавничої комісії В. Чеховському (скласти популярну брошуру про земельне питання в Україні), Б. Грінченку (скласти популярну брошуру про автономію України) та К. Квітці (скласти популярну брошуру про історію євреїв “до наших днів”). До написання систематичного реєстру залучалися Є. Тимченко (підручники для початкової школи) та М. Левицький (з медицини). Останнім членам видавничої комісії було доручено принести на наступні збори пропозиції для видання брошур з історії України.

Видавництво “Просвіта” планувало відразу видати цілий пласт

вкрай необхідних книжок, про що свідчить доручення Б. Грінченкові, В. Дурдуківському та В. Доманицькому написати рецензії на ряд історичних та науково-популярних книжок. Грінченко мав прорецензувати брошуру Драгоманова “Про українських козаків, татар і турків”, книги Левицького “Татари і Литва на Україні”, Цегельського “Русь-Україна і Московщина”; Дурдуківський – біографії Шевченка, написані Лозинським, Кукулевським, Кониським та Огоновським, та рукопис Квітки “Селянська війна в Німеччині в 20-х рр. XVI ст.”; Доманицький – “Бесіди про часи козацькі на Україні” та “Козаччину”.

Крім того, на одному із засідань видавничої комісії було зроблено текст відозви до української громади з проханням про допомогу “Просвіті” літературно-популярними працями – оригінальними та перекладами. Така відозва викликала нагальну потребу організації в рецензуванні надісланих до видавничої комісії рукописів. Після ґрунтовних дискусій було вирішено: надіслані рукописи обов'язково рецензуються двома членами видавничої комісії; в разі їх згоди в оцінці твору, вони роблять спільну доповідь на зборах комісії, в протилежному випадку – обирається третій рецензент або питання розглядається на загальних зборах комісії.

Вивчаючи роботу видавничого підрозділу “Просвіти”, слід зауважити, що її діяльність характеризується дуже принциповим, навіть прискіпливим ставленням до творів, що надходили до видання. Кожний рукопис чи навіть вже надрукована брошура докладно розглядалися спочатку рецензентами, потім схвалювалися Загальними зборами. Незважаючи на авторитети, з планів видавництва вилучаються рукопис Антоновича “Церковна Унія на Україні і її наслідки” (рецензенти Дурдуківський та О. Косач визнали роботу за таку, що не має права друкуватися під іменем “Просвіти”), популярна брошура Гаврилова “Страшний ворог хліборобства – ховрах і новий спосіб боротьби з ним” і “Картагенці і римляни” Гордієнка, біографічний нарис про Шевченка Огоновського, “Гайдамаччина” Лозинського, переклад оповідання Толстого “Де любов, там і Бог”, драма Кропивницького “Невольник”, “Дещо про автономію” Дорошенка, “Чи шкодять нам євреї” Коваленка, “Про пустині” Грінченка.

Дуже допомагав у роботі видавничої комісії той факт, що її голова Б.Д. Грінченко вже мав неабиякий досвід у видавничій справі. Це засвідчують точні та високопрофесійні настанови Голови членам своєї комісії: “Прийняти для популярних видань формат видань

<u>Трибуток</u> 1908.	<u>Траваги</u> 1908.
V. 29. Число з Н. К. Ігнатівна три № рахунки по 100 руб і предано за — 264р. 55к	VII 3. Умови роботи по паперу — 24р 90 " (ракунок 20 мін 1908 р.)
VI. 19. З друком V. 29 з Н. К. Ігнатівна рахунки, білі 4 білі по 100 руб. пре- дано за — 314р. 70к	VII. 3. Мали (ракунок 3 23 мін 1908) — 54р 20
VIII. 7. Число з В. Іван рахунки міст 100 руб. по 100 руб. предано за — 464р. 60к	VIII. 17. Друкарні "Артисел" за № 10 по Н. Іван — 185 руб (рах. з 9 мін 1908).
Число 10 13р. 03к	18. 7. Мали — 5 руб
Від відновлення № 11 10, 11, 12 міст — 15 руб. № 10-12 по 25 руб. по № 13 — 5 руб. " " " " " 14 — 102 руб. " " " " " " — 5 руб.	IX. 18. Друкарні "Артисел" за № 12 та 13 (рах. 13 мін 1908) — 149 руб 216р.

Книга обліку книжок, що видавалися Б.Д. Грінченком у київському товаристві "Просвіта" на позичені гроші. 1908 р. ІР НБУВ, ф. I, № 31706

"Вік" № 55 та 56; папір вибрати трохи цупкіший від № 55 і 56 вид. "Вік": для 1-ої книжки взяти папір, який можна добути, відповідний № 55 і 56 вид. "Вік", а для др. книжок замовити бумагу на фабриці; вибрати шрифт з шпонами подібний до № 55 і 56 вид. "Вік" [ф. 114, № 17, арк. 7].

У одному з листів до Д.І. Дорошенка, в якому йдеться про його популярну книжку "Ірландія", Б.Д. Грінченко з притаманним йому тактом радить колезі по Видавничій комісії: "... дуже добре Ви зробили б, коли б Ви самі подбали про книжку, підганяли друкарню, а то книжка може друкуватися ще і місяць, і два. Треба пильнувати, щоб не барилися присилати Вам коректу і щоб робили все, чого треба, щоб аркуш був готовий до друку. Книжку треба випустити до Загального збору (не забувайте, що вона ще сім день має лежати в цензурі)... Не надійтеся ні "на князі, ні на сини чело-

вічеській”, бо поки що у нас автор – і швець, і жнець, і в дуду грець” [ф. III, № 40777].

Знову ж таки популярність Голови видавничої комісії, його особисті контакти не раз допомагали в роботі (див. Додаток 5). Так, книгарня “Киевской Старины” по-дружньому радить молодій комісії, які книжки зараз користуються найбільшою популярністю. До книг, “які вже розпродано, але яких часто питаються покупці”, належали “Бурлака” Карпенка-Карого, окремі оповідання Марка Вовчка, “Дещо про світ божий”, “Розмова про земні сили”, “Про небо та землю” Іванова, “Як розпізнати ґрунт” та “Що робиться в повітрі” Горбунова, “Арифметика” Кониського та “Про комах” Степовика.

До популярних у народі видань завжди відносилися календарі на різноманітну тематику. “Просвіта” також ухвалює видати календар з власною символікою, розробку якої доручили спочатку художникові Маніловському, а згодом – Красицькому. Книгарнею “Киевской Старины”, в якій планувався наступний продаж календарів, визначалися такі умови: “календар повинен бути невеликий і недорогий, друкувати його треба 10000 примірників і випустити до 1 грудня; книгарня купує всі видання, даючи “Просвіті” 10 %; в календарі повинен бути портрет Шевченка, а також реклама книгарні, місячника “Нова Громада” і часопису “Рада”; формат та папір повинні бути брошури “Александр Македонский”; на видання календаря книгарня дає 500 крб.” [ф. 114, № 17, арк.12]. Видавнича комісія не погодилася з усіма вимогами “Киевской Старины”, і календар був надрукований тиражем у 3000 примірників та скидкою для книгарні “Киевской Старины” у 50 % від номінальної ціни. Автори статей у календарі отримали 3–5 примірників цієї книжки відповідно до розміру праці. Отже, з 129 книжок просвітянського календаря видавнича комісія призначила 29 примірників для авторів, а решту – 100 – лишала для розсилання по різних установах та періодичних виданнях.

Календарі на той час приносили видавництвам значний зиск, і тому у видавничій комісії товариства “Просвіта” був організований спеціальний підрозділ – Календарна підкомісія, і вироблені докладні вимоги до наступного випуску календаря. Він мав містити популярні юридичні відомості, белетристику, поезію, гумор, коротеньку, але докладну історію України, список гетьманів, статтю про пам'ятник Шевченкові, про театр, про боротьбу з пожежами, ярами та пісками, про те, “як землю міряти”, розширені розділи з

ветеринарії та медицини. Тираж наступного календаря теж мав бути більшим – до 10000 примірників.

Менш ніж за півтора місяці після відкриття “Просвіти” планований реєстр тем для науково-популярних книжок був готовий: спочатку він мав друкуватися в газетах, а трохи згодом – тиражем у 2000 примірників окремою книжкою (пізніше було вирішено зменшити тираж до 1000 примірників).

Крім реєстру тем для написання народих книжок, товариством “Просвіта” було вирішено створити також каталог книжок, рекомендованих для читання. Він мав би складатися з книжок, зрозумілих народному читачеві, як дешевих, так і дорогих. Видати його планувалося окремо з ґрунтовною передмовою. Ця важлива справа була доручена Голові видавничої комісії Б.Д. Грінченку. Наприкінці 1908 р. каталог був готовий, і його вирішено було видати у кількості 2000 примірників.

Популяризація “просвітянського” видавництва здійснювалася Б.Д. Грінченком через такий доступний для народу вид поліграфічної продукції, як художні листівки. Членові видавничої комісії Кривенюк було доручено замовити в Празі кліше з портретом Т.Г. Шевченка, оскільки на початок було визнано за необхідне видати дві серії карток – з ілюстраціями до творів Шевченка і з малюнками на історичні теми. Згодом пропонована тематика розширилася – було вирішено видавати листівки також з портретами інших українських письменників та провідних діячів культури, зокрема, М. Драгоманова, М. Лисенка, І. Франка.

Важливою сферою діяльності видавничої комісії “Просвіти” було друкування шкільних підручників. Спеціальна комісія Ради Товариства, докладно розглянувши питання, дійшла висновку, що справою видання підручників мають займатися три комісії – видавнича, шкільно-лекційна та бібліотечна. Вони ж повинні скласти план подальшої роботи і передати його на розгляд Ради “Просвіти”. Тоді ж були ухвалені й основні вимоги до видання підручників, а саме: “Мова підручників повинна бути такою, яку ми маємо в творах кращих письменників російської України і якнайбільше зрозуміла селянству, а термінологія така, яку ми маємо в популярних внижках, виданих на Україні, а не галицька. Крім того, видання підручників не повинно спиняти справу видання науково-популярних брошур і одбирати на себе фонди, призначені на се останнє діло” [ф. 114, № 17, арк. 55].

Взагалі друкування книжок для дітей Б.Д. Грінченко вважав особливо відповідальною справою. Поганий шрифт підручників, на думку голови “Просвіти”, як і книжок взагалі, розвиває короткозорість. Через те він обстоював думку про букварі та читанки, друковані білими літерами на чорному фоні. Довжина рядків друкованого тексту не повинна була перевищувати десяти сантиметрів.

За задумом Голови видавничої комісії, першим підручником мала стати популярна географія, що знадобиться і для народної школи, і для популярного читання. Конкурс на написання такого підручника краще оголосити через газети, акцентуючи увагу на тому, що в ньому обов'язково має бути розділ про географію України. Крім того, Б.Д. Грінченко наполягав на тому, щоб спочатку визначитися з розміром гонорару для автора: “се робота чимала і трудна, і без плати ледве знайдеться хтось, хто зробить сю річ для Товариства” [ф. 114, № 17, арк. 67]. Постановивши суму гонорару (25 крб. за 1 аркуш), Б.Д. Грінченко запропонував комісії надіслати до інших “Просвіт” листи із питанням, скільки примірників вони б хотіли мати собі, а потім запропонувати перерахувати київському товариству гроші авансом, щоб таким чином віднайти кошти для видання підручника з географії.

Для написання цього підручника комісія запропонувала звернутися до таких осіб: М. Грінченко, М. Левицького, В. Доманицького, Черкасенка, П. Капельгородського, Хв. Вовка, Н. Кошового та Л. Падалки.

Істотно допомагали видавничій діяльності “Просвіти” поповнювати грошові резерви добровільні пожертвування свідомих українців. Серед них – Жебуньов, Шраг, Прокопович, різноманітні фонди та чимало анонімних жертводавців: “невідома особа дарує Товариству 100 карбованців на видання книжок по історії України; та ж особа обіцяє дати Товариству ще 200 карбованців, коли “Просвіта” прийме умову – взяти сі гроші на видання книжок по історії України”; “невідомий обіцяє пожертвувати Товариству деяку суму на видання книжок, але з умовою, щоб він міг назад забрати сю суму – грішми чи книжками, коли “Просвіту” скасує адміністрація” [ф. 114, № 17, кн. 2, арк. 51]; “от добродія Прокоповича одержано 200 крб. на видання книжки “Дневник Школьника” Амічіса, або коли б Комісія визнала б неможливим видати сю книжку, то на видання дитячих книжок” [ф. 114, № 17, кн. 3, арк. 34].

Крім добровільних пожертвувань, видавнича комісія також

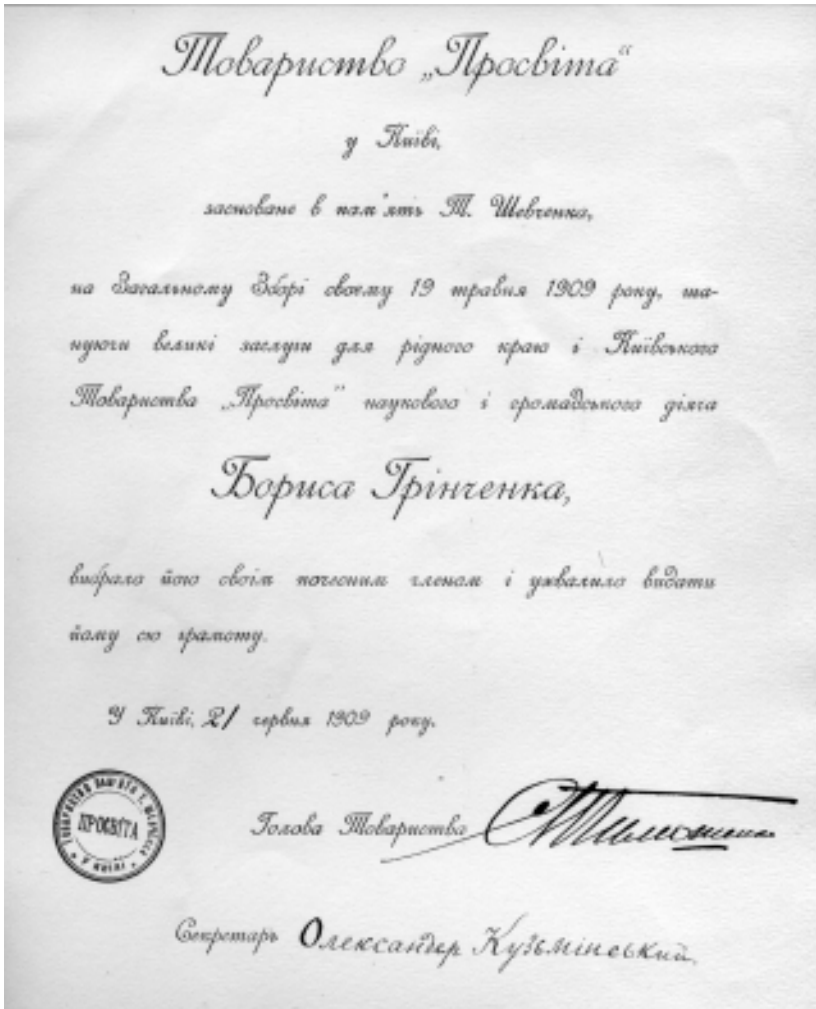
поліпшувала матеріальний стан за рахунок рекламних оголошень на сторінках своїх видань: “щоб придбати грошей на видання книжок та на гонорари, – радив Жебуньов, – треба вдатись до якої-небудь торгової фірми південно-західного краю, що продає такі хліборобські знаряддя, які купують селяни, з проханням запомогти “Просвіті” грішми з тим, щоб “Просвіта” за це міститиме у своїх виданнях оповістки цієї фірми” [ф. 114, № 17, арк. 95].

І все ж, на жаль, коштів для повнокровної діяльності майже завжди бракувало. Ось звіт комісії про стан видавничих коштів на листопад 1908 р.: “...за цей рік прибутків 1528 крб. 27 коп., а з остатком з минулого року 714 крб. 96 коп. буде 2243 крб. 40 коп. Трат же за рік 1908 на 1520 крб. 25 коп. Лишається 723 крб. 24 коп. Цих грошей разом з усіма прибутками до кінця 1908 року ледві вистачить на видання вже прийнятих до друку книжок, а на замовлені не стане, і тому треба було б подбати про побільшення фондів Комісії” [ф. 114, № 17, кн. 3, арк. 31].

28 травня 1909 р. на зборах Видавничої комісії було зачитано заяву від Б.Д. Грінченка про те, що “через свою слабкість він зрікається надалі головування” [ф. 114, № 17, кн. 3, арк. 74]. У листі до Л.М. Жебуньова Б.Д. Грінченко дає свої останні розпорядження стосовно діяльності “Просвіти” з тим, щоб “не загальмувалася і не стала” робота: “...на підставі Статуту, до вибору нового Голови Ради всі його обов’язки належать Вам, яко Товаришеві Голови, і я Вам їх цим моїм листом і передаю. Закон про товариства вимагає, щоб зараз же після виборів повідомляти адміністрацію (по губернатора) про те, з кого складається рада товариства і хто в кандидатах. Не знаю, чи сповіщено вже про це, коли ні, то це треба зробити негайно, щоб не було яких прокростей. Разом з тим подаю Вам до уваги, що після останніх виборів члени старої Ради не мають уже права робити постанови. Через те треба подбати, щоб якомога швидче нововибрана Рада вступила в діло...” [ф. III, № 40783].

Підводячи підсумок діяльності видавничої комісії товариства “Просвіта” за три з половиною роки її функціонування під проводом Б.Д. Грінченка, можна констатувати, що, безперечно, найпродуктивнішою ділянкою роботи товариства була видавнича галузь. Широкі народні маси отримали для своєї просвіти прекрасні за змістом і доступні за формою видання, а саме: “За рідний край (Жанна Д’Арк)” М. Грінченко, “Спартак, оповідання про римських невольників”, “Брати Граки” Квасницького, “Про Канаду”, “Праця

3.3. Бібліотека і архів Грінченків ...

Грамота про обрання Б.Д. Грінченка почесним членом
київського товариства “Просвіта”. 1909 р.
ІР НБУВ, ф. І, № 31686

і капітал”, “Як машина говорить” Холодного, “Чернігівку” Косто-
марова, “Сагайдачного” Мордовцева, “Тараса Шевченко” Єфремо-
ва, “Українці в Америці” Корольова та багато, багато інших.

Взагалі, слід зазначити, що концептуальний погляд на видання книжок для народу Б.Д. Грінченко виробив для себе, ще вчителюючи в різних сільських школах і тісно спілкуючись з школярами та їхніми батьками. У листі до Х.Д. Алчевської він, аналізуючи творчість Ольги Кобилянської, а саме, за висловом Б.Д. Грінченка, її “символістично-декадентські” твори, декларує своє розуміння народної просвіти: “Думаю, що нам, українцям, у яких народ блукає в такій страшній темряві, у яких інтелігенція деморалізована й неспвідома, у яких така страшенна сила роботи і так мало робітників, що кожна й найдрібніша сила стає дорогою, що у нас писати твори, зрозумілі й годящі невеличкій купці людей зі смаком, про який можна всяко думати, – се панська забавка, недостойна людей, що серйозно беруться до великого діла – підняти свій нарід і свою народність з їх занепаду” [ф. III, № 40643].

Все життя словом і ділом Б.Д. Грінченко служив справі народної просвіти. Тісно спілкуючись з простим людом, знаючи його запити та потреби, він ділився з ними всім, що мав сам: розумом, досвідом, інтелектом, добротою, щирістю. Посилаючи популярні книжки, опубліковані товариством “Просвіта”, в с. Олексіївку, де в сім’ї Грінченків залишилося багато друзів, Борис Дмитрович пише: “Посилаю на тебе, любий Петре, оці 54 книги, їх треба розділити на чотири рівні частини, а сі чотири ось хто: 1) ти, 2) Петро Книшенко, 3) куми наші П. і М. Познякови, 4) Андрій Величко. Хай кожен візьме по одній товстій книзі і по 12 малих; які схоче, ті собі зоставить, а яких кому не треба, – ті роздасть добрим людям. Ще посилаю патретів наших письменників та гетьманів: що схочеш, – собі візьми, а то й людям наділи. З книжок оці дві уважно прочитай: “Мудрий учитель” та “Хто робить, той і має” – як тобі вони сподобаються. Давай їх і людям читати частіше” [ф. III, № 40931]. Саме так – крок за кроком, книга за книгою несла світло знання в селянську хату людина, про яку казали – “якби нам більше таких, як Ви”.

Отже, Видавнича комісія виконала той обов’язок, який взяла на себе перед українським громадянством. У доповіді, виголошеній на роковини смерті Б.Д. Грінченка, Д.І. Дорошенко особливо наголосив на тому величезному внеску в справу розбудови київської “Просвіти”, який здійснив небіжчик: “...коли ця “Просвіта” за свій короткий вік – 3 1/4 роки – встигла зробитись головним огнищем культурної роботи на Україні – встигла видати коло 40 гарних книжок, впорядкувати більше сотні українських лекцій, зібрати

Примітки

велику бібліотеку коло 7.000 томів, згуртувати біля народно-просвітньої справи сотні людей, то найбільша заслуга в цьому припадає на долю Грінченка” [ф. 318, № 26, арк. 20–21].

Примітки

¹ *Грінченко Ю.* Перед широким світом. – К., 1907. – С. 3.

² *Погрібний А.Г.* Життя та творчість Бориса Грінченка // Борис Грінченко і педагогічна культура України. – Суми, 1993. – С. 8.

³ *Бурчак Л.* Деятели украинского национального освобождения. – М., 1917. – С. 27.

⁴ *Грінченко Б.* На беспросветном пути. – К., 1906. – С. 6.

⁵ Там само. – С. 82.

⁶ *Грінченко Б.* Народні вчителі і українська школа. – К., 1906. – С. 31.

⁷ *Веркалець М.М.* Педагогічні ідеї Б.Д. Грінченка. – К., 1990. – С. 40.

⁸ *Грінченко Б.* На беспросветном пути. – С. 63–64.

⁹ *Волох С.* По дорозі до рідної школи. – К., 1912. – С. 10.

¹⁰ *Грінченко Б.* К вопросу о журнале для детского чтения // Земский сборник Черниговской губернии. – Чернигов, 1903. – С. 34–35.

¹¹ Там же. – С. 35.

¹² Доклад Черниговскому земскому собранию. – Чернигов, 1894. – С. 2.

¹³ Звіт Чернігівському земському зібранню – Чернігів, 1896. – С. 1.

¹⁴ Народные учителя как сельские хозяева. – Чернигов, 1895; *Вартовий П.* Яка тепер народна школа на Україні. – Львів, 1896; Упрощенные и удушувленные земские школы. – Б.м., Б.г. – Отт. из: Земский сб. Черниг. губ. – Чернигов, 1896; К вопросу о журнале для детского чтения в земской народной школе. – Б.м., Б.г. – Отт. из: Земский сб. Черниг. губ. – Чернигов, 1896; Отчеты по народному образованию Черниговской губ. земской управы (1897–1898); Народні вчителі і українська школа. – К., 1906; На беспросветном пути // Рус. Багатство. – 1906. – [Т.] 10/11; Українська грамати́ка до науки читання та писання. – К, 1907. – 64 с.; Братства і просвітня справа на Україні за польського панування до Б. Хмельницького. – К., 1907. – 96 с.

¹⁵ *Грінченко Б.* Перед широким світом. – С. 13.

¹⁶ *Зворський С.Л.* Видавнича та бібліотечна діяльність київського товариства “Просвіта” (1906–1920 рр.) : Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – К., 2000. – С. 14–15.

¹⁷ Архів НБУВ, оп.1, спр.1, арк. 85 зв.

¹⁸ Там само, арк. 92.

ПІСЛЯМОВА

Постать Бориса Дмитровича Грінченка в просвітницькому русі України кінця ХІХ – початку ХХ ст. є однією з найпомітніших. Він залишив свій набуток практично в усіх напрямках вітчизняного громадсько-культурного життя: в педагогіці, музейній, видавничій та бібліотечній справі, розбудові національних інституцій, що дбали про просвіту українського народу.

Плідна праця Б.Д. Грінченка на літературній та суспільній ниві була предметом студій багатьох дослідників – як сучасників діяча, так і теперішніх учених. Його називали і апологетом та “великим трударем” української культури, і, в зневажливому тоні, рядовим представником ліберально-демократичного народництва.

Нині, в умовах реабілітації української нації як суспільної реалії, коли нарешті стало можливим об’єктивне вивчення процесів її історичного розвитку, пріоритетними стають дослідження документальної спадщини тих особистостей, чий імена та робота в кращому випадку замовчувалися, а в більшості просто обливалися брудом та наклепами.

Бібліотеку та архів Б.Д. Грінченка, що різними шляхами і в різні періоди надійшли на зберігання до Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського, можна характеризувати і як особисте зібрання матеріалів стосовно його життя та діяльності, і як позаособовий комплекс документів з історико-культурного розвитку України кінця ХІХ – 20-х років ХХ ст.

Книжкова збірка Б.Д. Грінченка, свого часу розпорошена поміж загальними фондами Бібліотеки, нині перебуває в стані ре-

конструкції з метою фізичного відтворення тієї книгозбірні, яку зафіксувала у своєму рукописному каталозі М.М. Грінченко.

Дослідження бібліотеки видатного українського діяча має важливе значення не лише для вивчення світогляду та кола зацікавлень Б.Д. Грінченка, а й допомагає зрозуміти зміст книжкової продукції, на яку спиралися в своїй діяльності вітчизняні просвітники кінця XIX – початку XX ст. Склад бібліотечного зібрання Б.Д. Грінченка засвідчує його колекційність, а незаперечну цінність підтверджує велика кількість примірників з автографами.

Аналізуючи архів Б.Д. Грінченка, ми спиралися на основоположні засади архівної організації особових фондів, враховуючи принцип походження матеріалів, принцип відношення, який виражається в можливості об'єднувати матеріали різного походження в групи стосовно до предмета або теми, та принцип спорідненості документів як за походженням, так і за змістовими ознаками.

Створення достовірної і об'єктивної біографії вченого та громадського діяча, в нашому випадку – Б.Д. Грінченка, передбачало залучення якнайбільшої кількості різномірних за походженням, видами, типами та змістом джерел, встановлення вірогідності документів, вивчення та зіставлення фактів з урахуванням контексту процесів, що впливають на зміст і форму документів. Слід відзначити, що комплексні та багатоаспектні архівний фонд та бібліотечне зібрання Б.Д. Грінченка в своїй сукупності дозволили реконструювати життєвий шлях фондоутворювача буже близьким до реального.

На засадах джерелознавчого дослідження архівних документів та опублікованих видань складено якнайповнішу біографію Б.Д. Грінченка, за принципом основних напрямів, змісту та характерних особливостей творчої й просвітницької роботи визначені основні етапи його життя, запропоновано предметно-хронологічну періодизацію діяльності.

Книжково-рукописна спадщина Б.Д. Грінченка розглянута також як джерело для вивчення історії бібліотечної та видавничої діяльності в Україні кінця XIX – початку XX ст. Аналіз складу та змісту бібліотеки й архівного зібрання діяча дозволили визначити основні напрями просвітницького руху, народної педагогіки, бібліотечно-бібліографічної та видавничої справи в Україні зазначеного періоду.

Провідною у діяльності Б.Д. Грінченка на просвітянській ниві, як ще раз підтвердило дослідження його архіву та бібліотеки, була

теза – національна освіта через упровадження та розвиток мови, що здійснюється шляхом діяльності просвітницьких установ, бібліотек і народних музеїв, видання книг для народу рідною мовою. Ця теза запроваджувалася Б.Д. Грінченком у громадсько-культурний простір України через його літературну, науково-редакторську, бібліотечно-архівну, бібліографічну та видавничу діяльність.

Б.Д. Грінченко завжди стверджував, що “без розвиваючої й прогресуючої думки, без власної творчості будь-який народ у загальнолюдській сім’ї стане хворим організмом, неспроможним внести до спільної скарбниці надбань людського духу нічого власного”. А отже, українська спільнота, яка має таке славне історичне минуле, яка створила високу культуру, виробила оригінальний світогляд і завжди намагалася втілити в життя свої ідеали здорового й красивого людського існування, заснованого на свободі, рівноправ’ї і справедливому розподілі матеріальних благ, повинна відродити національні традиції.

ДОДАТКИ

Додаток 1

Перелік книгарень, друкарень та видавництв, документи яких зберігаються в архіві Грінченків з фондів ІР НБУВ

“Книжный магазин А. Дредера” – м. Харків, вул. Московська. – 1897 р. [ф. І, № 31890–31891].

“Книжный магазин С.К. Федоровского” – м. Харків, вул. Сумська, будинок Драм. театру. – 1895–1897 рр. [ф. І, № 31891–31894].

“Книжные магазины Ивана Алексеевича Розова” – м. Київ, вул. Хрещатик, на Бессарабській площі, буд. Марра. – Б/д.; м. Одеса, вул. Бродського. – 1903 р. [ф. І, № 31896].

“Книжный магазин и склад Высочайше утвержденного Южно-Русского Общества печатного дела” – м. Одеса, вул. Пушкінська, власний буд. № 20. – 1900, 1903 рр. [ф. І, № 31897, 32129].

“Книжный магазин и издательство Е.П. Череповского” – м. Київ, вул. Фундуклеївська, 4. – 1908–1915 рр. [ф. І, № 31902–31921].

“Книжный магазин И.И. Куколевского (младшего)” – м. Харків, вул. Катеринославська, 22, напроти готелю “Славянский Базар”. – 1905 р. [ф. І, № 32190–32192].

Українська книгарня “Літературно-Наукового Вісника” – м. Київ, вул. Прорізна, 20; вул. Велика Володимирська, 28. – 1908–1916 рр. [ф. І, № 31900].

“Книжный склад при Полтавской общественной библиотеке” – 1898–1899 рр., 1901 р., 1903 р. [ф. І, № 31898, 32060–32065].

“Книжная торговля редакции журнала “Киевская Старина” – м. Київ, вул. Безаківська, 14. – 1898–1899 рр., 1901–1907 рр. [ф. І, № 32130–32140].

“Типография-Литография переплетная Товарищества Н.А. Гирич (с 1907 г. преобразовано в Товарищество печатного и издатель-

Додатки

ского дела “Просвещение” – Київ, вул. Трьохсвятительська, 14. – 1906–1907 рр. [ф. I, № 31922–31931].

“Типография Первой Киевской Артели печатного дела” – м. Київ, вул. Трьохсвятительська, 5. – 1908–1914, 1917–1918 рр. [ф. I, № 31932–31973].

“Типография С.А. Борисова в Киеве” – м. Київ, вул. Мало-Житомирська, 18. – 1906–1907 рр. [№ 32004–32014].

“Типография Петра Барского в Киеве” – м. Київ, вул. Хрещатик, 40, у дворі. – 1908 р. [ф. I, № 32015].

“Типо-Литография Черниговского губернского правления” – 1894–1898, 1901 рр. [ф. I, [№ 32026–32049].

“Фото-Цинко-Ксилографическое заведение Густ. А. Болгальдер “График” – м. Київ, вул. Володимирська, 77. – 1907 р. [ф. I, № 32501–32506].

“График» Фото-Цинкография В. Красносельского” – м. Київ, вул. Софійська, 7. – Б/д. [ф. I, № 32027].

**[Видавничий договір Б.Д. Грінченка
з приватним книговидавцем Федором Михайловим]**

Я, нижеподписавшийся Федор Иванович Михайлов, принял от Бориса Дмитриевича Гринченко рукопись для издания под заглавием: “Дума про княгиню, кобзаря та инши вирши. Понапысував В. Чайченко”. Рукопись эта дозволена к печатанию киевским цензором и принимается мною для издания на следующих условиях:

1) издание должно быть одноразовое и не более как в количестве 4000 экземпляров;

2) напечатана рукопись должна быть в течение трех месяцев; если бы мною, Михайловым, был пропущен цензурный срок для издания, то тогда я, Михайлов, теряю право на издание и вновь посылать в цензуру не могу;

3) корректура книги должна быть высылаема автору Гринченко на счет мой и без его, Гринченко, окончательного утверждения книжка не может печататься;

4) книга должна быть издана на плотной бумаге, на обложке и в середине книги не должно быть делаемо никаких изменений или дополнений или объявлений без согласия автора Гринченко;

5) цена книги не должна быть выше 10 коп. за экземпляр;

6) автор Гринченко (Чайченко) не имеет права издавать эту рукопись в таком составе, в каком она есть, в течение трех лет от дня принятия рукописи для издания; но он имеет право печатать содержащиеся в рукописи пьесы в составе иного какого-либо сборника его сочинений;

7) за право издания должен я, Михайлов, уплатить автору двенадцать рублей сер[ебром], а по напечатании книги выслать ему, на мой счет, по указанному им адресу, сто пятьдесят экземпляров его книги. 6 октября 1893 г., г. Харьков. (Подписи).

IP НБУВ, ф. I, №31864.

**Б.Д. Грінченко. Сільська бібліотека.
[Репертуар книжок]**

1. Артемовський-Гулак. Кобзар. – К., 1877. – Ц. 20 к.
2. Александров. Чижикове весілля и живе озеро. – Вид. Гом[олинського]. – К., 1890. – Ц. 5 к.
3. Александров. Тихомовні співи на святі мотиви. 3 євр. – Х., 1883. – Ц. 10 к.
4. Андерсен. Казки з житеписью. Пер. Стариченка. – К., 1873. – Ц. 1 р. 25 к. (і окремо ті ж казки).
5. Бабченко. Поученія на малоросійськом язике. Х., 1868. – [Закреслено].
6. Береженого Бог береже. Оповідання селянина про скотську чуму. – Єкатеринодар, 1896.
7. Баліна О. Українські пісні з голосами. – СПб., 1863. – Ц. 75 к. [Закреслено].
8. Брут Х. Заклята криниця. Жарт в двох одмінах. – К., 1887. – Ц. 20 к.
9. Бідний вовк. Народна казка. – Х. – Ц. 3 к.
10. Брат і сестра. Кривенька уточка. Народні казки. – К., 1890. – Ц. 10 к.
11. Вовчок Марко. 1) Повістки. – СПб., 1861. – Ц. 50 к.
12. 2) Народні оповідання. – СПб., 1865. – Ц. 50 к.
13. 3) Оповідання Марка Вовчка. – СПб., 1865. – Ц. 50 к.
14. Вовчок Марко. Ледащиця. Оповідання. – СПб., 1862. – Ц. 5 к.
15. Він же . Сестра. Оповідання. – СПб., 1862. – Ц. 7 к.
16. Він же. Випуп. Оповідання. – СПб., 1862. – Ц. 5 к.
17. Веселий оповідач. – М., 1893. – Ц. 30 к.
18. Вірна пара та інше. Опов. та вірші Ганни Барвінок, Є. Гре-

бінки, Марка Вовчка, Кузьменка, Костомарова, Боровиковського. – Чернігів, 1895. – Ц. 8 к. – Вид. Б. Грінченка.

19. Вітер. Народна казка. – Х., 1893. – Ц. 5 к.

20. Вовче лихо. Опов. П.З.Р-го [псевд. М.М. Грінченко]. – К., 1890. – Ц. 5 к.

21. Верба і зірка. Казка. – К., 1890.

22. Гавриш. Царівна-русалка. Казка. – К., 1895. – Ц. 7 к.

23–28. Гамалія. Земля і люде в Росії. 6 книжок. – Ц. 65 к.

29. Галка І. Збірник творів. – Одеса, 1875. – Ц. 1 р. 75 к.

30. Гордієнко. Кум-хан. Пригода у повідь П. Мірошніченко. – Чернігів, 95. – Ц. 3 к. – Вид. Б. Грінченка.

31. Гоголь. Тарас Бульба. Пер. М.Л. [псевд. М. Лободовського] – Х., 1883. – Ц. 75 к.

32. Гоголь. Сорочинський ярмарок. Пер. Старицького. – Ц. 10 к.

33. Гоголь. Весняної ночі. Пер. О. Пчілки. – Ц. 25 к.

34. Горбунов. Що робиться у воздуху і що з того треба знати хліборобу. Перекл. – К., 1875. – Ц. 10 к.

35. Він же. Як розпізнати грунт і які бувають грунти. Перекл. – К., 1876.

36. Глібов. Байки. – Чернігів, 1895. – Ц. 15 к. (на кращому папері і з портретом – 25 та 40 к.).

37. Він же. Там хороше, де нас нема. Байка. – Чернігів, 1889. – Ц. 6 к.

38. Він же. До Мирowego. Жарт. – СПб., 1891. – Ц. 15 к.

39. Гребінка. Пирятинська ластівка. – К., 1878. – Ц. 75 к.

40. Грінченко (Чайченко). Батько та дочка. – Чернігів, 1894. – Ц. 5 к.

41. Він же. Підпал. Панько. Опов. – Чернігів, 1894. – Ц. 3 к.

42. Він же. Робінзон. Оп. – Чернігів, 1894. – Ц. 10 к.

43. Він же. Байки. – Чернігів, 1895. – Ц. 15 к.

44. Він же. Неймовірний. Драма. – Чернігів, 1896. – Ц. 10 к. (на кращому папері – 15 к.).

45. Він же. Пісні та думи. – Чернігів, 1895. – Ц. 50 к.

46. Він же. Хатка в балці. Сама, зовсім сама. Хата. Павло Хлібороб. Дрібнички. Оп[овідання]. – Чернігів, 1897. – Ц. 35 к. (а на гарному папері – 75 к.).

46 а. Він же. З народнього поля. Три казки. – Х., 1887. – Ц. 6 к.

47. Він же. Скарб та другі вірші. – К., 1892. – Вид. Іогансена. – Ц. 5 к.

Додатки

48. Він же. Дума про княгиню-кобзаря та інше. – Х., 1893. – Ц. 10 к.
49. Він же. Сестриця Галя. – К., 1890. – Ц. 5 к.
50. Він же. Без хліба. Оп[овідання]. – К., 1890. – Ц. 10 к.
51. Він же. Серед крижаного моря. – Одеса, 1891. – Ц. 15 к.; М., 1894. – Ц. 10 к.
52. Він же. Чия робота важча? Оп[овідання]. Кузьміна. Три бажання. – К., 1891. – Ц. 5 к.
53. Він же. Олеся. Грицько. Украла. – М., 1892. – Ц. 10 к.
54. Він же. Нелюб. – К., 1891. – Ц. 5 к.
55. Він же. Каторжна. – К., 1891. – Ц. 5 к.
56. Він же. З згадою про дитячі літа. – К., 1888. – Ц. 20 к.
57. Він же. Книга казок віршом. – Одеса, 1895. – Ц. 15 к.
58. Він же. Покинута в лісі дівчина. – Одеса, 1895. – Ц. 7 к.
59. Він же. Про грім та блискавку. – Х., 1883. – Ц. 5 к.
60. Він же (упорядкував). Думи кобзарські. – Чернігів, 1897. – Ц. 5 к. (а на кращому папері – 15 к.).
61. Грінченко. Дочка. Хлібороб. Перший коваль. – Катеринослав, 1897. – Ц. 3 к.
- [Вставка]. Двісті найкращих українських пісень. – Изд. Южно-Русского О[бщест]ва Печ[атного] дела в Одессе, 1897 р. – Ц. 15 к.
62. Він же. Де що про світ Божий. – К., 1882. – Ц. 20 к.
63. Він же. Дума про Ганджу Андибера. – Х., 1886. – Ц. 4 к.
64. Він же. Два товариші. – Х., 1886. – Ц. 3 к.
65. Дністрова Чайка. Хрестонос. Оп[овідання]. – К., 1896. – Ц. 3 к.
66. Дівка чорнобривка та сорок розбійників. Нар. казка. – К., 1890. – Ц. 5 к.
67. Дітські пісні, казки й загадки. – К., 1876. – Ц. 15 к.
68. Довгоязика Хвеська. Опов. – К., 1889. – Ц. 10 к.
69. Драгоманов. Про укр[аїнських] козаків, татар та турків. – К., 1875. – Ц. 20 к.
70. Драгоманов. Думи про турецьку неволю і про “Самійла Кишку”. – К., 1886. – Ц. 15 к.
71. Драгоманов. Свят-вечір. Опов[ідання]. – Х., 1886. – Ц. 5 к.
72. Драгоманов. Живі струни. Збірник пісень. – Чернігів, 1895. – Ц. 12 к. – Вид. Б. Грінченка.
73. Загірня. Добра порада. (По пастерів спосіб сказ лічити). – Чернігів, 1896. – Ц. 5 к. – Вид. Б. Грінченка.

74. Загірня. Як вигадали машиною їздити (Про Стефенсона). – Чернігів, 1896. – Ц. 5 к. – Вид. Б. Грінченка.
- 74 а. Загірня. Орлеанська дівчина Жанна Д'Арк. – Чернігів, 1897. – Ц. 6 к. – Вид. Б. Грінченка.
75. Загірня. Під землею. Оп[овідання] про шахти. – Чернігів, 1897. – Ц. 12 к. – Вид. Б. Грінченка.
76. Забоць. Гордовита пара. Опов[ідання]. – СПб., 1862. – Ц. 3 к.
77. Івась удовиченко. Нар. дум. – К., 1890. – Ц. 5 к.
78. Іванов (пер. Комарова). Розмова про небо та землю. – К., 1874. – Ц. 8 к.
79. Іванов (пер. Комарова). Розмова про земні сили. – К., 1875. – Ц. 15 к.
80. Имшенецький. Від чого заводяться пошести або лихі хвороби і як їх стеретися. – СПб., 1896. – Ц. 10 к.
81. Казка про перлове намисто. Розумний писар. – Чернігів. – Ц. 4 к. – Вид. Б. Грінченка.
82. Костомаров. Черниговская быль. – СПб., 1881. – Ц. 1 р. 50 к.
83. Карпенко-Карий (Тобілевич). Драми і комедії. – Одеса, 1895. – 2 томи. – Ц. 3 р.
84. Карпенко-Карий. Збірник драм. творів. – Херсон, 1886. – Ц. 75.
85. Карпенко-Карий. Наймичка. Драма. – Херсон, 1887. – Ц. 30 к. [Вставка]. Кропивницький. По ревизії. – Х. – Ц. 15 к.
86. Кропивницький. Збірник творів. Том I. 1) Дай серцю волю – заведе в неволю. 2) Глитай, або ж павук. 3) Невольник. 4) Помирились. – К., 1882. – Ц. 1 р. 25 к.
87. Кропивницький. Збірник творів. Вид. 3. – Х., 1895. – Ц. 3 р. 50 к.
88. Куліш П. Чорна рада. Хроника 1663 р. – СПб., 1857. – Ц. 1 р. 50 к.
- Див. № 113–115.
89. Котляревський. Сочиненія. Изд. Полт. Губ. Зем. – Ц. 35 к.
90. Котляревський. Енеїда. (Дешева бібліотека Суворіна). – Ц. 20 к.
91. Котляревський. Наталка Полтавка. Усякий видавництва Суворіна – Губанова. – 10 к.
92. Кримський. Хто ж винен? Оп[овідання]. – Катеринодар, 1897. – Ц. 5 к.
93. Кринички. Опов[ідання] та вірші Артем[овського]-Гулака, Білиловського, Боровиківського, Марка Вовчка, Гребінки, Зіньків-

ського, Куліша, Метлинського, Федьковича, Щоголева, Шевченка. – Чернігів, 1896. – Ц. 7 к. – Вид. Б. Грінченка.

94. Квитка. Малороссийские повести. – 2 тома. – Х., 1887. – Ц. 2 р.

95. Квитка. Малоросс[ийские] повести. – Вид. Іогансена (те саме, що й 2 томи Харьк[івського] видання). – Ц. 75 к.

96–103. Квитка. Окремі видання Хар[ківського] Губ[ернського] земства: Солдатський патрет (Х. – 3–15 к.); Маруся (Х. – 3–15 к.); Конопотська відьма (Губ. – 15 к.); Козир-дівка (Х. Губ. – 12 та 10 к.); Сердешна Оксана (Губ. – 10 к.); Пахримова снідання (Х.); Перекотиполе (Х. – 10 к., Губан[ова]. – 10 к., Хар. Общ. Гр. – 3 к.); Через що люде бідніють (Губанова. – 15 к.).

104. Квитка. Драматические сочинения. – Вид. Іогансена. – Ц. 35 к.

105. Кононенко. Нещасне кохання. – К., 1883. – Ц. 10 к.

106. Кононенко. Княгина-Кобзар. – Ц. 15 к.

107. Кононенко. З Богом не змагайсь. Казка.

108. Коваленко. Правдиве Слово та інші опов[ідання]. – Чернігів, 1897. – Ц. 6 к. Вид. Б. Грінченка.

109. Коваленко. Від чого вмерла Мелася (про обкладь). – Чернігів, 1897. – Ц. 5 к. – Вид. Б. Грінченка.

110. Коваленко. Чума на людях. – Чернігів, 1897. – Ц. 3 к. – Вид. Б. Грінченка.

111. Козловський. Гласний. Малоруська п'еса в одному акті. – К., 1888.

[№ 112 пропущено].

113. Куліш. Досвітки. – К., 1878. – Ц. 80 к.

Див. № 88 та 118.

114. Куліш. Оріся. Идилія. – К., 1882.

115. Куліш. Дівоче серце. Идилія. – К., 1876. – Ц. 25 к.

116. Колоски. Збірник казок та оповіданнів. – Одеса, 1891. – Ц. 25 к.

117. Казки і оповідання. – К., 1890. – Ц. 15 к.

118. Казюка і Куліш. Дві казки: Пів півника. Гишпанська дитська казочка. По нашому розказав Казюка. II. Циган. Уривок із казки Куліша. – К., 1883.

119. Казюка. Січові гості. Чуприна і Чортоус. Опов[ідання]. – СПб., 1882. – Ц. 5 к.

120. Кониський. Дід Євмен. Опов[ідання]. – Чернігів, 1894. – Ц. 3 к.

121. Кониський. У тісної баби. – К., 1896. – Ц. 3 к.

122. Коцюбинський. П'ятизлотник. Опов[ідання]. – Чернігів, 1895. – Ц. 3 к. – Вид. Б. Грінченка.
123. Коцюбинський. Харитя. Ялинка. Мал[ий] грішник. – Чернігів, 1895. – Ц. 5 к. – Вид. Б. Грінченка.
124. Левіцький. Повісті Івана Левіцького. – К., 1874. – Ц. 1 р. 50 к.
125. Левіцький. Бурлачка. Повість. – К., 1880. – Ц. 15 к.
126. Левіцький. На Кожум'яках. Мищанська комедія на 5 дій. – К., 1887. – Ц. 25 к.
127. Левіцький. Рибалка Панас Круть. – К., 1887. – Ц. 10 к.
128. Левіцький. Дві московки. Опов[ідання]. – К., 1887. – Ц. 25 к.
129. Левіцький. Баба Палажка та баба Параска. – К., 1887. – Ц. 10 к.
130. Левіцький. Кайдашева сім'я. Повість. – К., 1887. – Ц. 50 к.; Х., 1894. – Ц. 15 к.
131. Левіцький. Маруся Богуславка. Оперета на 4 дії. – К., 1887. – Ц. 20 к.
132. Левіцький. Запорожці. Казки. – К. – Ц. 6 к.
133. Левіцький. Не той став. Пов[ість]. – К., 1896. – Ц. 50 к.
134. Левіцький. Перші Київські князі. – К., 1876. – Ц. 10 к.
135. Левіцький. Татари, Литва на Україні. – К., 1896. – Ц. 10 к.
136. Левіцький. Унія і Петро Могила. – К., 1875. – Ц. 10 к.
137. Левіцький. Витрогон. Оп[овідання]. – К., 1891. – Ц. 5 к.
138. Листи с хутору. Лист V. Хто такий хуторянин. III. Чого стоїть Шевченко. – СПб., 1882. – Ц. по 3 к.
139. Луна. Український альманах на 1881. Частина перша. – К. – Ц. 50 к.
140. Л.М. [псевд. М. Лободовського]. Лист до хліборобів про жучка хлібоїда. – Х., 1880. – Ц. 5 к.
141. Лисенко М.В. Збірники пісень з нотами.
142. Макаровський. Наталя або дві долі разом. Поема. – Х., 1890. – Ц. 7 к.
143. Мирний. Збірниця з рідного поля. Пріповістки, оповідання і драм[атичні] твори. I. Лихий попутав. П'яниця. – К., 1886. – Ц. 50 к.
144. Мирний П. Перемудрив. Ком[едія] в п'яти справах. – К., 1884. – Ц. 75 к.
145. Мордовцев. Солдатка. Оп[овідання]. – СПб., 1862. – Ц. 5 к.
146. Мордовець. Дзвонарь. – К., 1897. – Ц. 3 к.
147. Мордовець. Дзвонарь. Оп[овідання]. – СПб., 1861. – Ц. 2 к.
- 147 а. Мордовець. Козаки і море. Поема. – СПб., 1897. – Ц. 40 к.
148. Мордовець. Оповідання. – СПб., 1884. – Ц. 80 к.

149. Маркович. У найми. – СПб. – Ц. 10 к.
150. Олексій Попович. Мати удова і три сина. Сестра і брат. Нар. думи. – К., 1890.
151. Опаатович. Оповідання з святого писання. – К., 1875. – Ц. 10 к. [Закреслено].
152. Оповідання про давнє: Максим Грімач Марка Вовчка. В осени-літо. Ганни Барвінок Старий Донда. О. Федьковича Прокурка. – К., 1896.
153. Піскунов. Чайка. Альманах. – К., 1876. – Ц. 50 к.
154. Пчілка. Українським дітям. – Х., 1882. – Ц. 20 к.
155. Проліски. Збірник віршів. – Одеса, 1893.
156. Рада. Український альманах на 1883 р. Частина перша. – К., 1893. – Ц. 2 р. Частина друга. 1884 р. – К., 1884. – Ц. 1 р. 30 к.
157. Руданський. Співомовки. – К., 1880. – Ц. 40 к.
158. Старицький. Байки Крилова. – К., 1882. – Ц. 10 к.
159. Старицький. З давнього зшитку. – К., 1881–1882. – 2 ч. – Ц. 1 р.
160. Складка. Альманах року 1887. № 1. Спорудив Вл. Александров. – Х., 1887. – Ц. 75 к. – № 2. – Х., 1893. – Ц. 40 к.; № 4, редак[ор] Білиловський. – СПб., 1897.
161. Старицький. Сербські народні думи і пісні. Перекл. – К., 1876. – Ц. 2 р.
162. Стороженко. Марко Проклятий. Поема. – Вид. Суворина. (Дешев[а] Бібліот[ека]). – Ц. 15 к.
163. Стороженко. Українські оповід[ання]. 2 част. – Вид. Суворина. – СПб., 1896. – Ц. 2 р.
164. Стороженко. Вуси. Опов[ідання]. – Ц. 5 к.
165. Стороженко. Межигорський дід. – Ц. 5 к.
166. Стороженко. Галка. – Ц. 5 к.
167. Степовик. Оповідання про комах. – Ц. 50 к.
168. Спілька. Байки. – Х., 1888. – Ц. 3 к.
169. Спілька. На Кубані. Оп[овідання]. – Х., 1889.
170. Спілька. На півночі. – Х., 1889. – Ц. 3 к.
171. Софокл. Антигона. Драматична дія Софокла з гречеського – Петро Ніщинський. – Одеса, 1883. – Ц. 40 к.
172. Страшні забавки. Про римський цирк. – Чернігів, 1897. – Ц. 3 к. – Вид. Б. Грінченка.
173. Тениссон А. Добра душа. Оп[овідання]. – Чернігів, 1895. – Ц. 5 к. – Вид. Б. Грінченка.
174. Торба. – Х., 1886. – Ц. 3 к.

175. У неволі. Опов[ідання]. – К., 1890. – Ц. 10 к.
176. Федькович. Повісті. – К., 1876. – Ц. 1 р.
177. Хата. – Вид. Куліша. – СПб., 1860.
[Вставка]. Хведорович. Збірничок українських пісень з нотами. – Одеса, 1897. – Ц. 30 к.
178. Хуторний. Читанка. Перша книжка після граматики. – К., 1883. – Ц. 30 к.
179. Царівна-жаба. Казка. – К., 1890. – Ц. 10 к.
180. Цупкий. Байки. – Одеса, 1889. – Ц. 10 к.
181. Черноморці у неволі. Опов[ідання]. П.З. Р-ой [псевд. М.М. Грінченко]. – К., 1889; Друге видання (Б. Грінченка) з додатком. “Як чоловік конем був”. – Чернігів, 1895. – Ц. 5 к.
182. Чикаленко. Розмова про сільське господарство. – Одеса, 1897. – Ц. 6 к.
183. Чулай. 1) Як я шершенів з груші викурював. 2. Як я роя виганяв. 3. Божий попуст. – К., 1891.
184. Шевченко. Кобзарь. – К., 1894.
185. Шевченко. Наймичка. Поема. – Х., 1892.
186. Шевченко. Невольник. – К., 1887. – Ц. 5 к.
187. Шевченко. Катерина. Поема. – Чернігів. – Вид. Б. Грінченка. – Ц. 3 к.
188. Шевченко. Княжна. – Одеса, 1889. – Ц. 7 к.
189. Шевченко. Москалева криниця. Поема. – Одеса, 1889. – Ц. 7 к.
190. Шевченко. Гайдамаки. – К., 1875.
191. Шевченко. Назар Стодоля. Комедія. – Одеса, 1889. – Ц. 15 к.
192. Шевченко. Тополя. Балада. – К., 1892.
193. Шевченко. Псалми Давидови. – СПб., 1860. – Ц. 7 к.
194. Шейковський. Слово о полку Игоревим. – Єлабуга, 1885.
195. Щоголев. Ворскла. – Х., 1883. – Ц. 1 р. 30 к.
196. Ертель. В дорозі зимою. Пер. К. Гамалія. – К., 1882. – Ц. 10 к.
197. Ертель. Різдвяна ніч. Опов[ідання]. Пер. К. Гамалія. – К., 1882. – Ц. 10 к.
198. Яйце-райце. Народня казка. – К., 1892.
199. Як треба жити та інші оповідання. П.З. Р-ой [псевд. М.М. Грінченко]. – М., 1894. – Ц. 15 к.
200. Як ліних учити та розум купувати. – К., 1992.
201. Яструбець. Про звірів. Ведмеді. – К., 1876. – Ц. 10 к.

**Книжки, видані Б.Д. Грінченком
коштом І.Я. Череватенка в Чернігові в 1894–1900 рр.
(реконструкція за архівом Грінченків
та каталогом М.М. Загірної)***

1. Грінченко Б.Д. Підпал. – Панько. Два оповідання. – Чернігів, 1894. – 28 с.
2. Чайченко В. (Б.Д. Грінченко). Батько та дочка. Оповідання про те, як чоловікові під землею в шахті пригода трапилася. Написав В. Чайченко. – Чернігів, 1894. – 36 с.
3. Грінченко Б.Д. Робінзон. Оповідання про те, як один чоловік по чужих краях мандрував... – Чернігів, 1894. – 87 с.
4. Гордієнко Д. Кум-хан. – Пригода у повінь. – Петро Мірошниченко. – Чернігів, 1895.
5. Глібов Л. Байки Леоніда Глібова. Видав Олександр Глібов. – Чернігів, 1895.
6. Коцюбинський М. П'ятизлотник. Оповідання. – Чернігів, 1895. – 18 с.
7. Він же. Харитя. – Ялинка. – Маленький грішник. Оповідання. – Чернігів, 1895. – 36 с.
8. Живі струни. Збірник пісень. – Чернігів, 1895. – 115 с.
9. Грінченко Б.Д. Байки. Поскладав Борис Грінченко (В. Чайченко). – Чернігів, 1895. – 83 с.
10. Вірна пара та інше. – Ч., 1895. – 55 с.
11. Т[еніссон] А. Добра душа. Оповідання / Перекл. Марія Загірня. – Чернігів, 1895. – 34 с.
12. Шевченко Т. Катерина. – Чернігів, 1895. – 28 с.

* Каталог фондів / АН УРСР. ЦНБ ім. В.І. Вернадського. – К., 1988. – Т. 1: Бібліотечні колекції, вип. 1: Б.Д. Грінченко. – № 1003–1007.

13. Чорноморці у неволі. – Як чоловік конем був. – Улас Павленко. Три оповідання / Переробки з рос. [Видав Б. Грінченко]. – Чернігів, 1895. – 30 с.

14. Грінченко Б.Д. Пісні та думи: В 2-х книжках. – Чернігів, 1895. – 80 с., 68 с.

15. Грінченко Б.Д. Неймовірний, або чоловік та жінка без віри не спілка. Драма на 5 дій. – Чернігів, 1896.

16. Загірня М. Добра порада. Оповідання. – Чернігів, 1896. – 72 с.

17. Загірня М. Як вигідно машиною їздити. – Чернігів, 1896.

18. “Зернятко”. Оповідання та казки. – Чернігів, 1896. – 24 с.

19. “Криничка”. Оповідання та вірші: Артемівського-Гулака, Білиловського, Боровиковського, Марка Вовчка, Гребінки, Зіньківського, Куліша, Метлинського, Федьковича, Шевченка, Гоголева та ін. / Зібрав Б. Грінченко. – Чернігів, 1896. – 48 с.

20. Коваленко Г. Від чого вмерла Мелася? Оповідання про обклад. – Чернігів, 1897. – 38 с.

21. Думи кобзарські / Зібрав і видав Б. Грінченко. – Чернігів, 1897. – 107 с.

22. Страшні забавки. Оповідання про римський цирк / Переказав та видав Б. Грінченко. – Чернігів, 1897. – 23 с.

23. Коваленко Гр. Пошесна хвороба чума на людях. Як розпізнавати цю хворобу і як од неї боронитися. – Чернігів, 1897.

24. Загірня М. Орлеанська дівчина Жанна д’Арк. – Чернігів, 1897. – 47 с.

25. Загірня М. Під землею. Оповідання про шахти. – Чернігів, 1897.

26. Грінченко Б.Д. Добрий звір. – Сірко. – Вірний кінь. Оповідання. – Чернігів, 1898. – 30 с.

27. Загірня М. Чарівник та дівчина. Оповідання. – Чернігів, 1898. – 101 с.

28. Веселий оповідач. Двісті оповідань. – Чернігів, 1899. – 108 с.

29. П. Граб[овський]. Кобза. Співи і переспіви. – Чернігів, 1898. – 101 с.

30. П. Граб[овський]. Хома Баглай. Поема Р[оберта] Б[ернса]. – Чернігів, 1898.

31. Шевченко Т. Катерина. Вид. 2. – Чернігів, 1898. – 28 с.

32. “Колоски”. Збірник казок та оповідань / Упор. Б. Грінченко – Чернігів, 1898. – 96 с.

33. Махновський П. Оповідання про віспу та про лікаря Джен-

нера, що навчив людей щепити коров'ячу віспу. – Чернігів, 1898. – 32 с.

34. Батькове віщування та ін. – Чернігів, 1898. – 16 с.

35. Грінченко Б.Д. Оповідання (Безщасний батько, або любов до науки та ін. – Маленькі люде. – Мої пригоди щасливі і нещасливі). – Чернігів, 1898.

36. Грінченко Б.Д. Хатка в балці. – Серед чужих людей. – Сама, зовсім сама. – Хата. – Павло Хлібороб. – Дрібнички. Оповідання. – Чернігів, 1898. – 55 с.

37. Гребінка. Приказки Євгена Гребінки. – Чернігів, 1899. – 36 с.

38. Федькович Ю. Побратим. – Хто винен? Оповідання. – Чернігів, 1899. – 21 с.

39. Степові квітки. Вірші / Упор. Грінченко. – Чернігів, 1899. – 160 с.

40. [Рубакін Н.]. Давня пригода. Оповідання / Переказала М. Загірня. – Чернігів, 1899. – 46 с.

41. Грінченко Б. Смілива дівчина. Казка. – Чернігів, 1899. – 22 с.

42. У сніговому краю. Оповідання / Переказала М. Загірня. – Чернігів, 1899. – 36 с.

43. Коваленко Гр. Колпит у селі Білашівці. Оповідання про сифіліс. – Чернігів, 1899. – 24 с.

44. Грінченко Б. Серед крижаного моря. Оповідання. – Чернігів, 1899. – 56 с.

45. [Грінченко Б.] У неволі. Оповідання. – Чернігів, 1899. – 24 с.

46. Загірня М. Страшний ворог. Книжка про горілку. – Чернігів, 1900. – 42 с.

47. Мудра дівчина. Казка народня. – Чернігів, 1900. – 32 с.

48. Макаровський М. Наталя. Поема. – Чернігів, 1899. – 35 с.

**Малюнки простолюдних московських книгарів
на українські сюжети**

I. Малюнки на сюжети з минулих часів

1. Гетман Богдан Хмельницький об'являєт о присоединении Малороссии к России на общей раде в Переяславле в 1654 году. 1886 г. Москва. Печат. в литогр. А.В. Морозова.

2. а) Кулачный бой Тараса Бульбы с сыном. Москва. 1885. Хромо-лит. М.Т. Соловьева. (Малюнок гірший).

б) Встреча Тараса Бульбы с сыновьями после долгой разлуки. Москва. 1886. Хр. лит. А. Морозова. (Додано декільки фраз, узятих з повісти; надруковано з помилками. Малюнок більший і кращий.)

3. Тарас Бульба.

а) Москва. 1886. (Поганіший малюнок, що його у мене нема). В. Васильева.

б) Москва. 1888. Хр.-л. В. Васильева. 11 ілюстрацій на одному аркуші: 1. Приїздять сини. 2. Мати над синами вночі. 3. Андрій-школяр у панночки. 4. Рада в Січі. 5. Запорозці під Дубном. 6. Татарка приходить до Андрія. 7. Андрій з татаркою йдуть у печери. 8. Андрій у панночки. 9. Смерть Андрієва. 10. Страта Остапова. 11. Смерть Тарасова. – Малюнок менший на поганішому папері, без тексту.

в) Той саме малюнок того ж року і видавця, але удвоє більший проти б) на кращому папері з цитатами з тексту повісти до нотного малюнку.

Якщо не помиляюся, то на малюнках б) та в) ілюстрацію 9 – смерть Андрієву узято з премії, що колись була до “Ниви”.

4. а) Полтава, поема А.С. Пушкіна. М. 1887. Хр-л. В. Васильєва. 8 ілюстрацій на одному аркуші, зроблених не погано, особливо 4 перших. 1. Хутір Кочубєїв. 2. Мазєпа в гостях у Кочубєя. 3. Козак їде з доносом до Петра. 4. Тюрма, а в її крізь ґрати видно Кочубєя. 5. Розмова Мазєпи з Орликом у шатрі. 6. Полтавська баталія. 7. Бенкет Петрів після баталії. 8. Мазєпа та Карл тікають. – До кожного малюнку трохи тексту з поеми.

б) 1709 г. Полтава. М. 1888. Хр. л. В. Васильєва. 10 ілюстрацій, але узято не всі ті моменти, що є на малюнку а) і не так намальовано. 1. Козак їде до Петра з доносом. 2. Таємні умови Мазєпині проти Петра. 3. Марія та Мазєпа балакають. 4. Кочубєй у темниці. 5. Орлик допитує Кочубєя. 6. Страта Кочубєєва та Іскрина. 7. Полтавська баталія. 8. Бенкет Петрів. 9. Мазєпа та Карл втікають. 10. Марія уночі в степу стріва Мазєпу.

Папер поганіший, без тексту, малюнок удвоє менший од а) та в)

в) Те саме, того ж року й видавця, але на кращому папері, з текстом з поеми і вдвоє білш проти малюнку б).

5. Поход Ігоря князя новгород-сиверського на Половцев. М. 1888. Хр. л. А.В. Морозова. Найбілший зо всіх малюнків. Складаєця з 5 ілюстрацій: 1. Святослав розповіда про сон. 2. Князь Ігорь їде на війну і бачить як сонце потьмарило. 3. Бойовище – поле з трупами. 4. Ярославна тужить. 5. Ігорь утіка. – Малюнки виразні, добре фарбовані, але обличча всюди московські. До кожного малюнку є текст з поеми (в московському віршованому перекладі та ще й примітка про похід Ігорів).

6. Галя і Назар Стодоля. М. 1890. Хр. л. М.Т. Соловьєва. Невеличкий аркуш, переділений на двоє: на одній половині малюнок до “Русалки” Пушкіна (що не належить до українськ. сюжетів), а на другій Галя з Назаром, тільки замість зими – влітку посеред буйної рослинности. Малюнок бере очі хварбами, але невиразний.

II. Малюнки побитові на сьогочасні сюжети.

7. Иди хлопець, не бойся ! М. 1886. Хр. л. И.Д. Сытина и К°. Жінка переводить через кладку хлопця.

8. Ну, Оксана, вперед.
Жінка переводить через кладку дівчину.

9. Я сама-ли твому горю помогу, через реченьку сама перевезу. М. 188...(не розбереш) Хр. л. И.Д. Сытина и К°.

Дівчина переводить через річку старого стрільця з собакою.

10. Постой, постой, молодица; дай молодцу напиться, а я тебе помогу, коромысло подержу.

Група з дівчини, старого чумака і косаря-парубка.

11. Праздник в Малороссии. М. 1885. Хр. л. И.Д. Сытина и К°. Дівчата на березі з вінками, одна дівчина варить щось у казанку; хлопці підїздять човном, одна дівчина притяга їх до берега за весло.

Се хварбована копія з гравіри, поміщеної у “Всемірній иллюстрації” за р. 1879, ч. 544. “Ночь на Духов день”; Картина К.А. Трутовскаго.

12. Ах, зачем приворожила, коль я душе твоей не мил. Малюнку цього я не бачив, але д. Ир. Ж. каже, що на йому намальовано парубка-косаря, що нахилився над приголовьям дівчині, що соняшного дня, наробившись, заснула коло прядки на примостці біля хати; по цьому опису думаю я, що се ніщо інше, як копія з малюнку, поміщеного у “В.И.Н.” 1876 р. ч. 406 “Украинская Гретьхен”, рис. К.А. Трутовскаго – сюжет той самий, що й на малюнку згаданому д. Ир. Ж.

13. Прощаніє косаря. М. 1879. Лит. О.В. Морозова з підписом: “Скажи мне еще одно слово! Сказал косарь и взглянул на пылающее лицо девицы, сверкающий огонь пробежал по жилам от этого взгляда”.

14. Прощальная песнь. М. 1884. Хр. л. М.Т. Соловьева.

Заквітч. дівчина схилилась на тин і слухає, як парубок, одягнений у червону сорочку (але з білим коміром) та в московську “поддевку” з московським брилем на голові грає мабуть на сопілці. Підпис чудовий: “С тобою, моя милая, сижу последний час, и в очи твои ясные гляжу в последний раз. А завтра буду в городе, в управушке стоятъ... Царю родному батюшке присягу принимать. Отдам свою головушку Родимому Царю, а матушке России всю силушку мою!”

Се копія з малюнку якогось Г. Сластянова “Летняя идиллия в

Малороссии” – гравіра у Вс. “Илл.” 1883 р. ч. 762. Д. Сластянов сам добре не знав укр. життя, – тим і намалював московську “поддевку” та нечупарного бриля на парубкові, а московський крамар додав хварби та вищезгадану “песнь” ото й вийшов “лубочний” шедевр.

15. Малоросійськіє косари. М. 1889. Хр. л. В. Васильєва.

Косарів пятеро йде чи додому чи з дому. Ззаду жінка, чоловік та хлопець, а спереду дівчина, а її обніма мабуть парубок. Обличчя не всі нагадують українців, сорочки і жіночі і чоловічі московські. Але найкращий на малюнку підпис: “Косарь девку обнял ловко! Песню напевае. А она – плутовка складно подсабляет!”

III. Малюнки змісту юмористичного

16. Женатый черт. 6 поганих малюнків на одному аркуші на сюжет відомої укр. казки. Підпис віршований: “Часто люди слышат про жену и мужа: “эх, моя бабенка черта даже хуже !” Почув про се чорт і оженився, та швидко од жінки (польки) “бежать пустился черт, что было духу, глядь хохол уперся прямо ему в брюхо. – “Ты куда? – От жинки. – Вот я, брат, тоже” Побратались і вмовились: чорт почав жінок біснувати, а Гаврило їх лічити та брати гроші та гуляти. Покликали якось Гаврила до панської дочки вигнати чорта, але чорт не слухавсь Гаврила і пан Гаврила “на пенья”, – “тот как крикнет звонко: “черт, к тебе вернулась снова твоя жонка”! Черт не взвидел света, с горя чуть не падал – и во все лопатки вдруг задал”.

17. Малоросійська Песня. “Била жінка мужика” і т. д.

а) М. 1883. Лит. А.А. Абрамова.

б) М. 1885. Лит. М.Т. Соловьєва.

в) М. 1887. Лит. И.Д. Сытина.

г) М. 1887. Лит. М.Т. Соловьєва.

Під кожною з помилками, трохи скацапізовано відома пісня. Найкраще видання останнє, а тоді видання Ситина, хоча одежа усюди не додержана.

18. Ведры сапоги. М. 1886. Хр. л. М.Т. Соловьєва. Підпис: “Подгуляв в шинке изрядно, хохол к женке поспешает. Пьяной

Додаток 5

поступью не твердой в свою хату он вступает. А жена, заслышав мужа, друга милого (салдата) укрыла; Вь торопях же среди хаты сапоги его забыла. Муж окинул хату взором, еле стоя на ногах. Взор его остановился на высоких сапогах. “Кажы, жинка, що та-кое? Що таки за сапоги?» – Якій дурень! Это ведры, а совсем не сапоги. – И развел хохол руками: Я уж прожил тридцать лет! Но не видел таких ведров – Таких ведров вовсе нет...”

Малюнок незграбний.

Усього 18 малюнків у 26 виданнях.

IP НБУВ, ф. I, № 31490.

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА	5
Розділ 1. Бібліотека та архів Б.Д. Грінченка: історія, основні принципи формування, систематизації та класифікації документів	11
1.1. Бібліотечне зібрання: історико-книгознавчий огляд	19
1.2. Особовий архівний фонд Б.Д. Грінченка: принципи формування, архівної систематизації та основний склад документів	30
Примітки	42
Розділ 2. Життя і творчість Б.Д. Грінченка на матеріалах бібліотечного зібрання та особових архівних фондів	44
2.1. Джерельна база вивчення життя й творчості Б.Д. Грінченка. Основні принципи джерелознавчого аналізу документів	44
2.2. Етапи життя та діяльності Б.Д. Грінченка (за архівними джерелами)	49
2.2.1. Період становлення світогляду та вибору життєвого шляху – дитинство та юність (Вільховий Яр – Долбіно – Харків):1863–1881 рр.....	50

Зміст

2.2.2. Період педагогічної діяльності (Введенське – Сироватка – Олексіївка): 1882–1893 рр.	62
2.2.3. Період просвітницької діяльності (Чернігів – Київ): 1894–1910 рр.	87
2.2.3.1. Чернігів (1894–1904)	87
2.2.3.2. Діяльність у київській “Просвіті” (Київ – Оспедалетті): 1902–1910 рр.	92
Примітки	103
Розділ 3. Книжково-рукописна спадщина Б.Д. Грінченка як джерело для вивчення історії бібліотечної та книговидавничої діяльності в Україні кінця XIX – початку XX ст.	105
3.1. Народна просвіта в Україні кінця XIX – початку XX ст. і основні ідейно-просвітницькі погляди Б.Д. Грінченка	105
3.2. Бібліотечна, музейна та бібліографічна діяльність Б.Д. Грінченка	115
3.3. Бібліотека і архів Грінченків як джерело з вивчення видавничої діяльності в Україні	134
Примітки	153
ПІСЛЯМОВА	154
ДОДАТКИ	157

Наукове видання

ЗУБКОВА Наталія Михайлівна

**АРХІВ І БІБЛІОТЕКА ВИДАТНОГО ДІЯЧА
УКРАЇНСЬКОГО ПРОСВІТНИЦТВА
Б. Д. ГРІНЧЕНКА**

**(З ФОНДІВ НАЦІОНАЛЬНОЇ БІБЛІОТЕКИ УКРАЇНИ
ІМЕНІ В. І. ВЕРНАДСЬКОГО)**

Редактори

М. Л. Скирга, О. С. Боляк

Оригінал-макет

С. Г. Даневича

Під. до друку 22.10.08. Формат 60x84/16. Офс. друк. Папір офс. № 1.
Ум. друк. арк. 11,25. Тир. 500. Зам. 28.

Друкарня Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського,
03039, Київ-39, просп. 40-річчя Жовтня, 3.

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців, виготівників і розповсюджувачів
видавничої продукції ДК № 1390 від 11.06. 2003 р.